

Кристина Попова и Нурие Муратова (съст.)

АРХИВИ НА ЖЕНИ И МАЛЦИНСТВА

3

Субекти на архивиране

**Благоевград
2011**

D o c u m e n t

Поредица: Архиви на жени и малцинства

Редакционен съвет: Кристина Попова, Марияна Пискова,
Петър Воденичаров, Анастасия Пашова, Милена Ангелова,
Нурие Муратова

Book Series: W o m e n a n d M i n o r i t i e s A r c h i v e s

Editorial Board: Kristina Popova, Marijana Piskova, Petar Vodenicharov,
Anastasya Pashova, Milena Angelova, Nurie Muratova

Volume 3

W o m e n a n d M i n o r i t i e s A r c h i v e s: S u b j e c t s o f A r c h i v i n g

Съставители: ©Кристина Попова и Нурие Муратова

Editors: ©Kristina Popova and Nurie Muratova

ISBN 978-954-680-723-6

Университетско издателство “Неофит Рилски” - Благоевград

** На корицата е използван фрагмент от снимка от семейния архив
на Мариета Вукова от Самоков*

Съдържание

Въведение	5
Предписания на паметта: Архивни политики към документалното наследство на жени и малцинства в българските архиви през втората половина на XX век и началото на XXI век Марияна Пискова	14
Електронно представяне на архивните фондове за жени и малцинства в българските държавни архиви Нурие Муратова	38
Women Remembering Communism in Romania: Former Political Detainees' Perspectives Claudia Florentina Dobre	42
Политики на социалистическата власт в България към жените мюсюлманки Нурие Муратова	59
Как „Момичето от Шпингес” се превърна в Катарина Ланц. Изобретяването (<i>making of</i>) на една героиня от антинаполеоновите войни Маргарет Ланцингер и Рафаела Сарти	106
Автобиографията на първата професионална акушерка в град Габрово – едно „мъжко” писане Петър Воденичаров и Анастасия Пашова	132
...Социалната работа, която избрах за професия на моя живот...”¹ Райна Петкова (1895 – 1957) в огледалото на своето служебно досие Кристина Попова	157
“Свои(?) в големия дом” За (не-)решените проблеми на домовете “Майка и дете” в социалистическа България Анелия Касабова	171
Автори	237

CONTENTS

Introduction	5
Proscriptions of Memory: The Archival Policy to the Documental Heritage of Women and Minorities in the Bulgarian Archives during the Second Half of the 20th Century and the Beginning of the 21th Century	
Mariana Piskova	14
Electronic Presentation of Archive for Women and Minorities in the Bulgarian State Archives	
Nurie Muratova	38
Women Remembering Communism in Romania: Former Political Detainees' Perspectives	
Claudia Florentina Dobre	42
The Policies of the Socialist Power in Bulgaria to the Muslim Women	
Nurie Muratova	59
How the „Maid of Spinges“ became Katharina Lanz. The making of a hero from the anti-Napoleon wars	
Margareth Lanzinger and Raffaella Sarti	106
The Autobiography of the First Professional Midwife in the City of Gabrovo – a “Male” Writing	
Petar Vodenicharov, Anastasija Pashova	132
“...The Social Work Which I Choose as a Profession for my Whole Life...” Rayna Petkova (1895 – 1957) in the Mirror of Her Dossier	
Kristina Popova	157
Among our Own People (?) in the Big Home. About the (Un)resolved Problems in the State “Mother and Child” Homes in Socialist Bulgaria	
Anelia Kasabova	171
Authors	237

Женски архивни центрове в Европа

Въведение

Настоящото издание има за цел да насърчи съзнанието за важността на документите на жените и други групи, които не са били в центъра на историческото познание. То има за цел да покаже значението на архивните политики и необходимостта от целенасочени усилия за запазване на тази памет за историческите изследвания, както и да представи опита и инициативите в някои други страни и някои изследвания, свързани с тази тематика.

Създаването на отделни женски архивни центрове, които да търсят, събират и съхраняват документи на женското движение и изобщо на жените е сравнително ново явление. Женските архиви са преди всичко граждански организации, които си поставят за цел както да бъдат места на женската памет, така и да бъдат образователни и дискуссионни средища, които организират изложби, срещи, лекции.

По своето устройство и начин на работа женските архиви са също свързани с феминизма, търсейки различни от алтернативни на традиционната политика на паметта възгледи към стандартите за онова, което представлява историческа ценност.¹ Фокусът върху „големите събития” и „важните мъже” от полето на политиката и военното дело тук е изместен от чувствителността към онези, които по-малко са забелязвани в историята – жени, деца и изобщо онеправдани, както и към конкретните хора от тези обществени среди. В хегемониалната практика на архивиране на модерната държава, която намира израз в държавните архиви и музеи, тяхното място по традиция не се разглежда като особено важно. В последните три десетилетия на XX век възникват значителен брой архиви с ообени цели, които поставят фокуса върху различни групи от населението. Женското писмено наследство е от специален интерес за институциите на т. нар. „ново феминистко движение”. Според Дагмар Янк, тези многобройни инициативи не могат да компенсират мъжкодоминираните светове на архиви и библиотеки. Затова от особена важност са техните граждански, научни и политически цели и дейности. Именно това им гарантира историческо значение и въздействие.²

Отделни документални фондове на институции на жени съществуват отдавна и много от тях се съхраняват в различни архивохранилища: държавни, общински, църковни и други. Запазени в тях, такива документални фондове на организации, в които участват жени (монастири, училища, женски дружества и т.н.) следват общите традиции на архивното дело. Създаването на женски архиви днес има по-различна същност. От една страна то е свързано с женското движение, с развитието на интереса към историята на жените и пола и институционализирането на този интерес като самостоятелно научно направление в множество университети.³ Заедно с това то се стреми да бъде алтернатива на

традиционните архиви и по отношение на организацията на своята работа. Чужди на традиционните властови структури, женските архиви избягват йерархичните устройствени принципи и се доверяват на равнопоставеността и съвместната работа. Именно на тази база в последните 30-40 години в редица градове по света се организират женски архиви не само като място на паметта на жените, но и като средища на гражданско образование, като изследователски центрове и пространства за срещи и дискусии.

Началото на женските архиви е поставено през 30-те години на XX век, когато в редица европейски страни жените са извоювали политически права. С това първата вълна на феминизма вече отминава.⁴ Женското движение се изправя пред равностметката на постигнатото и застава пред новите цели, свързани със защитата на трудовите и професионални права на жените, достъпа до определени професии и пр. (втора феминистка вълна).

Роза Манус

Инициативата за създаване на женски архив е свързана с името на холандската феминистка и пацифистка от еврейски произход Роза Манус (1881 – 1943).⁵ Родена в Амстердам в заможно еврейско семейство на тютюноотговец, тя се присъединява към женското движение в началото на XX век по времето на разрастването на борбата за политически права на жените. По време на Първата световна война тя е една от създателките на Международната женска лига за мир и свобода. След Първата световна война, когато в множество страни жените получават политически права, тя изказва опасенията си, че документите от тази първа вълна на феминисткото движение ще се разпилят и неговите борби и постижения ще бъдат забравени. Така се поражда чувствителността първоначално към паметта на женското движение, а по-късно и изобщо към женската памет и идеята за създаване на архив, който да съхрани тази документация. В 1935 г. Роза Манус заедно с други холандски феминистки поставя началото на Международния архив на женското движение (IAV), днес (IAV) в Амстердам. Феминистките, и особено холандските феминистки от нейното поколение Йохана Набер, Алета Якобс и други, оценяват важността от запазване на архивите на женското движение за неговото развитие в бъдеще.⁶ Роза Манус е и неговата първа ръководителка. По време на Втората световна война Роза Манус е изпратена наред с много други евреи в концентрационен лагер. Тя загива в 1942 или 1943 г. в концентрационния лагер в Равенсбрюк.

Създаденият през 1935 г. по инициатива на Роза Манус в Амстердам архив (International Archives for Women's Movement) днес е един от най-големите женски архивни центрове и се нарича Международен информационен център и архив на женското движение. Неговата цел е да се даде повече възможност

за изследвания на историята на женските движения. Днес архивът обхваща книги и документи на женското движение, както и 425 фонда на женски организации и на жени-деятелки на женското движение. Той включва библиотека с над 75 000 книги, множество годишни доклади на институции, списания и документи. Най-старите списания са от началото на XIX век, а дружествените документи обхващат времето след 1870 година. Личните фондове са повече от 170 и съдържат множество его-документи на жени: писма, дневници, спомени и автобиографии. Международният информационен център и архив на женското движение притежава и колекция от 23 600 визуални източници – главно фотографии и плакати, особено от началото на втората феминистка вълна. Първите фотографии са дигитализирани.⁷

В края на 70-те и началото на 80-те години във времето на новия подем на феминизма и интереса към историята на жените, инициативите за създаване на женски архиви се умножават. По това време изследванията на историята на жените и пола се превръщат в академична дисциплина в много университети и това разширява възможностите както за научни изследвания, така и за образователни и граждански инициативи.

През 70-те години в някои немски градове като Берлин (западен), Дортмунд и Билефелд се създават женски архиви. Възниква инициативата да се съберат изданията, брошури и разпилените по различни места документи на женското движение в Германия. Така в Касел през 1983 г. също е създаден архивен център на германското женско движение.⁸ Според неговата координаторка Корнелия Венцел, той има за цел да обхване документи и издания на първите организации на женското движение в Германия и да насърчи изследванията в тази област (от времето на първата феминистка вълна). Той съдържа около 18 000 книги, списания, брошури, документи и изследвания на живота на жените в края на XIX и началото на XX век. Фотографският архив включва повече от 3000 снимки. Представени са над видните деятелки на женското движение – Гертруд Боймер, Мина Кауер, Хедвиг Дом, Берта фон Зутнер, Клара Цеткин, Анита Аугспург и др. Архивът организира лектории за историята на женското движение и неговите прояви по различни теми. Той е също изследователски център, в който се разработват редица проекти за историята на жените, движението за женско равноправие, движението за мир и много други като: „Женското движение и антисемитизмът 1900 – 1918“, „История на менструацията и хигиената“, „История на жените в Касел“, както и проекти за биографии на изтъкнати фигури на женското движение. Архивът издава списанието „Ариадне“, посветено на историята на жените и женското движение.⁹

До голяма степен архивът е граждански ангажимент, където се работи без заплащане. Неговото създаването е резултат на третата фаза на новото женско движение (след 70-те години). Идеята е архивът да бъде женска организация без формална йерархия, да се опира на принципите на взаимна подкрепа, самостоятелно вземане на решения и сътрудничество в живота и работата.¹⁰

Групата, която създава архивът в Касел е пъстра по своя състав. Тя се

състои главно от феминистки от поколението от началото на 70-те, от привърженички на леви политически групи и участнички в различни проекти за историята на жените. Първоначално архивът е създаден от „жени за жени“. Досъщпът на мъже в тези първи години е забранен. В следващите години нещата се променят. Това е времето, в което изследванията на жените се превръщат в изследвания на пола, а вратите на архива се отварят за мъжете – изследователи, но първоначалният замисъл за организация без йерархии се запазва. Организаторките продължават гражданските си ангажименти и все така гледат на себе си като на феминистки. Архивът организира публични лекции по различни теми, обществени дискусии, изложби и срещи. Към архива е създадено и дружество „Приятелки на архива на германското женско движение“, което подпомага и финансово дейността.¹¹

Различна от тези граждански инициативи за създаване на женски архивни центрове, макар и възникнала в подобен контекст и също през 80-те години, е сбирката „Женски писмени наследства“ към историческия институт на Виенския университет.¹²

Тази колекция е създадена в 1989 г. по инициатива на проф. Едит Заурер, австрийска историчка, която е една от първите изследователки на историята на жените в Австрия.¹³ И днес той се ръководи от нея съвместно с проф. Криста Хемерле. Първото постъпление в сбирката е свързано с честването на 70-та годишнина на правото на глас на жените в Австрия. Тогава инициаторките на честването попадат на писменото наследство на една от видните фигури в борбата за политически права на жените в Австрия – Матилде Ханцел - Хюбнер. По-късно издаването на документите от това писмено наследство – автобиографии, писма и други документи поставя началото и на поредицата „L' Homme Archiv“, от която вече са издадени няколко тома.

Днес колекцията „Женски наследства“ съдържа писмените наследства на 196 личности,¹⁴ сред които са документите на жени от най-различни социални слоеве: учителки, мелничарки, съпруги на фабриканти, домакини, фотографки, прислужници, аристократки, студентки, селянки, активистки на Червения кръст, артистки, писателки и модистки. Много малко от тях са имали някаква изтъкната роля в общественния живот. Въпреки че в архивната сбирка има и дружествени фондове – като такива на женски организации, свързани със социалната работа (напр. документите на Виенския сетълмент), тя не е ориентирана към запазване преди всичко на документите на женското движение, а най-вече – на писменото наследство на жените от най-широки социални слоеве от последните две столетия.

Колекцията днес притежава 523 дневници и 479 различни други тетрадки като албуми, лексикони и домакински книги, над 25 000 писма, 2550 официални бизнес документи, над 8000 снимки, 45 автобиографии и пр. Най-старият документ в колекцията е от 1738 г., а най-новият от 2002 г., но по-голямата част от документите са от края на XIX и началото на XX век. Най-голямата кореспонденция обхваща 3500 писма, от които около 2000 са писани по време на Първата световна война.¹⁵

Най-новото издание от поредицата „L' Homme Archiv“

Запазените дневници, писма и спомени показват, че практиките на писането са характерни и за градските, и за селските жени, като за много от жените писането не е епизодична, а продължителна практика – както например запазените дневници на виенчанката Бернардине Алма. Тя започва да води дневник като тринадесетгодишно момиче и продължава това седем десетилетия. Така нейните дневници обхващат времето от 1908 и 1979 г. Виенската писателка и музикантка Терезе Линденберг също води дневник в продължение на осем десетилетия и той обхваща повече от 60 тетрадки. Много жени започват да пишат дневници и писма във време на войни и кризи. Затова и много от кореспонденциите в Архива „Женски наследства“ са от времето на двете световни войни. Такава е кореспонденцията на модистката Жули Шрайбер, която пише 461 писма до своя мъж на фронта във времето между 1943 и 1945 г. Те са съхранени от получателя, който ги е сорти-

рал, подредил и запазил.¹⁶

Днес множество хора даряват своите лични архиви на колекцията „Женски наследства“. Документите от колекцията се използват в преподаването по история и изследвания на пола, в научните изследвания, както и за тематични изложби и други инициативи.¹⁷

Женските архивни центрове могат да служат и като място на интеркултурно и междуетническо общуване. Интересна инициатива в това поле е създаденият в 2003 г. женски исторически архив в Болцано/Боцен – в областта Южен Тирол в Италия, където съжителстват три народности.¹⁸ В края на 90-те години в главния град на Южен Тирол възниква идеята за създаване на женско кафене, което да бъде средище на дискусии и други обществени прояви. Скоро обаче става ясно, че неговото създаване има смисъл само в по-широка структура „на жени за жени“. През 2000 година инициаторките получават общинска подкрепа и финансова помощ. На тази база в 2003 г. се създава женският исторически архив, който обединява жени с различни политически нагласи, вдъхновени от идеята за развитие на женската история под надслова „HerStory“ като различна от традиционната „History“.¹⁹ Архивът в Болцано/Боцен има два фокуса: документи на женски организации и дружества и личности. Отделно от това е съставен каталог на документи за жените в историята на Южен Тирол. Архивът се занимава с проекти по устна история, в които се събират разкази на жени от цялата област Южен Тирол. Такъв е проектът по устна история на жени, родени в 1940 г., който обхваща повече от 50 жени, които разказват своя живот. Много от тях даряват фотографски материали и това обогатява

архивната колекция от история на жените. Друг акцент в работата на архива е съставянето на бази данни за жените в труда, войните, за абортите и т.н. Женският исторически архив в Болцано/Боцен също организира срещи и лектории. Такава е лекционната поредица – „Нишката на женската памет“, както и филмовата лектория по различни значими за жените теми.²⁰

Едно от забележителните места на женската памет в Европа е Датският женски музей в Аркус, създаден в 1982 г. и също свързан с женското движение.²¹ Наред с артефактите, той съдържа също и огромен брой архивни материали – мемоари, дневници, документи на женски организации и институции на благотворителността и социалната работа (домове за момичета, приюти и др.), статистически сведения, както и устна история. Както и повечето женски архивни и музейни центрове, неговата цел е да привлече обществеността и включва повече хора в инициативите на музея и да работи за гражданското образование. Българската етнологка Ани Лулева изтъква феминисткия подход в неговата организация и работа. Историята е представена преди всичко като история на отделния човек, представен е светът на жените чрез семейството, труда, отглеждането на деца, домакинството. Музеят общува с посетителите, привлича ги да преживеят историята на хората в миналото, а подходът към тях не е дидактичен, а емпатичен.²² Музеят е много посещаван от ученически групи, като в него децата могат да съпреживеят детството на своите връстници в миналото. Той е притегателно място за посещения и за много семейства, които участват в различни срещи и дискусии. Датският женски музей работи с широк кръг учени, артисти, художници, политици, като организира също тематични изложби и лектории.

Целта на тези музеи е не само да съхраняват информация за историята на жените, но и да подпомагат възстановяването на забравеното, да стимулират писането на ненаписаните истории. В света съществуват около петдесет такива музеи, които генерират интереса към писането на историята на жените. Първият такъв музей – Frauenmuseum – е създаден преди 30 години в Бон по инициатива на Мариана Пицен. Постепенно се създават подобни музеи в много други страни: Австралия, Австрия, Албания, Аргентина, Белгия, Бразилия, Виетнам, Гамбия, Иран, Испания, Италия, Корея, Коста Рика, Мексико, Нидерландия, Норвегия, Перу, Полша, Сенегал, Судан, САЩ, Франция, Швеция, Швейцария и др. През 2008 г. по инициатива на Womenmuseum в Мерано (Италия) е организирана и музейна мрежа.

Първият в Източна Европа музей по история на жените и женските и джендър движения е създаден през 2008 г. в Харков (Украйна). Те са обединени под разбирането за възстановяване на забравената история и за съхраняването и документиране на действителността: «Ние сме мечтата на жените, живели вчера и паметта на жените, които ще живеят утре». Музеите по история на жените работят и за повишаване чувствителността в обществото към джендър проблемите, като смятат, че джендър равенството не е просто проблем на жените, а проблем на цялото общество. Те поддържат експозиции, които имат отношение не само към историята и преживяванията на жените, но и по проб-

лемите за сексизма, насилието в семейството, мъжките джендър проблеми, правата на хомосексуалистите, малцинствата и др.

В този смисъл важен принос имат архивите и музейните експозиции на еврейските жени. Такъв например е Jewish Women's Archive (JWA). Той има за цел да покаже историята на евреите с внимание към жените, както и приноса на жените към формирането на американската еврейска общност. Изложба от документи и артефакти, посветена на еврейските жени и на женските измерения на юдейството организира и Еврейският музей във Виена.²³

Измежду различните инициативи за съхраняване на паметта са и архивите на сексуалните малцинства. Такъв е архивът "STICHWORT" – феминистки архив на женските и лесбийски организации.²⁴ Архивът е създаден през 1981 г. и съдържа както документи, така и библиотека с повече от 12 000 издания и над 700 феминистки списания, визуални материали и колекция то плакати. Той подпомага образователната, изследователската работа и медиите с феминистка литература и консултации.

Женските архивни, музейни и библиотечни центрове отдавна са част от културния ландшафт на нашия континент. Те допринасят за демократизиране на историческото познание, за разширяване на диалога на научните изследвания и обществото, за връзката между поколенията. Те показват как местата на историята могат да бъдат места на общуване, а познанието ѝ да бъде свързано с участие и съпреживяване. Тези центрове доближават изследванията до живота на хората, дълго пренебрегвани от историята. Въпреки че тези архиви и музеи в много страни са инициативи на гражданския сектор, тяхната работа насърчава интереса към историята на жените, съхранена и в традиционните хранилища на паметта. В държавните архиви и музеи се пазят огромен брой документи на женското минало. Работата с тях също обогатява и обновява изследванията и преподаванията по история.

От съставителките

Бележки:

¹ За тази взаимовръзка говори Красимира Даскалова в доклада си „Историята на пола и на жените и топографските „сайтове на паметта”: архивите” на XVII кръгла маса „Памет и забора”, Благоевград, 15-17. 2. 2008 г.

² Цитирано по Li Gerhalter, Decisions and Changes – the Winding Path of Women's Personal Testimonies. The Collection of Women's Estates/Frauennachlaesse, Vienna, in: Women and Minorities: Ways of Archiving, Sofia, 2009, p. 20-35.

³ За институционализирането на изследванията на пола като научно направление и преподаване в университетите вж. Berteke Waaldik, Mischa Peters, Else van der Tuin (Eds.), The Making of European Women's Studies, Athena Advanced Thematic Network in Activities in Women's Studies in Europe, 2009.

⁴ В научната литература няма единно мнение за времеви граници и периодизацията на феминизма. Най-общо се приема, че първата феминистка вълна завършва с

извоюването на политическите права на жените – в голяма част от страните в Европа – непосредствено след Първата световна война, а в други – в следващите десетилетия. В България това става във втората половина на 30-те години. За начало на втората феминистка вълна се смята десетилетието на петдесетте години. Някои поставят в началото на тази вълна книгата на френската феминистка Симон дьо Бовоар „Вторият пол“, разкриваща отношението към жените като към „другия пол“ в патриархалното общество. В центъра на женското движение вече не са политическите права, а „неофициалните неравности“ в семейството, на работното място и др. След 80-те години се говори вече за трета феминистка вълна, свързана с по-ясното осъзнаване на многообразието на женските идентичности и значението на това, че жените имат различни народности, религии, културна принадлежност, цвят на кожата. Преплитането на различните неравенства се определя като „intersectionality“, което играе значителна роля при съвременните изследвания на пола. За развитието на феминизма и неговата периодизация вж. по-подробно Доминик Фужейрола-Швебел, Феминистки движение, в: Елена Ирата, Франсоаз Лабори, Елен Льо Доаре, Даниел Съонотие, Критичен речник на феминизма, Фондация „Център за изследвания и политики за жените“, С, 2010, 357 – 363.

⁵ Вж. Self Portraits of Archives: International Information Center and Archives for the Women's Movement (IIAV) in: Sabine Hering, Berteke Waaldig (Eds), History of Social Work in Europe (1900 – 1960). Female Pioneers and their Influence on the Development of International Social Organizations, Leske+Budrich, Opladen, 2003, p. 211-212. Също и <http://www.aletta.nu/aletta/eng/zoek/head>

⁶ Вж. Francisca de Haan, A „Truly International“ Archive for the Women's Movement (IAV, now IIAV): From its Foundation in Amsterdam in 1935 to the Return of its Looted Archives in 2003, Journal of Women's History, 2004, Volume 16, N 4, p. 148 – 172.

⁷ Пак там. По-подробно за историята и значението на Международния информационен център вж. Francisca de Haan, A „Truly International“ Archive for the Women's Movement (IAV, now IIAV): From its Foundation in Amsterdam in 1935 to the Return of its Looted Archives in 2003.

⁸ Cornelia Wenzel, The Archive of the German Women's Movement in Kassel, in: Sabine Hering, Berteke Waaldig (Eds), History of Social Work in Europe (1900 – 1960). Female Pioneers and their Influence on the Development of International Social Organizations, Leske+Budrich, Opladen, 2003, p. 217 – 218

⁹ Вж. също Cornelia Wenzel, Nicht schlecht fuer den Anfang. Reflexionen ueber die ersten 23 Jahre des Archivs der deutschen Frauenbewegung, in: Elke Kruse, Evelyn Tegeler (Hrsg.), Weibliche und maennliche Entwuerfe des Sozialen, Wohlfahrtsgeschichte im Spiegel der Genderforschung, Verlag Barbara Budrich, Opladen & Farmington Hills 2007, p. 321-333.

¹⁰ Цит. по Корнелия Венцел.

¹¹ Пак там.

¹² Вж. Ли Герхалтер, пос. статия.

¹³ Вж. Едит Заурер, „Актът на женското писане - било то писма, било дневници, изразява идентичността на жените, тяхната воля за живот, волята им за оцеляване“, интервю в Балканистичен форум, кн. 1-2, 2008, с. 15- 18.

¹⁴ Данните са от началото на 2009 г. Вж Ли Герхалтер, пос. статия.

¹⁵ Ли Герхалтер, пос. статия.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Вж. Едит Заурер, пос. интервю.

¹⁸ В Южен Тирол живее около 60% немскоезично население, около 35% говорят италиански и 5% са ладинци. Вж. Renate Telser, Women's Historical Archive Bolzano/Bozen – Italy, in: Women and Minorities: Ways of Archiving, Sofia, 2009, p. 69-74, а.също и статията на Маргарет Ланцингер и Рафаела Сарти в настоящето издание.

¹⁹ Непреводима игра на думи с думата history и английските местоимения her (неин, нейна) и his (негов, негова) . Вж. Renate Telser, пос. статия.

²⁰ Ренате Телзер, пос. статия.

²¹ За информацията за Датския музей на жените в Аархус, Дания благодаря на лекцията на Ана Лулева и Румяна Коларова за този музей, четена на семинара в рамките на проекта “Изграждане на обща перспектива за европейска демократична политика, отчитаща пола”, организиран от Центъра за изследвания и политики за жените в София на 17. декември 2010 г. Вж. Също: <http://kvindemuseet.dk/uk.aspx>

²² Ана Лулева и Румяна Коларова, посочената лекция.

²³ Вж. Gabriele Kohlbauer – Fritz and Wiebke Krohn, “Best of all Women. Female Dimensions in Judaism” An Exhibition at Jewish Museum Vienna. In: Women and Minorities: Ways of Archiving, Sofia, 2009, p.114 - 121

²⁴ Вж. Margit Hauser, A Feminist Archive and Library in Vienna, In: Women and Minorities: Ways of Archiving, Sofia, 2009, p.75-84.

Предписания на паметта: Архивни политики към документалното наследство на жени и малцинства в българските архиви през втората половина на XX век и началото на XXI век

Марияна Пискова

Проблемът за пътищата на архивиране на документите на жени и малцинства в България може да бъде разбран само в контекста на системата на българските държавни архиви. Като структурна част от националната архивна система, те са едни от основните официално признати и достъпни архиви в България¹. Българската архивна система е утвърдена във времето след Втората световна по валидния за източноевропейските страни съветски модел и цели въвеждането на пълна централизация на управлението и на приемането на документи в държавните архиви.

Предписанията на архивното законодателство

Указът² за учредяване на българските архиви от 10 октомври 1951 г. очертава макрорамката на институциите и лицата, чиито ценни документи образуват Държавния архивен фонд (ДАФ). В широкия диапазон на източниците за попълване състава на държавните архиви попадат както централните и местни органи на власт, така и най-отдалечените и малки стопански предприятия, начални училища, дружества и пр. Сред тях, под подразбиране се озовават и институциите на жени и малцинства³. В указа изрично са споменати единствено религиозните институции от различните вероизповедания (техните централни и местни органи, манастири, църкви, джамии, католически църкви, синагоги и пр.).⁴ Документите на тези религиозни институции за периода до 1947 г., се възприемат като държавна собственост и следователно подлежат на приемане в държавните архиви.⁵ Според националната или регионална значимост на тези институции, документите им се предават за съхранение в централните или в държавните архиви по места. Затова в Централния държавен архив могат да бъдат открити документите от фондовете на Българската екзархия, Светия Синод на Българската православна църква, Главното мюфтийство, Централната консистория на евреите, фондове на манастири и др. Съответно в държавните архиви в страната са приети за постоянно запазване документите на местнозначими религиозни институции - Околийско мюфтийство-Хасково, Еврейска община-Русе, Католическа митрополия-Русе, Гръцка община-Варна и т. н.

Освен институциите (учрежденията), другият източник за погълване съставя на архивите с документи, в това число и на жени и малцинства, са личните документални комплекси. Общовалиден критерий, според който документите на един фондообразувател от личен произход попадат или не в държавните архиви, е значимостта на личността, в резултат от дейността и живота на която са възникнали съответните документи. Тази политика на издирване на *видни личности* води началото си от основаването на българските държавни архиви и е валидна до днес. Залегнала е във всички нормативи и методически указания и се прилага независимо от принадлежността на личностите към една или друга историческа епоха. Така например, според указа от 1951 г. на архивно съхранение подлежат документите от периода след 9.9.1944 г., които отразяват живота и дейността на “държавните и обществени деятели, хората на науката, техниката, литературата и изкуствата, *видни* представители на социалистическия труд (чл. 2А (ж), както и ако са на “представители на науката, техниката, литературата и изкуствата” (чл.2Б (л). За периода преди 9.9.1944 г. като ценни за архивите се определят документите на “членовете на монархическите фамилии, техните приближени лица, на регентствата, представители на фашизма, реакцията и контрареволуцията, на политическите и обществените дейци и на отделни лица във връзка с тяхната дейност в системата на държавното управление” (чл. 2Б (к) ⁶.

В следващите години промените в политиките към личните фондове засягат по-скоро правото на избор за предаване или не на личните документи, но остават трайно в зоната на *видните* личности. Именно в този смисъл е въведената нова разпоредба в първия български архивен закон от 1974 г. по отношение на личните фондове. Императивната постановка от указа от 50-те г. е променена и вече се зачита правото на собственост върху документи от личен произход. Според чл.1(2) на закона “в Държавния архивен фонд *могат* да се включат и документи със стопански, научен, културен, политически, религиозен и друг характер, собственост на български граждани и техни организации”. ⁷

Друга промяна от този закон конкретизира възможните начини за комплектуване на лични документи като допуска “лични архиви и документи на граждани да се приемат в ДАФ чрез *дарение, завещание или покупка* от техните създатели или лицата, които са ги придобили”. ⁸ Също в посока към разширяване на потенциалните източници за погълване на състава на Държавния архивен фонд с документи от личен произход е предвидена разпоредба за отчуждаване на лични архиви и документи (след смъртта на техните създатели), които представляват ценност за държавата или обществото и могат да бъдат унищожени или изнесени извън страната. ⁹ Законът въвежда и друга разпоредба, чрез която се цели да се обхванат всички институции (извън архивните) и всички граждани, които събират и пазят архивни документи (включително и от личен произход) с цел те ги декларират ¹⁰. Правилникът за прилагане на архивния закон конкретизира институциите – библиотеки, музеи, галерии, читалища, институти, манастири и др. (в които се пазят документи от състава на

ДАФ), които в определен срок следва да ги предадат в държавните архиви. Ако притежаваните документи не са регистрирани като съставна част от ДАФ, следва 6-месечен срок, в рамките на който те трябва да се декларираат пред съответния държавен архив.¹¹ Опитите чрез тази разпоредба да се контролират и притежателите на частни сбирки и документи от личен произход не са особено резултатни, въпреки допълнителните конкретизирани методически писма на архивното управление¹² и активните усилия на архивистите.¹³

Новият архивен закон от 2007 г. първоначално също не внася съществени изменения по отношение на личните фондове, подлежащи на архивно запазване, както и на учрежденските архивни фондове. В неговите текстове, публикувани през юли 2007 г., се потвърждава *значимостта* на личността като основно условие за приемането на документите в българските архиви и се запазва диференцираното им съхранение според националния или местен обхват на ролята на фондообразувателя. Документалното наследство на личности от национално значение за периода след 1878 г. се определя като обект на дейността на Централния държавен архив; документалното наследство на *значими личности* за историята на град София и област София – като обект на Софийския държавен архив, а документалното наследство на *значими личности* от местно значение – като обект на *съответния териториален държавен архив*.¹⁴

Две години по-късно тези обекти на териториалните архиви се преразпределят според новото райониране в България, което пък е подчинено на “изискванията на общата класификация на териториалните единици за статистически цели, прилагана в Европейския съюз”. Всъщност през декември 2009 г., с публикуваното изменение на закона за Националния архивен фонд, се въвежда нова структура на архивната система¹⁵ съобразно Закона за регионалното развитие¹⁶. Тя отразява районирането на второто ниво, при което страната се разделя на 6 района – Северозападен, Северен централен, Североизточен, Югоизточен, Югозападен и Южен централен. Във всеки район се предвижда да има регионален архив със седалище в градовете: Монтана, Велико Търново, Варна, Бургас, София и Пловдив. Останалите 21 държавни архиви престават да бъдат самостоятелни дирекции и тяхното управление се осъществява чрез съответния регионален архив. Това структурното “оптимизиране” присъства в мотивите и обосновките за промените в архивното законодателство. Неясно е обаче защо обектът на териториалните архиви (извън 6-те регионални) се пропуска от текстовете на нормативите и всъщност се оказва погълнат от новообособените шест регионални архиви. Според новата редакция на архивния закон и новия устройствен правилник от 2010 г. 6-те регионални архиви поемат в своя *обект* документалните масиви от профила и на останалите архиви, принадлежащи към техния регион¹⁷.

Извън тази промяна в обекта на териториалните държавни архиви, в закона за Националния архивен фонд и в последвалите го изменения не се засяга традиционната политика към личните фондове, включително и към фондовете на жени и малцинства. Поради това може да се очаква, че и занапред в

държавните архиви ще постъпват техните лични фондове, които са подбрани въз основа на общовалидните критерии за *значимата роля* на фондообразувателите в общественно-политическия, стопанския, културния, научния живот, а не като резултат от различна спрямо тях политика.

Съвременното архивно законодателство не излиза от очертаната традиционна нормативна рамка и по отношение на архивните фондове от учрежденски произход. Новият закон предвижда да се приемат в архивите “определени за постоянно запазване документи, създадени от дейността на държавните и общинските институции и други юридически и физически лица независимо от времето, носителя, начина на създаване, мястото на съхраняване и формата на собственост.”¹⁸ Когато сред тях се появят институции на жени или малцинства, въз основа на общовалидните критерии, те също ще намерят или не мястото си в националната архивна система в състава на съответни архивни фондове.

Архивната мрежа

Изгражданата в годините инфраструктура на българската архивна система отразява тенденции към частична децентрализация, като още в самото начало допуска запазването на съществуващи от преди 1951 г. архиви (на Българската академия на науките, Ръкописно-документалния център в Народната библиотека), както и обособяването на самостоятелни архиви към Министерството на външните работи, Министерството на вътрешните работи, Военното министерство и др. Като основни звена в архивната система се утвърждават централни¹⁹ и 27 териториални държавни архиви, документите между които се разпределят според принципа за национална или местна значимост и по хронологичен принцип. Така доскоро съвременният модел на архивната система обхващаше Централния държавен архив (София) и Държавния военноисторически архив (Велико Търново) на национално ниво и 27-те териториални държавни архиви, които съвпадат с административно определените области, на местно ниво. Едва с новите законодателни промени (1993, 2007 г.) се предвижда паралелното съществуване на частни и други архиви и архивни сбирки, включени в регистъра на Националния архивен фонд. По-точно се разграничават и компетенциите на архивните институции по отношение на документите, които са част от Националния архивен фонд, но не са държавна собственост, включително и по отношение на документите от личен произход.

Към тази относително устойчива структура на централни архиви и архиви, съхраняващи местнозначимата документация в края на 2009 г. се приложиха разпоредбите на Закона за регионалното развитие. Чрез тази промяна се преустанови в административно отношение самостоятелното функциониране на 21 от държавните архиви, а други 6 (в градовете Монтана, Велико Търново, Варна, Бургас, Пловдив и София) се определиха като регионални държавни архиви²⁰.

Разпределение на документите според профила на архивите

Приемането, съхранението и разпределението на документи за жени и малцинства в мрежата на българските архиви, формирането на техните архивни комплекси се осъществява по силата на общовалидните принципи и правила за изграждането и функционирането на архивната система. Затова те, както и всички други документи, попадат в един или друг държавен архив съобразно националното или местно значение на техните създатели – институции или лица. В самите архиви те са организирани по архивни фондове – учрежденски и лични, по-рядко и като колекции и временно като частични постъпления. Разновидности на личните фондове на жени и лица от малцинствен произход също както и при останалите документи са семейните и родовите архивни фондове.

Като изключим класическите случаи, при които от самото наименование на конкретния архивен фонд (бил той учрежденски или личен) проличава, че в него са съсредоточени документи на жени и/или малцинства (девически манастир; фонд на основно турско училище или личен фонд на Люба Кутинчева), във всички останали архивни фондове също е възможно да се съдържат, макар и не компактно, документи по интересующите ни теми за жени и малцинства. Тяхното издирване изисква дългогодишни проучвания и координирането на усилията на цели екипи от архивисти и изследователи в по-обхватни проекти и изследвания. Със сигурност разкриването на детайлите в архивните политики по отношение на жени и малцинства, както и обществените нагласи, отгласите и реакцията на субектите на тези политики е възможно именно при такива изследвания, обхващащи цялостно архивно-документалния масив²¹.

На този етап ще се ограничим само с типичните примери за архивни фондове на жени и малцинства (учрежденски и лични фондове на едноименни институции или на личности – жени или представители на определени малцинства) и чрез тях ще търсим проявите на българската архивна политика към тях.

Образуването на архивните фондове (фондообразуването) е естествено-исторически процес, в който ролята на архивиста е сведена до запазване на статуквото на съществуващите взаимовръзки между документите в границите на всеки фонд, постъпил в архива. Професионален принцип и задължение на архивиста е да запазва цялостта на архивните фондове и следователно да не допуска разпокъсването им и съхранението на техни части в отделни архиви.

В този смисъл намесата на архивистите – или провеждането на архивните политики може да се прояви по отношение на разпределянето на фондообразувателите (учреждения или лица) между централните архиви (където попадат по правило документите от националнозначимите институции или лица) и териториалните архиви,²² (където ще открием фондообразувателите с местно, регионално значение).

1. Учрежденските фондове

Следващата архивна “намеса” е при определянето и подбора на самите институции от които постъпват архивните фондове. За целта е въведено категоризиране на фондообразувателите въз основа на тяхната значимост и на обема документи, отразяващи дейността им.

Още през 60-те години на миналия век се определят три категории учреждения, описани в 3 “ориентировъчни списъка” в първото методическо указание за подборно комплектуване на документи в държавните архиви.

- първият обхваща учрежденията, организациите и предприятията, които трябва да се имат предвид безусловно при комплектуването на архивите;
- вторият обхваща предимно еднотипни, масови учреждения, организации и предприятия. От тях по преценка на архива по-значителните по характер и важност за живота на окръга²³ могат да се отнесат към фондообразуватели от I-ва категория, а на останалите да се оказва само методическа помощ.
- третият списък обхваща учреждения, организации и предприятия, които имат само спомагателен и обслужващ характер. За тях архивният отдел разпорежда да не се приемат документи и да не им се оказва методическа помощ.

По-късно това категоризиране на фондообразувателите се утвърждава с издадения през 1982 г. Методически кодекс²⁴, който обобщава валидните до днес методически правила за работа с архивни документи в българските архиви. Според него в **първа категория** попадат всички фондообразуватели, чиито документи постъпват в архивите изцяло (такива са всички фондообразуватели на централните архиви). **Втора категория** са фондообразувателите, които са еднотипни и затова само една част от документите в тях разкрива спецификата в дейността им. Кодексът предвижда да се отделят първо няколко (от 3 до 5) от тези еднородни фондообразуватели, чиито документи се приемат изцяло в държавните архиви, а от останалите фондообразуватели от тази група да се подберат само отделни видове документи. В **трета категория** според методиките остават учрежденията, които имат предимно спомагателен и обслужващ характер, поради което техните документи по правило не се приемат на съхранение в архивите. По отношение на 27-те териториални архиви обаче се предвижда да приемат **изцяло** (а не подборно) документите на по-голям брой учреждения от определената втора категория, както и да приемат документи и от третата категория учреждения²⁵.

2. Личните фондове

Учрежденските фондове като правило постъпват в държавните архиви регулярно в определена периодичност и срокове по силата на законовите разпоредби и методическите правила. За личните фондове са регламентирани и утвърдени следните основни форми за тяхното приемане в държавните архиви

(съобразени със собствеността на гражданите върху тези лични документи): дарение; завещание и продажба от техните създатели или от лицата, придобили ги по някакъв път²⁶”. При комплектуването на личните фондове обаче нормативните предписания в по-голяма степен се налага да бъдат “подпомагани” от архивистите и те са много по-зависими от личните качества на архивиста, от уменията му да издири лицата, притежаващи ценни документи и да ги убеди да предадат документите си в държавните архиви. Само по себе си предписанието на закона не е достатъчно. Освен това, при личните фондове конкуренцията със сродните институции е много голяма и въпреки архивното законодателство, предаването на лични фондове в музеи, библиотеки никога не е прекъсвало. Разбира се тук не се оспорва волята и правото на дарителите сами да изберат мястото за съхранение на личните си документи.

Както вече се подчерта, значимостта на личността в обществено-политическия, културния, стопанския живот е определящ критерий при приемането на личните фондове в българските архиви от самото им възникване през 50-те години. По силата на това вписано в архивното законодателство условие, усилията на първите архивисти са насочени към известни, значими личности. Първоначално тази дейност на архивите е изоставаща в сравнение с приемането на учредженски фондове. Затрудненията, които изпитват в първите години архивистите са не само от финансов характер, но и от липсата на опит и в условията на силна конкуренция на сродните научни и културни институции, продължаващи да приемат в състава си лични документи. Влияят и фактори от психологическо естество, каквито неизбежно възникват при смяната на политическите режими. Очаквано и обяснимо е недоверието към подчинените на МВР архивни институции от страна на значимите личности на Третото българско царство или родствениците им, чиито документи би следвало да се предават в архивите за постоянно съхранение.²⁷

През 1954 г., в търсене на възможности за по-активното издирване на източници за комплектуване на лични документи се създава “нештатен сътруднически апарат” и в плановете на архивите залягат дейности по приемане и обработване на лични фондове²⁸. От сътрудническият апарат се очаква първоначално да издири адресите на всички по-стари фамилии и техните наследници.²⁹ Към тези години все още не се предписва събирането на спомени в държавните архиви. Те са определени като приоритетни за музеите и за други институции. Затова инициативата на Държавен архив-Стара Загора да събира чрез въпросници биографични бележки и спомени от 80-годишни граждани, архивните ръководители определят като несвойствена задача за архивите и не разрешават нейното провеждане.³⁰

В началото на 70-те години са публикувани първите статии за необходимостта от категоризиране на лицата-фондообразуватели, чиито документи подлежат на приемане в държавните архиви.³¹ В тях по модела на съветската методика се предлага въвеждането на следните три категории лични фондообразуватели: 1. най-видни представители в областта на литературата, изкуството, науката, стопанския живот, от които се приемат максимален брой документи;

2. по-второстепенни дейци, чиито документи имат също историческо и научно значение и от които в държавните архиви се приема част след подбор и 3. група са лицата, които са в приятелски, служебни или родствени връзки с най-изтъкнати техни съвременници

През 1977 г. е публикувано постановление №32 на ЦК на БКП и на Министерския съвет за по-нататъшно развитие и усъвършенстване на архивното дело в България.³² Въз основа на него се провеждат редица промени в дейността на архивната система и като цяло се цели да се “привлече обществеността (наред с архивните органи) в осъществяването на националнозначимите задачи по опазването и увеличаването на Държавния архивен фонд”³³. По отношение на личните фондове за неговото изпълнение е разработена конкретна План-програма за привличане на обществеността в работата с документите в учрежденията, събиране на лични фондове и спомени, която през март 1979 г. е изпратена до всички окръжни държавни архиви.³⁴ На окръжно равнище програмата предписва да се създадат окръжни комитети от представители на обществените организации за издирване и комплектуване на лични фондове, спомени и документи на видни общественно-политически, стопански, културни и други дейци; изнасяне на доклади за значимостта на личните фондове, документи и спомени по време на конференции и съвещания с ръководствата на обществените организации, а така също участие в експедиционни отряди, съвместни дейности със структурите за Българо-съветска дружба, с побратимените градове; предвиждат се и морални и материални стимули за предаващите в архивите лични фондове и т.н.³⁵ На свой ред всеки архив разработва, изпълнява и отчита дейността си чрез своя конкретна програма.³⁶ Държавният архив в Габрово, водещ по отношение на комплектуването на лични фондове, отчита 29 новопостъпили лични фонда и 192 спомена, приети в периода 1978-1982 г. По това време в архива се поддържа и картотека и Златна книга на дарителите с техни биографични данни снимки.³⁷

За провеждането на архивната политика по отношение на личните фондове се създава и “пулсиращо звено” от специалисти в централните архиви, а за методическото осигуряване се разработва методиката за комплектуване и обработка на документи от личен произход.³⁸ От 1979 г. е в сила и указание за работата със спомените в държавните и ведомствените архиви.³⁹

През 80-те години архивната политика по отношение на личните фондове е поверена на експериментална група от 6 души специалисти от различни направления, а през 1991 г. – на специализирано направление „Комплектуване и научно-техническа обработка на лични фондове” в тогавашното Главно управление на архивите.⁴⁰

Всички тези структурни, организационни, теоретични и методически стъпки водят до постигнатата регулярност в комплектуването на личните фондове и до преодоляване на първоначалното изоставане. Но като цяло, количеството на личните фондове в българските архиви е над 10 пъти по-малко това на учрежденските (към 2007 г. фондовата наличност на държавните архиви възлиза на 5 271 лични и 58 689 учрежденски фонда) към края на 2008 г.

данните са: 58 858 учрежденски фонда и 5 348 лични фонда и към 2009 г. учрежденските фондове са 58 968, а личните фондове са 5 614). Това съотношение е характерно за всички териториални държавни архиви и за документалния комплекс на създадените след 1944 г. документи в ЦДА, където се съхраняват 418 лични и 1 085 учрежденски фонда. Единственото изключение от тази зависимост наблюдаваме в Централния държавен архив по отношение на документалния комплекс от стария период – от 1878 до 1944 г., където броят на лични фондове надвишава приблизително два пъти учрежденските (личните фондове са 1254, а учрежденските са 781).

Методики и правила за комплектуване и научно-техническа обработка на архивни документи

Комплектуването на държавните архиви с документи от учреждения и от отделни личности е един от архивните процеси, който в годините стриктно се планира и отчита. За дейността на всеки архив централизирано в управлението се приема предварителен годишен план и се съгласуват наложили се евентуални корекции. Методически предписания предвиждат спазване на определена периодичност и регулярност на приемането на документи в държавните архиви. По силата на законовите разпоредби, валидни до 2007 г., документите с национална значимост постъпват в архивите 10 години, а документите с местна значимост 5 години след създаването им. Затова хронологическите рамки на документите на жени и малцинства, които се намират в българските архиви обхващат повече от столетие – от края на 19 век до средата на 90-те години на 20 век. Началните дати на документите в личните и учрежденски фондове на жени и малцинства са различни, но предимно са от времето след 1878 г. Най-актуалните документи са от последното десетилетие на миналия век, а в някои териториални архиви и до 2005 г. По отношение на бъдещите постъпления на документи на жени и малцинства следва да очакваме известно отдалечаване във времето поради регламентирания 20-годишен срок за съхранението им в учрежденията, в които те са създадени⁴¹. В този смисъл за изследователите на теми за жени и малцинства се очертава по-продължителен период на “недостъпност” до изворовата база.

Съставът на приеманите документи в държавните архиви се определя в процеса на експертизата на тяхната ценност. Методическите правила от началото на 80-те години⁴² предписват спазването на три основни принципа за провеждане на експертизата – Историзъм; Всестранност и комплексност; Класово-партиен подход. Подборът на ценните документи се провежда и чрез система от критерии, свързани със съдържанието на документите, значението на институцията, в която се създават, степента на информативност, авторството и т.н. Прилагането на критериите е в посока към утвърждаване на стратегията да се запазят взаимовръзките между документите, да се съхрани комплексният характер на архивните фондове и на изграждащите ги документи и да не

се допуска разкъсването на фондовете между различните архиви. И тъй като архивните документи се съхраняват в архивите по фондове, в предписанията за тяхното обособяване (на професионалния език на архивистите “фондиране”), а по-късно и при описанието им би следвало да се търсят примери, чрез които да се “разчитат” архивните политики към архивните фондове на жени и малцинства. Особено показателни са личните фондове.

През 50-те и началото на 60-те години възникващите въпроси, свързани с профилирането на архивите и разпределението на архивните фондове между тях намират решения в съставяните за всеки конкретен проблем указания и методически писма, разпращани до всички държавни архиви⁴³. Липсата на достатъчно опит и специализирана методическа и теоретична литература води и до ползване на методиките на сродни институции. Пример в този смисъл са “Правилата за комплектуване, обработка, запазване и използване на документалните материали от личните и обществените архивни фондове и колекции от XIX и XX век”, отразяващи опита на Българския исторически архив при Държавната библиотека “Васил Коларов” от 1954 г.

Самостоятелно указание за научно-техническа обработка на фондове от личен произход е разработено от архивното управление през 1961 г.; за комплектуване на фондове от личен произход и спомени от 1973 г., а през 1974 г. излиза указание за работа на нещатания сътруднически апарат, чиято основна задача е комплектуване на лични фондове⁴⁴. През 1978 г. са публикувани от Главно управление на архивите Методически указания по комплектуването и научно-техническата обработка на фондове, колекции и отделни документи от личен произход, с които се отменя действието на всички дотогавашни методики за лични фондове, включително и правилата на библиотеката⁴⁵. С издаването на Методическия кодекс през 1982 г. и тези последни методически указания са актуализирани и с някои частични допълнения са погълнати от кодекса. И в методическите указания и в кодекса правилата не диференцират и не изискват различен подход към личните фондове на жени от тези на мъже. Единственото предписание, което определя мястото на жената (съпруга на фондообразувателя или омъжена дъщеря) при фондирането, подкрепено с конкретни примери се съдържа в споменатите правила на народната библиотека от 1954 г. В текста, определящ границите на архивния фонд, се отбелязва: “Документални материали, отнасящи се до членове на семейството на фондообразувателя, се запазват в неговия фонд. Ако *съпругата* или децата са *заемали видно обществено* положение, документалните материали, отнасящи се до тях, се обособяват като отделни фондове. Ако във фонда има документални материали, отнасящи се до омъжени дъщери на фондообразувателя, тези материали минават във фонда на съпруга, при положение, че фондът му се съхранява в Българския исторически архив (БИА). В противен случай те остават във фонда на бащата. Например документалните материали от и до Недялка Драган Цанкова, по мъж Александър Людсканова, които са постъпили в БИА с фонда на Драган Цанков, се прехвърлят във фонд Александър Людсканов, който също се съхранява в БИА”.⁴⁶ Тези правила и предписания, както вече беше отбелязано, са

отменени през 1978 г. чрез официално издадените методически указания на Главно управление на архивите. Прави впечатление, че част от примерите обаче са пренесени в новата методика. Цитираният текст, поясняващ мястото на жената – фондообразувател (съпруга, омъжена дъщеря) от 50-те години е отпаднал от съвременената методика, като е останал само примерът за *родовия* архивен фонд на същите видни личности и за възможността от него да бъдат отделени документи на самостоятелни лични фондове:

“От родовия фонд на семейството на Драган Цанков са обособени три лични фонда: на самия Драган Цанков, на Александър Людканов – зет (политик и общественик) и на Константин Ал. Людканов – внук (военен и дипломат) поради това, че всеки от тях е изтъкнат представител в различни направления на обществено-политическия живот на България”.⁴⁷

Както вече беше отбелязано, според правилата и предписанията, комплектуването на архивите с документи години наред е провеждано в съответствие с предварително съставени планове и с набелязани конкретни фондообразуватели от учредженски и от личен произход, от които ще се приемат постъпления през съответната година. Така е търсена и постигана регулярност в попълването на състава на държавните архиви с документи. Заедно с това, в изминалите десетилетия има редица централизирано провеждани кампании за събиране и архивиране на спомени и лични фондове: по повод 1300-годишнината на българската държава се събират лични архиви на изтъкнати стопански и културни дейци, спортисти и др. документи на „семејната памет” (инициатива на архивите и в-к „Труд”), докато акцентът в кампанията по повод 40-годишнината от социалистическата революция (“Народната памет разказва”) е масово събиране на спомени за определени събития. Юбилейни поводи, които дават тласък на комплектуването на лични документи са също 50-годишнината на Испанската гражданска война и 40-годишнината от началото на младежкото бригадирско движение.

Сред архивите, събирани по тези предписания (планирани или тематично издирвани) по изключение ще се открият документи за обикновените, за малките хора, защото законодателната уредба и методическите указания изискват да се издирват видни, известни личности, изтъкнати обществено-политически дейци, видни представители на българската наука, литература, изкуство, рационализатори, ударници, герои на социалистическия труд, видни духовни лица.⁴⁸ Примерите от практиката също потвърждават тази политика. Особено показателни са писмата до учрежденията с настояване да се предадат в държавния архив “личните досиета на герои на социалистическия труд”. В едно такова писмо до ТК “Гоце Делчев” се изисква досието на бившата работничка в комбината Катя Мамушева, с което да се открие бъдещият личен архивен фонд, защото той ще е полезен за историческите изследвания.⁴⁹ В този смисъл и лицата от малцинствата, и жените, и доминиращите фондообразуватели от личен произход са представени с архивните си фондове в българските архиви защото е отличително тяхното присъствие в обществено-политическия, културен, стопански живот. Т.е. попадайки в категорията на видните лич-

ности, те безусловно попадат и в категорията на подлежащи на приемане в архива. В този смисъл можем да приемем, че има равнопоставеност между видните личности (т.е. че липсва вътрешно категоризиране и маргинализиране по какъвто и да е друг признак – пол, етническа принадлежност и т.н.). Или броят на личните фондове на жени и на представители на малцинствата е пропорционален (съответства) на мястото на жените и малцинствата в официалната система на политиката, науката и обществената йерархия.

Количествени параметри

а) архивни фондове на жени

- *лични фондове на жени*

В системата на архивите са комплектувани и се съхраняват значителен брой лични архивни фондове на жени: **665** от общо 5 271 лични фонда⁵⁰. От тях 99 са семейни фондове. Географското им разпределение показва, че най-много са в Централния държавен архив – 242, от които 153 са на жени, чиято дейност е преминала в годините преди 9.9.1944 г., а само 89 са фондовете на жени от съвременния период, вкл. и от времето на социализма. Има единични случаи, когато някои регионални архиви са акцентирали в комплектуването на лични фондове (Стара Загора), включително и на женски или семейни (Габрово), но в повечето случаи те са сравнително малко. Общият брой на личните фондове на жени в териториалните архиви е 423, като при тях преобладават документите от периода след 9.9.1944 г. – 358 и само 65 са фондовете на жени, чиито жизнен път е преминал в предходния период. Най-многобройни са личните фондове на жени в Държавен архив-Стара Загора – 53, Държавен архив-Варна – 30, Държавен архив-Плевен – 29, Държавен архив-Бургас и Русе по 27, Добрич – 25 и Пловдив – 24.

- *учрежденски фондове на женски институции*

Запазени са и значителен брой фондове на институции – 282, отразяващи предимно живота и дейността на женски общности – девически училища, девически манастири, благотворителни и просветни женски дружества. От тях по-малката част – 103 са от стария период, а 179 от периода след 9.9.1944 г. до края на 20 век.

Архивни фондове на жени	1878-1944	1944 – 90-те г.на XX век	Общо
Лични	218	447	665
учрежденски	103	179	282
Общо	321	626	947

б) архивни фондове на малцинства

По отношение на малцинствата в архивите се откриват предимно фондове на културно-религиозни и просветни организации, малцинствени училища

(предимно турски), поради специалната политика на българската държава към турското и мюсюлманско малцинство. Общият брой на архивните фондове на малцинства е 584, от които 505 са учрежденски фондове, а 79 са личните фондове на представители на малцинствата. От учрежденските 283 фонда са от старата епоха, а 222 от периода след 9.9.1944 г. При личните фондове на малцинствата преобладаващи са тези на личностите от съвременния период – 46, за стария период личностите от малцинствен произход с обособени лични архивни фондове са 33. Голям е броят и на фондовете, свързани с живота на евреите. Минимален брой са фондовете, свързани с живота на арменското, румънското, ромското малцинство (2 фонда).

За останалите архивни фондове, установяването на документи за жени и малцинства зависи в най-голяма степен от тематичното разкриване и каталогизиране.

Архивни фондове на малцинства	1878-1944	1944 – 90-те г. на 20 век	Общо
Лични	33	46	79
учрежденски	283	222	505
Общо	316	268	584

в) архивни фондове на жени и малцинства от I-ва, II-ра и III-та категория

Равносметката показва, че приетите в системата на българските архиви фондове на жени и малцинства са предимно от втора и трета категория – 741 институции на жени и малцинства; и 460 лични фонда на жени и малцинства, които се пазят 27-те териториални държавни архиви в страната (поради местното си значение).

В Централния държавен архив са намерили място 46 архивни фонда на националнозначими институции на жени и малцинства и 284 лични фонда (от които 242 на жени и 42 на представители на малцинствата) – всички те са от първа категория.

Архиви	Учрежденски фондове	Лични фондове	Общо
ЦДА	46 арх. фонда на жени и малцинства	284 арх.фонда (от тях 242 на жени и 42 на малцинствата)	330 учр. и лични фонда
27 Териториални ДА	741 арх.фонда на жени и малцинства	460 лични фонда на жени и малцинства	1 201 учр. и лични фонда
Общо	787 учрежденски фонда	744 лични фонда	1 531 учр. и лични фонда

Достъпът

Инвентарни описи, пътеводители, каталози, прегледи

Справочният апарат към архивните документи е предназначен за издирването им и улеснява достъпа на потребителите до тях. Всеки един от справочниците – пътеводител, инвентарен опис, преглед, каталог и т.н. има свое определено място и роля в системата на справочния апарат, без да дублира или да поема функциите на който и да е друг справочник от тази система. Всички държавни архиви разполагат с пътеводители по архивните фондове и това позволява да се добие представа съответно за всички фондове, които са създадени от женски институции, институции на малцинства и от жени и лица от малцинствата. Вътре в рамките на тези архивни учрежденски и лични фондове информация за съставляващите ги архивни единици осигуряват инвентарните описи. И тъй като по правило всички приети в държавните архиви документи са описани в инвентарни описи, чрез тях могат да бъдат открити архивните единици, съдържащи документи за жени и малцинства.⁵¹ Отразяването на информация за наличните фондове и архивни единици на/за жени и малцинства и в пътеводителите и в инвентарните описи не се подчинява на по-различни или специфични методически изисквания. Затова, ако има обособен архивен фонд на институции на жени и малцинства или личен фонд на жени и лица от малцинствата, той ще бъде отразен наред с всички други в пътеводителя по фондовете на съответния архив, а вътре в него чрез заглавията на архивните единици от инвентарния опис може да се добие представа за характера на документите и за конкретния въпрос или предмет.

Далеч по-трудно е установяването на информация за “скритите” документи за жени и малцинства, ако не са част от фондове на институции на жени и малцинства или на лични фондове на жени и представители на малцинствени общности. Те могат да бъдат открити с помощта на каталозите и на тематичните или фондови прегледи, а така също и с помощта на показалци към справочниците. Каталогите (с изключение на систематичния) се съставят най-често по повод годишнини, юбилейни чествания и др., които във времето преди 1989 г. са обвързани предимно с партийно-правителствените решения. Други каталози са правени по заявки на определени учреждения, по теми, общи за цялата архивна система, или по инициативи на самия архив.⁵²

Архивната политиката за създаването на каталози на архивни документи за жени и малцинства може да бъде илюстрирана с публикуваните тематични каталози, т.е. с каталозите, които са издадени в книжни тела и са посветени на теми за жените и малцинствата.

Каталози за жени

По повод на международната година на жената е издаден един своден каталог за женското движение в България от 1878 до 80-те г. на 20 век (1981 г.). В него са включени са общо 1 402 описания на документи от всички архиви в

страната. Няма съмнение, че във връзка с неговото съставяне е проведено тематично разкриване във всички държавни архиви в страната и като резултат в тях се намират каталози на женското движение. Публикувани са само 4 от тях и един за писателката Дора Габе. Всички регионални каталози за женското движение са от времето 1981 – 1982 г.

Прегледи

На страниците на специализираната архивна периодика са публикувани 10 тематични и фондови прегледи на женски фондове. Един от тях също е за писателката Дора Габе, един се отнася до семейна кореспонденция от 19 век; един – за женско монашеско братство, а останалите са за женски дружества и женско комунистическо движение. Най-ранната публикация е от 1969 г., а по-голямата част са от периода след 1989 г. Изключение с позитивен знак е извороведският анализ и преглед на личните фондове в Държавен архив-Габрово, в който Ст.Василева представя и личните фондове на жени, приети в архива⁵³.

Малцинства: Не откриваме тематични каталози; публикувани са 6 тематични и фондови прегледа, от които 2 за турски, татарски и други мюсюлмански организации, един за процеси на ислямизация и един за еврейската сбирка към Института за балканистика.

Публикуване на архивни документи

Публикуването на документи е начинът, по който архивите влизат в непосредствено научно обращение и получават публичност. За тази цел във всеки брой на “Известия на държавните архиви” и в специална рубрика в “Архивен преглед” се предвиждат такива публикации. Засега се установяват около 15 публикации за документи, свързани с жени на страниците на “Известия на държавните архиви”. Тези публикации са от периода 1968 – 2003. От тях една част са свързани с жени, съпруги и майки на видни комунистически дейци (Заимова, баба Парашкева, Елена Вапцарова, Мила Гео Милева), а останалите – главно с женското движение.

Прави впечатление, че въпреки значителния брой архивни фондове на жени и малцинства, публикуваните архивни справочници и архивни документи за тях са сравнително много малко. Не правят изключение в този смисъл и публикуваните описи на фондове на жени, които почти се изчерпват и инвентарните описи на личните фондове на Ана Кузманова, Анка Ламбрева, Стела Кутева-Здравкова в Държавен архив-Пловдив; в Държавен архив-Смолян – биографичен очерк и опис на Мария Тодорова Иванова – Наталия; в Държавен архив-Стара Загора – описът за фонда на Мара Шопова и този за фонда на семейство Донка и Дончо Делчеви; в Държавен архив-Бургас – описът за фон-

да на Жени Патева, в Държавен архив Добрич – Радка Петрова и Ганка Бояджиева (учителки).

В заключение:

Предписанията към архивните документи на жени и малцинства са част от общата архивна политика, от общите правила и в този смисъл резултатите от тях са съответстващи и сравними с останалите архивни фондове и комплекси от документи в състава на Националния архивен фонд.

По отношение на личните фондове, общата за всички документи политика е ориентирана към събиране, съхранение и популяризиране на наследство на “видните личности” и тя е довела до преповтаряне на предпочитанията към по-тесен кръг от дейци, техни семейства и близки и т.н. и е стеснила тематичните полета, извън които са останали по-малко познати или вече забравени личности, включително жени и представители на малцинствата. Проблемът е именно в това, че системата се характеризира със сравнително слаба гъвкавост, защото обществената памет е диалог (игра) между паметта и забравата в многообразието на техните носители. В същото време не бива да забравяме, че архивните политики не биха могли да бъдат отдалечени от заявените потребителски теми и интереси, както и от самата историография, която през десетилетията е била в плен по-скоро на политическата история, а обикновените хора и техните истории са изтласквани някъде в периферията.

Що се отнася до учреденските фондове на жени и малцинства, тяхното присъствие в българските архиви в смет вид представя мястото, което те имат в обществено-политическия, стопански и културен живот. От друга страна, категоризирането на фондообразователите осигурява по-голямото и плътно присъствие на архивни фондове от втора и дори от трета категория в българските архиви в страната. Затова не е случайно, че в състава на българските архиви преобладават архивните фондове на институции на жени и малцинства с регионално значение, които се пазят в териториалните архиви (741 – на местнозначими институции) и само 46 са фондовете с национално значение, съхранени в Централния държавен архив.

Запазените в българските архиви документални следи от обществените групи – жени, малцинства предстои да бъдат проучвани по-задълбочено. Първият опит за тематичното им представяне в интернет-пространството вече е налице. Изработен е сайт по проекта: “Women and Minority Documentation and Digital Presentation - from Fragmented Data to Integration in the Information Society”, *Austrian Science and Research Liaison Offices* (2007-2008), с ръководител Кристина Попова и в него са отразени исковите данни за всички архивни фондове на жени и малцинства в Централния държавен архив, 27-те държавни архиви в страната и част от фондовете на Ръкописно-документационния център в Народната библиотека “Св.Св. Кирил и Методий”.⁵⁴ За улеснение на достъпа до документите на жени и малцинства студенти от специалност История в Югозападния университет “Неофит Рилски” поставиха началото на база дан-

ни с архивни справочници, сред които и каталози и описи на жени и малцинства. Дигитализирането на архивни справочници продължава и в рамките на магистърската програма “Архиви и музеи. Опазване на културното наследство в информационното общество”.

Приложения

Каталози за жени⁵⁵

1. Женското движение в България от Освобождението до наши дни. Каталог на документи. С., ГУА, 1981 г., 310 с. (изданието е посветено на 1300 г. от създаването на българската държава)⁵⁶
2. Женското движение в Михайловградски окръг (1923-1980) Каталог на документи, Съст. Ц.Павлова, Михайловград 1983, 63 с
3. Женско движение в Габровски окръг 1869-1950 г. Каталог. Състав. Калина Косева. Габрово.1982. 1-126
4. Женско движение в Ямболски окръг. (1899-1968). Каталог на документи. Състав. М. Агопян. Ямбол. 1981
5. Женското движение в Шуменския край 1872 - 1944 г..Каталог; ДА – Шумен
6. Каталог извори за Дора Габе. Съвместно с Универсална научна библиотека – Добрич, ДА-Шумен

Тематични и фондови прегледи за жени

1. Атанасова, К. Женското културно-благотворително дружество „Пробуда” в Стара Загора, Арх. преглед, 1998, 3-4, с. 30-37
2. Василева, Ст. Личните фондове в ДА-Габрово –извороведски и организационно-методически аспекти⁵⁷, ИДА, кн.94, 2007 г.
3. Димитрова, Б. Организираното женско движение и ролята му за укрепване на народната власт и слагане основите на социализма 1944-1950, ИДА, кн. 17, 1969 г.
4. Запрянова-Пенева, Н. Пловдив в кореспонденцията между Мария и Найден Герови, ИДА, кн. 81, 2001 г.
5. Кръстева, О. Ставропигиално женско монашеско братство “Бял кръст” ИДА, кн 79, 2000 г.
6. Митова, Св. Архивният фонд “Веселина Маринова Геновска” ИДА, 48, 1984 г., с.277-285
7. Никова, М. Стопански възгледи на женските движения и организации в годините на Втората световна война, Арх. преглед, 1992, 3, с.32-35
8. Николова, Р. Из историята на женските дружества в Хасковски окръг (1944-1950), ИДА, кн. 33, 1977 г.
9. Ножарова, Н. Архивен фонд “Дора Габе” (1886-1983), ИДА, кн. 58, 1989 г.

10. Савова, Г. Женското движение в Търговище от зараждането му до 1944 г., Арх. преглед, 1999, 3-4, с.73-86

11. Чернева, П. Дейността на Ловешкото женско дружество „Благодетел” от Освобождението до 1944 година , Арх. преглед, 1999, 1-2 , с. 49-64

Тематични и фондови прегледи за малцинства

1. Данаилов, Д. Съюз на турските младежки и културно-просветни и гимнастически дружества “Туран”, ИДА, кн. 60, 1990 г.

2. Димитрова, Р. Щрихи от творческата биография на художничката Дария Василянска (80 г. от рождението ѝ), Арх.преглед, 2008, кн.3-4, с. 79-82

3. Драганова, Сл. Статистически данни за татарите в Шуменската и Силистренската кааза през 70-те г. на XIX в. ИДА, кн. 36, 1979 г.

4. Кочев, Н. Еврейска архивна сбирка към Института за балканистика, ИДА, кн. 28, 1974 г.

5. Пашинова, Л. Хасковската мюсюлманска вероизповедна община (1878-1944 г.) Арх.преглед, 1997 , 1-2 , с.76-84; Арх.преглед, 2008, кн. 1-2, с. 162-173

6. Петров, П. Ислямизацията в Македония и Одринско по време на Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. ИДА , кн. 85-86, 2003 г.

7. Проданов, Н. Уставът на Съюза на турските младежки културно-просветни и гимнастическо-спортни дружества Туран”, Арх.преглед, 2001, 3-4, с. 70-85

Публикувани архивни документи в Известия на държавните архиви

1-20

1. Коен, Д. Нови документи за спасяването на българските евреи от унищожаване, ИДА, 16 – 1968 г.

2. Пълова, В. Непубликувани писма на проф. Иван Мърквичка до художничката Бинка Златарева 1924-1938, ИДА, 16 – 1968 г.

21-30

1. Калудова, Й. Документи за положението на населението в европейската част на Османската империя (17-19 в.) ИДА 24, 1972, и ИДА 25, 1973 (част 1 и 2).

2. Кочев, Н. Частни еврейски писма от 1532-1533, ИДА, 23 – 1972 г.

3. Николова, Радка Един документ, свързан с името и дейността на Ана Маймункова, ИДА, 30 – 1975 г.

31-40

1. Апостолова, Т. Участие на жените, организирани в БНЖС, в обществе-

но-политическия и стопанския живот на територията на бившата Бургаска област (1944-1950) – ИДА, 38 – 1979 г.

2. Велева, Ст. Непубликувани писма на Елена Иванова Вапцарова до Мила Гео Милева – ИДА, 32 – 1976 г.

3. Радославова-Попова, Л. Няколко писма на Мара Белчева до Иван Радославов – ИДА, 37 – 1979 г.

41-50

1. Начева, Ив. Писма на Стоян и Клавдия Заимови – ИДА, 46, 1983

2. Николова, Ев. Писмо на баба Парашкева Димитрова до Томаш Масарик – ИДА, 43 – 1982 г.

51-60

1. Русева, Р. Дело №3 от архива на Областната девическа гимназия в Стара Загора през 1884 г. – ИДА, 52 – 1986 г.

61-70

1. Радкова, Р. Димитрова, Ст. – Писма и материали на Ст. Икономова за обучението ѝ в Киев 1870-1878 – ИДА, 63 1992 г.

71-80

1. Тонев, В. Унгарските и полски емигранти в българските земи (1864-74) – ИДА, 74 – 1994 г.

81-90

1. Арденски, Вл. Българите-мохамедани през погледа на един полицейски инспектор – ИДА, 81 – 2001

2. Петров, П. Ислямизацията в Македония и Одринско по време на Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. – ИДА, 85-86 – 2003 г.

91-98

1. Лефтеров, Ж. Комитетът по въпросите на Българската православна църква и религиозните култове, - ИДА, 97 – 2009 и ИДА, 98 – 2009 г.

2. Панова, Сн. Информация за арменското население в документи от Централния държавен архив. – ИДА, 98 – 2009 г.

Бележки:

¹ Паралелно, но независимо от държавните архиви и с ограничен достъп функционира и системата на Централния и на местните партийни архиви. (от 1946 до 1992 г.) В тези архиви попада не малка част от документите, отразяващи политическото управление на партийната и държавната власт в България от 1944 до 1989 г. Относително самостоятелен статут имат и т.нар. ведомствени архиви с постоянен състав от документи, които не са пряко подчинени на архивното управление, но са в методически вза-

имовръзки с него. Сред тях са Българската национална филмотека, архивите на националната телевизия и на националното радио, архивите на МВР, на МВнР и на Военното министерство (до 1999 г.), архивът на БАН, Ръкописно-документалният център в Народната библиотека и др. Достъпът до документите в повечето от тях е сравнително по-ограничен отколкото в държавните архиви и е подчинен на вътрешноведомствени правила.

² Указ на Президиума на Народното събрание № 515 за създаване на Държавен архивен фонд на НРБългария, 10 октомври 1951 г.

³ Тук и в навсякъде в текста под институции на жени (фондообразуватели на архивните фондове на жени) ще разбираме не само женски организации и сдружения, но също така девически училища, девически манастири и т.н. По аналогичен начин се назовават и институциите на малцинства – в смисъл на религиозни институции, а също и на сдружения на представители на религиозни и етнически малцинства, както и училища на етнически малцинства и т.н. При личните фондове на жени и на представители на етнически и религиозни малцинства има случаи на припокриване на личност от женски пол и заедно с това принадлежаща към една или друга малцинствена общност.

⁴ Чл.2 Б (е) от Указа.

⁵ По силата на чл. 78 на Конституцията от 1947 г. църквата се обявява за отделена от държавата.

⁶ Указ за Държавния архивен фонд на Народна република България., В: Сб. от нормативни актове по архивното дело България, С., 1978, с. 7-8. При определянето на фондообразувателите от личен произход от този период, те не са изрично обозначени като отразяващи дейността на “видни” личности, но без съмнение и за тях важи този подход, което прозира не само от самия текст, но и от приетите в държавните архиви лични фондове.

⁷ Закон за Държавния архивен фонд, Д.В., бр. 54/1974 г.

⁸ Пак там, чл. 14 (1)

⁹ Пак там, чл.14 (2)

¹⁰ Пак там, чл. 15 гласи: “Учрежденията и организациите, придобили архивни фондове и документи, са длъжни в 6-месечен срок от получаването им да ги регистрират пред органите за управление на ДАФ.

¹¹ Чл.20 (1) и (2) от Правилника за прилагане на Закона за ДАФ, Д.В., бр.4 от 14.01.1974 г.изм. и доп. Д.В., бр.6 от 1989 г.

¹² Писмо до държавните и ведомствените архиви във връзка с чл.15, ал.1 от Закона и 20 и 21 от Правилника относно декларирането на наличието на архивни документи или сбирки от документи в отделни граждани, учреждения, организации, 1975 г. ДА-Благоевград, ф. 1082, оп.1, а.е. 199.

¹³ Вж. по-подробно анализа на Ст.Василева, Личните фондове в Териториален държавен архив, ИДА, 94, 2007, с. 237-238.

¹⁴ Вж. чл.чл. 21, 23 и 24 от Закона за националния архивен фонд, Д.В., бр. 57 от 13.07.2007 г.

¹⁵ Заедно с това е коригирана и долната граница на документите, приемани в Централния държавен архив. Отпада началната година 1878 г. и по този начин в обекта на дейността на централния архив се допуска включването и на по-рано създавани до-

кументи от личен и учреденски произход

¹⁶ Обн. ДВ. бр.50 от 30 май 2008г. Според него “за целите на планирането, програмирането, управлението, ресурсното осигуряване, наблюдението и оценката на регионалното развитие се обособяват райони, които се разделят на нива в съответствие с изискванията на общата класификация на териториалните единици за статистически цели, прилагана в Европейския съюз” (чл.4 (1). Първото и второто от тези нива “не представляват административно-териториални единици (чл. 4 (2) и (3). Единствено районите, които образуват третото ниво са административно-териториални единици и обхващат 27-те области (чл.4 (4).

¹⁷ В чл. 24 на закона за Националния архивен фонд “Обект на дейността **на регионалните държавни архиви** са определените за постоянно запазване документи на областните администрации, на общините на територията на съответния регион, на териториалните структури на държавните органи и на други държавни и общински институции, намиращи се на *територията на региона*, на органи и организации с местно значение, както и документалното наследство на значими личности от местно значение”. Цитираният чл. 24 е изменен в ДВ, бр. 103 от 2009 г. и това изменение влиза в сила от 29.12.2009 г.)

¹⁸ Чл. 4(1)1 от Закона за Националния архивен фонд, Д.В., бр.57 от 13.07.2007 г., изм. 2009 г. И тук промяната засяга единствено обекта на регионалните архиви, които според разпоредбите поемат документите от профила и на бившите вече държавни архиви, причислени към съответния регион. На практика прилагането на тези разпоредби от закона и устройствения правилник (от 2010 г.) биха означавали, че обект на Регионалния държавен архив София са документите не само от Софийска област, но и от Благоевградска, Кюстендилска и Пернишка.

¹⁹ В годините броят на централните архиви е променян както следва: първоначално според указа от 1951 и ПМС от 18 април 1952 г. се изграждат два централни архива – Централен държавен исторически архив и Централен държавен архив на НРБ, националнозначимите документи между които се разделят от 9.9.1944 г. През 1974 г. непосредствено преди публикуването на Закона за ДАФ е осъван и третият централен архив – Централен държавен технически архив, предопределен за научно-техническите документи с национално значение и от периода след 9.9.1944 г. В края на 1992 г. трите централни архива се обединяват в един Централен държавен архив (национален по същност), в състава на който влизат и по-специфични комплекси като фондовете на бившия Централен партийен архив, както и фотодокументалното наследство от национално значение, пазено до края на 90-те г. в Държавния фотоархив (Националната фотографска агенция). От края на 1999 г. със статут на централен архив се определя и Военно-историческият архив във Велико Търново.

²⁰ Към момента на приключването на работата по текста на настоящата статия промените в Закона за Националния архивен фонд от 2009 г. са оспорвани и обявени за противоконституционни с Решение №8 от 27 май 2010 г. на Конституционния съд по к.д. №2 от 2010 г. (поради нарушение на процедурните правила по приемането му). В ход е повторно обсъждане на законопроекта, внесен от депутатката от ГЕРБ и председателка на парламентарната Комисия по култура Даниела Петрова и група народни представители.

²¹ В тези случаи би следвало да се изследват документите не само във фондовете на Министирския съвет, на отделните министерства, но и тези от бившите партийни архиви, от фондове от Архива на МВР, разкриващи държавната, партийната политика към малцинствата, възродителния процес и т.н.

²² Тук и по-нататък в текста ще обозначаваме като териториални архиви всички 27 държавни архиви независимо от променения им статут по силата на промяната в закона за Националния архивен фонд от 2009 г. По същество те не променят функциите си, нито документалните комплекси, които наблюдават на територията на съответната област, въпреки липсата на текст, определящ техния обект в редакцията на закона от 2009 г. и устройствения правилник от 2010 г.

²³ Към момента на категоризирането административно-териториалното деление на страната е по окръзи.

²⁴ Методически кодекс, С., ГУА при МС, 1982 г., с. 27-29.

²⁵ Пак там, с. 27-28.

²⁶ Пак там, с. 29. В Закона за НАФ от 2007 г. в чл. 55 се предвижда личните фондове да се приемат в архива чрез дарение, завещание или срещу възнаграждение от техните създатели, наследници или лица, които са ги придобили и запазили.

²⁷ Анчова К., М. Тодоракова, За извървения път и днешния ден на Централния държавен архив. В: Централният държавен архив, С., 2006, ГУА при МС, с. 25.

²⁸ Пейков, Ив. Издирването и комплектуването на стари документални материали и лични фондове, Архивен преглед, 1955, кн. 1, с. 1.

²⁹ Пак там, с. 3.

³⁰ ДА-Благоевград, ф. 1082, оп.1, а.е.19, л. 58.

³¹ Вж. Бързакова, Н. Експертиза на ценността на документите от личен произход. В: Материали от Националната конференция по проблемите на експертизата на документите, 25 окт. 1974, с. 82-88; Хакова, Е. Експертиза на документите от личен произход, Хакова, Е. Експертиза на документите от личен произход, Архивен преглед 1981, кн. 4, с. 46-51.

³² Постановление №32 от 27 април 1977 г., подписано от Тодор Живков и Станко Тодоров. В: Сборник от нормативни актове по архивно дело в НРБ, С., ГУА при МС, 1978 г., с. 43-53.

³³ Пак там, с. 45.

³⁴ ДА-Благоевград, ф.1082, оп. 2, а.У5, л. 1.

³⁵ Пак там, л. 3-12.

³⁶ Пак там, л.13-22 Програма за привличане на обществеността в работата с документите в учрежденията, събиране на лични фондове и спомени (1979-1981 г.) на Окръжен държавен архив-Благоевград.

³⁷ Вж. Василева, Ст. Цит.съч., с. 238-239.

³⁸ «Методически указания по комплектуването и научно-техническата обработка на фондове, колекции и отделни документи от личен произход», С., ГУА при МС, 1978.

³⁹ ДА-Благоевград, ф.1082, оп.2, а.е.5, л. 23-25.

⁴⁰ Анчова, К., М. Тодоракова, цит.съч., с. 39-40.

⁴¹ С архивния закон, който е в сила от месец юли 2007 г. срокът на запазване на документи в учрежденията е удължен на 20 години.

⁴² Методически кодекс, ГУА при МС, 1982 г.

⁴³ Указание за определяне на архивния фонд в ДА на НРБ – 26.08.1959 г. ; Указание за разграничение на някои фондове между централните ДА , СГОДА и ОДА – 3.12.1956; Указание за определяне фондообразувателите при обществените организации – 29.12.1956; Указание за обработка на фондове (18 януари 1956) – НЛ 83; Писмо №VI-373 от 4.09.1958 г. и Окръжно от 16.12.1963 г. – изх.№ 884/16.12.1963 г. (за разграничителната дата)

⁴⁴ Тук не са посочени множеството указания, които “попътно” засягат въпроси, свързани с личните фондове и фондообразуватели от личен произход.

⁴⁵ В съставителския екип на указанието от 1978 г. влизат представители и на Ръкописно-документалния сектор на Народната библиотека и на Архива на Българската академия на науките.

⁴⁶ Правила за комплектуване, обработка, запазване и използване на документалните материали от личните и обществените архивни фондове и колекции от XIX и XX век, отразяващи опита на Българския исторически архив при Държавната библиотека “Васил Коларов”. Известия на ДБВК за 1956 г.

⁴⁷ Методически указания по комплектуването и научно-техническата обработка на фондове, колекции и отделни документи от личен произход., С., ГУА при МС, 1978, с. 21.

⁴⁸ Методически кодекс, с. 17.

⁴⁹ ДА-Благоевград, ф.1082, оп.2, а.е.75, л. 51.

⁵⁰ По данни до 2007 г. вкл.

⁵¹ Изключение от това правило са сравнително малката част необработени фондове – към 2009 г. това са 63 учреденски фонда от общо 58 968 и 347 лични фонда от общо 5 614 в цялата архивна система.

⁵² Така например обща тема и приоритет за тематично разкриване във всички държавни архиви през 90-те години на миналия век е реституцията и издирването на документите, които подпомагат доказването на правата върху собствеността на гражданите; друга обща тема, която приключва през 1994 г. е “Политически партии и организации в България 1878-1944 г.”; през 90-те години са проучвани теми за подготвяния във Франция пътеводител “Втора световна война”, а така също “История на Българската Екзархия”, “Тютюно-търговска дейност в Кърджали”, “Православие в Родопите”, Туристическо движение и т. н.

⁵³ Вж. Василева, Ст., цит. съч., с.234-256

⁵⁴ вж. <http://www.history.swu.bg/aso.htm>

⁵⁵ Възможно е да се открият и други публикувани справочници, тъй като справката е съставена главно въз основа на информацията, съдържаща се в сайта на Държавна агенция “Архиви”, както и на публикуваните справочници на страниците на “Архивен преглед” и “Известия на държавните архиви”.

⁵⁶ За съжаление в предговора към този своден каталог не са представени държавните архиви, от които са получени каталожните описания. Включени са общо 1402 описания. Изданието не е снабдено и с именен указател. Тук е мястото да отбележим, че тъй като този каталог е своден и е съставен в ГУА, се основава на предварително тематично разкриване, обхванало всички държавни архиви. Затова във всеки архив се намират тематични каталози по темата за женското движение. Те са в картотечна форма и

се ползват в читалните зали. Вероятно е също така, освен посочените в нашата справка държавни архиви в Габрово, Ямбол, Михайловград (сега Монтана) и Шумен и други архиви да са подготвили своите издания, които предстои да установим.

⁵⁷ Изследването на Ст.Василева надхвърля рамките на преглед, но съдържа данни и анализи, заради които е включено в примерите за тематични и фондови прегледи за жени и малцинства.

Proscriptions of Memory: The Archival Policy to the Documental Heritage of Women and Minorities in the Bulgarian Archives during the Second Half of the 20th Century and the Beginning of the 21st Century

Mariana Piskova

In the article an attempt has been made to follow the policies of the Bulgarian archives to the documents of women and minorities. Was there a special attitude to the documents of women and minorities concerning their selection to be accepted in the archives; what part of them were represented in the archive funds; were thematic guides elaborated to ease their finding; were some of these documents published in the specialized periodicals. To answer these questions I analyzed both the personal funds of women and minorities and their institutional funds stored in the state archives – the funds created by women activists and activists of ethnical and religious minorities; by women's organizations and societies; by female schools and monasteries; by the religious institutions, schools and societies of religious and ethnic minorities etc.

To reveal the policies to the documents of women and minorities I analyzed the legislation of the Bulgarian archives from the middle of the 20th century to the present moment and also the methodology guides for their application.

The acceptance, storing, and distributions of documents of women and minorities in the network of the Bulgarian archives, and also the forming of their archive complexes was fulfilled according to the valid general principles for the elaboration and function of archive system. Not a special policy to the informing about their content and their description in the archive guides could be observed. But still the archives of women and minorities were misrepresented in the state archives – by the end of the year 2009 from the general 65 000 funds in the state archives only 947 were women's funds and 584 minorities' funds.

Електронно представяне на архивните фондове за жени и малцинства в българските държавни архиви

Нурие Муратова

По проекта “Архиви на жените и малцинствата” (2007-2008)* беше разработен електронен каталог, който да разкрие съществуващите архивни фондове в българските държавни архиви по отношение на историята на жените и малцинствата в България.

Спецификата на българската архивна система и нейният централизиран характер определят параметрите на обхванатите в каталога архивни фондове. Бяха проучени документи, съхранявани в българските държавни архиви, предимно фондове на държавните институции, а за периода преди 1944 г. и документи на обществени и частни институции. Освен институционални фондове са обхванати и лични фондове, съдържащи документи на видни личности. Това наложи разделянето на електронния каталог на две части: първата обхваща архивни фондове на институциите, пряко свързани с живота на малцинствата и жените, а втората - лични архивни фондове на жени и представители на малцинствата.

Каталогът предоставя информация за архивните фондове на жените и малцинствата от 29 архиви в България. Той е достъпен на сайта на проекта: www.history.swu.bg/aso.htm.

Съществува и версия на английски език.

Самият сайт е организиран в два основни блока, като извадката от описания е разделена на две основни части: 1. Документи на жените в държавните архиви; 2. Документи на институциите, занимаващи се с малцинствата и малцинствените институции. В двете части има под-части, представящи личните фондове - на жени и на представители на малцинствата.

В първата част - за институциите, занимаващи се с жени, са представени данни за девически гимназии, за женските благотворителни и образователни организации, девически манастири, медицински и социални заведения и др. За малцинствата в България са представени данни за документите на малцинствените училища, религиозни организации, културни и образователни организации и държавни институции, занимаващи се с малцинствата през различните периоди.

Архивни документи за жени в българските държавни архиви

В тази част каталогът се състои от 6 раздела:

1. Девически училища - 85 фонда
2. Девически манастири - 16 фонда
3. Женски организации - 138 фонда

*По-подробно за проекта виж на следния адрес: www.history.swu.bg/aso.htm

4. Училища за медицински сестри - 9 фонда от 1950 - 1960
5. Здравни заведения - 22 фонда
6. Други институции за жени - 12 фонда

Включени са 85 фонда на женски училища от самото начало на образованието на жените, от всички образователни степени за цялата страна, които се съхраняват в държавните архиви. Едни от най-ранните документи, създадени от и по отношение на жените са документите на девическите манастири. За съжаление те не са много. В тези фондове могат да бъдат намерени най-ранните документи, написани от жени.

Най-голяма е частта от документите, касаещи организациите на жените - документи за женски благотворителни организации, най-вече преди 09.09.1944; просветните дружества от същия период; патриотични организации на жените, които отразяват националистически патос след 1934 година и др. За времето на социализма особено голям е масивът от документи на кварталните, градските и областните структури на женските организации. В този период властта поставя работата с жените на преден план и по тази причина дейността на масовите организации е добре документирана. Голямото количество документи от този период обаче се отличават с характерна за времето идеологическа индоктринация. Сред тях се намират и документи за работата на държавните органи с жените от малцинствата.

Личните фондове на жени са около 700 като 100 от тях са семейни фондове. В съответствие с предписанията в държавните архиви са комплектувани само документите на лица, считани за "важни" за обществото. Анализирайки наличните лични фондове на жени в архивната система можехме да видим какви професии са смятани за важни:

1. Актриси - 68 фондове
2. Учителки - 62
3. Общественички - 61
4. Сценаристки и поетеси - 50
5. Професорки и учени - 42
6. Оперни певици - 23
7. Музикантки и диригентки - 17
8. Лекарки - 13
9. Комунистически партийни функционерки - 12
10. Героини на социалистическия труд и работнички - 11
11. Агрономки - 10
12. Журналистки - 9
13. Балерини - 8
14. Адвокатки - 6
15. Певици - 6
16. Ветеринарни лекарки - 6
17. Инженерки - 5
18. Преводачки - 5
19. Медицински сестри - 3

20. Дружинни ръководителки - 3

21. Акушерки - 3

22. Архивистки - 2

23. Други - 20

Каталогът позволява търсене по професии, региони и по азбучен ред. Документите за малцинствата в български държавни архиви в каталога са организирани в следния ред:

1. Държавни институции
2. Културно-просветни малцинствени организации
3. Религиозните институции
4. Малцинствени училища
5. Други институции на малцинства
6. Личните фондове на представители на малцинствата

Особено значителен е броят на частните малцинствени училища. Те са разделени на:

1. Турски училища
2. Еврейски училища
3. Арменски училища
4. Други

Сред тях най-голям е делът на мюсюлманските училища във всички образователни степени. Подобно е положението с религиозните институции, класифицирани като:

1. Мюсюлмански
2. Еврейски
3. Евангелски
4. Католически
5. Православни народностни малцинства
6. Други

За изтогвяне на електронният каталог изцяло са използвани архивни справочници на българските държавни архиви.

Представеният каталог не представлява целия корпус от архивни фондове за жените и малцинствата в българските държавни архиви, тъй като той отразява определен момент от тяхното състояние. Той просто очертава присъствието на темата и проектира перспективите за бъдещо по-представяне не само на описанията, но и на документи, фотографии и др. по темата.

Electronic Presentation of Archive for Women and Minorities in the Bulgarian State Archives

Nurie Muratova

One of the aims of the project “Archive fonds of women and minorities” was the elaboration of electronic catalogue to expose the existing archive fonds concerning the history of women and minorities in Bulgaria. The catalogue supplies information about the archive fonds of women and minorities in the 29 archives in Bulgaria. It is on the site: www.history.swu.bg/aso.htm. An English version of the catalogue is also available.

The elaborated catalogue does not represent the whole archive corpus concerning women and minorities. It just outlines their presence. Furthermore we plan to expand the catalogue creating thematic photo-collections. Our ambition is to turn the catalogue into Balkan one.

Women Remembering Communism in Romania: Former Political Detainees' Perspectives¹

Claudia Florentina Dobre

Remembering communism in Romania is characterized by a lack of gender sensitivity. The public narrative concerning the communist regime in Romania has not yet included a feminine perspective. The male-dominant discourse depicts women as victims of the former regime, regarded as a destructive system, which encouraged women to work and behave as men, and controlled the female body through its politics and policies of reproduction. Furthermore, the regime is also considered to have been criminal because it sent women in prison, regardless of their condition (old, sick, pregnant, teenager) if they manifested any kind of opposition towards the authorities.

Women's anti-communist endeavors are integrated in the broader topic of the anticommunist resistance. The only woman who enjoyed large scale attention from media and public intellectuals was a peasant, Elisabeta Rizea of Nucsoara². In the 1990s she became a symbol of the anticommunist resistance, a subject of appropriation and/or symbolic violence. A charismatic and courageous figure, as both a peasant and a mother, she addressed the imaginary of Romanian women³, while incarnating the high moral values of the Romanian nation that were still believed to exist⁴.

The absence of a public feminine narrative on communism and repression raised questions about women's role and gender relations during communism, especially after the regime's collapse, but also about the women's construction of subjectivities. Here I examine the content of the cultural (but also personal) meaning of the feminine discourse concerning the communist regime and its political persecutions. How did women perceive and eventually experience communism and how did they recall/narrate it after the regime's fall?

This article will focus on women's life stories collected during my PhD research⁵. I argue that women's narratives on communism and repression fit the public discourse on communism, while constructing personal self-esteem identities. Furthermore, their shared memories are inscribed in a highly esteem by the right-wing elite collective identity.

1. The memory of communism

"Memory regimes" concerning the communist period in post-communist Romania depend on the social and historical frameworks and on the international context, and have changed over time. In December, 2009, 20 years after the fall of communism, the public space displayed different memorial approaches to

communism like nostalgia (people gathered at the Ceausescu gravestone being broadcasted by most of the TV channels), heroic/empathetic perspectives (discourses on heroic anti-communist endeavors), the trauma syndrome discourse (the national victimization paradigm), and the ironic narrative of young adults, who experienced communism as children and teenagers.

None of these perspectives yet prevail. Nevertheless, the official condemnation of the communist regime as “illegitimate and criminal” tries to create a historical memory as a top-down enterprise (in terms of presence in the media, in the schoolbooks, and other sources), which depicts communism as a “foreign, imposed and criminal” regime.

In the aftermath of the political changes of December 1989, right-wing intellectuals, the “democrats”, as they called themselves, elaborated a representation of communism as a regime foreign to the Romanian nation, imposed by the USSR, and facilitated by the betrayal of “superpowers” at the end of World War II. Furthermore, this discourse emphasized the uniqueness of Romanian communism by pointing to the brutality of repression and the chilling efficiency of the secret police. It presents the Romanian concentration camp experience as an extreme on the spectrum of repression, which left deep scars that prevented people from rebelling and draws on testimonies from former prisoners as evidence⁶.

This discourse originated in the interwar period. When Bolsheviks seized power in Russia in 1917, the Romanian right-wing elite presented the communist ideology as “anti-Romanian”, repressive and against the spirit of the nation: a nation of peasants fond of their land and Orthodoxy. The involvement of the USSR in the political, economic, social, and cultural life of Romania after 1944 reinforced this discourse. Although forbidden in communist Romania, it continued to be promoted by the exiled elite, who presented the Romanians as martyrs of history and their neighbors, and declared communism as “illegal and illegitimate”⁷.

In the 1990s, the “communist invasion” version of the recent history of Romania was promoted most extensively by Gabriel Liiceanu, a philosopher and a former dissident. In his book, *Apel către lichele* (A Call To Rogues), he writes: “We were the communists’ guests; we were not at home anymore”⁸, thus adding an additional register to the lexicon describing the period, which was depicted in terms of invasion, occupation, colonisation, and acts perpetrated by “the assassins of the nation”⁹.

Neo-communists (a second-rank economic, social and cultural elite created by the communist regime) who seized power as early as January, 1990, legitimated themselves through the events of December 1989¹⁰, which they called a “Revolution” (Revoluția). Converted to capitalism, they emphasized forgetting the recent past. Ion Iliescu¹¹, the iconic figure of the neo-communist elite, stated that any debate on communism is unnecessary as the regime was already condemned by *History* (emphasized by me). He argued that people should forget the past and invited reconciliation in order to rebuild the country destroyed by Ceausescu and his acolytes¹².

His statement was a response to a request of Octavian Paler, a dissident writer from the last years of the Ceausescu regime. In the early 1990s, Paler suggested

that communism be exorcized through the personal analysis of each individual who could have been a potential opponent to the regime. This proposal was received favourably only by the foundation of the Group for Social Dialogue, GDS¹³. No other actors in the public sphere followed their attempts.

In the 1990s, the elite (democrats and neo-communists), divided and competing for power in cultural and social fields, could not generate a critical debate on communism¹⁴. As the neo-communists emphasized oblivion, the “democrats” appropriated the memory of former political detainees. Both parties used the memory of communism as a weapon in their struggle for power (political, social, and cultural).

After 2000, a new generation of artists, scholars, and political leaders gained influential positions in the cultural, political, and social fields. They started to promote another kind of memory of communism: their (auto)-ironic personal memory. Most of them experienced communism as children and/or teenagers; therefore, they kept a rather good memory of communism, a “pink” memory¹⁵. This new trend seems to have attracted the younger generation born after 1989¹⁶.

The international context has added a new dimension to the way Romania deals with its communist past. In January, 2006, the Council of Europe adopted Resolution 1481, which condemned communist regimes’ abuses. As a response to it, the president of Romania¹⁷, Traian Basescu, decreed a Presidential Commission¹⁸, which aimed at “studying the communist dictatorship in Romania.” The Commission report, heavily inspired by the documents and other publications of the Memorial to the Victims of Communism and to Anticommunist Resistance, was presented to the Romanian Parliament by the President on 18 December, 2006. Based on this report, the president proclaimed communism as “criminal and illegitimate.” Furthermore, he spoke about the necessity of building a monument dedicated to the victims of communism, and about the creation of a national center for the study of communism. He also recommended the elaboration of a textbook based on the final report of the commission, and the opening of a permanent exhibition pertaining to the communist repression. His proposal defined a Western European type of Memory Centre, “Centre de la m  moire”¹⁹, thus voicing a mimetic Jewish/Western European memorial approach to the memory of communism.

At this point, I can argue that different concurrent memories of communism invaded public space, competing for a dominant place in writing the national narrative of the communist period²⁰. After 2006, the “criminal and illegitimate” vision of communism seems to have prevailed in the public discourse due to the president’s official statement and the positions of power attained by the right-wing elite in the cultural and political fields.

2. My approach

The right wing paradigm of communism as an “imposed, criminal and anti-Romanian” regime was eventually also accepted by neo-communists²¹. A male-oriented narrative which emphasizes the repressive character of the communist regime, and the anti-communist exploits of the resistance hidden in the mountains.

Women are described as victims of the regime, being imprisoned, tortured and forced to act like men. Furthermore, the communist authorities oppressed women through their anti-birth control reproduction policies, which killed, it is said, more than 10 000 women. Women's perspective on political persecutions and everyday life under state socialism in Romania is only a research topic, a marginal issue to the official picture of communism.

Political persecution was addressed from a sympathetic and/or heroic perspective or described as a totalitarian feature of Romanian communism²². Its memory was studied mainly from the literary studies perspective²³. Most historians, embracing the totalitarian paradigm, were keen to see justice for the victims²⁴, and to incriminate the fallen regime. A gendered perspective on communism and political persecution was and still is mostly absent in the historiography. Only few articles have dealt with imprisoned women or with "their condition" under communism²⁵. This article is an attempt to make a contribution to the under-researched field of women's memory of communism and political persecution.

My aim is twofold: to question the public discourse on communism by introducing women's voices and to explore the construction of a feminine narrative of the communist political and symbolic violence. I try to comprehend the importance of historical memory for building the personal self of these women, former political detainees, and for the narration of their experiences of communist repression.

I began my inquiry in 2003, following the theory and method of oral history (*récits de vie*)²⁶, by questioning five women and five men, former political detainees imprisoned in the 1950s. The narratives can be seen as "life reviews"²⁷ as the interviewees were above 70 years old (except for one woman who was 68 at that time). All of women and men were retired and involved in various activities related to the memory of communism, such as informants for research projects, consultants for movies, documentaries, and trials pertaining to the communist repression.

The criteria for choosing my informants were related to their education, to their confidence in me as a researcher, to the reasons for their imprisonment (their anti-communist endeavors). The research followed the snowball interview sampling technique, one informant introducing me to another. This technique is the most appropriate in dealing with sensitive issues such as political persecution due to the need for trust between informant and researcher and for informants' need to feel safe with respect to the person doing the research. The main informant was a woman who had known me for years, long before I started my research. She introduced me to some of her women friends and former cellmates as a young Romanian historian conducting a research on the memory of political persecutions in Romania. Furthermore, she explained to her friends/colleagues that I would defend my thesis in front of intellectuals from Europe and Canada²⁸.

Thus, my focus group was constituted of friends, family, and former cellmates imprisoned by the communist authorities for various reasons (some invented by the Securitate officers with no proof) such as espionage, disturbing the public order, conspiracy, and similar charges. All my informants belong to the interwar middle-class, the so-called "bourgeoisie", and they all eventually had an intellectual career

(they were researchers, teachers, translators, engineers, etc.) during communism. The interviews were conducted in Romanian, in their homes. No family or friends ever attended these interview sessions, which lasted from 30 minutes to a few hours; the length depended completely on the interviewees themselves. The “non-directive” technique of interviewing supposed one opening question, asking them to tell me their lives from the earliest time they remembered until the time of the interview. In order not to disturb their own logic and chronology, I restrained myself from asking questions. I interrupted their discourse only if there was something I did not understand or needed explanation concerning words or phrases of prison jargon. The interviews were recorded on tape. During each session, I wrote down on my interview guide all the gestures or body attitudes of my informants. Afterwards, I transcribed their life-stories for the purpose of narrative analysis.

A content analysis of the ten testimonies gave me insight into their perspective on the former regime. Furthermore, their life-stories allowed me to outline some hypotheses concerning women’s narrative of communism. Nevertheless, these ten interviews gave me the feeling that my focus group needed to be widened with people from outside this group. Therefore, I decided to question four more women and men not related to the focus group, persons with different political orientations during the interwar period.

These four interviews make me realize that I had reached the saturation point, as their life-stories did not bring any significant changes concerning the overall depiction of communism, the narrative of political violence, and everyday life. Furthermore, the female discourse seemed to be similar. I then decided to end the oral history inquiry and to begin drawing a portrait of communism as depicted by their life-stories.

In order to have a broader picture of the public and also personal narratives of communism, I also examined other sources, such as: published memoirs, newspapers, textbooks, philosophical essays, and literature dealing with communism. I also investigated the national historical meta-narrative, the Orthodox approach to Romanian society and individuals, and the conservative discourse on gendered roles and beliefs.

3. The research questions

The memory of communism is a complex topic of debate and research not only at the national level, but at the individual level as well. The social frameworks of memory and history play an important role in personal memories. Memory, individual and collective, is not neutral. A memorial discourse is always a reconstruction of the past according to the needs of the present or influenced by the present in a dialogical interaction with others²⁹.

I am aware that the interviews and, thus, my research results have been biased by my presence³⁰, age, and gender, by the social and political discourses on communism and political persecutions, on Romanian national destiny, by the political, economic, and social issues at stake in the society at the time of my research, by my

informants' personal traumas, physical health, and their former political affiliations, and other factors.

Bearing in mind these constraints, I tried to find out, through a discourse analysis of the primary sources, answers to the following questions: Does the discourse of former women political detainees fit the national paradigm on communism, described as an “imposed, criminal, illegitimate” regime? Do women, former political prisoners, depict themselves as victims of the communist regime? How do/did they narrate/live the communist equalitarian paradigm? What are the main themes their narratives about their life during communism? Do these topics differ from the discourses of men? Does the construction of feminine discourse differ from that of a man in terms of structure and content?

4. Women's narratives

Women, former political detainees, testify about their communist experience in order to denounce the communist regime as “foreign, destructive, repressive, anti-Romanian, and anti-women”. Their life stories are moral lessons from the past, meant to teach young and future generations about the history of *Romania felix*, i.e., interwar Romania. Furthermore, each testimony is a “devoir de mémoire” towards family, friends, and cellmates who did not survive communist repression.

Women narrate their lives before, during, and after communism in chronological order, in a logical and clear manner. Although paying attention to topics like childhood, their education, and their families and friends, their life-stories focused on their experience of political persecution. They describe in detail their anticommunist endeavors and their imprisonment, but also their difficult life after being released from prison. My research interest is oriented to their life-story content, but, nevertheless, I think their discourse is due to the moral and personal value they ascribe to their repression experiences. They believe their lives must be known in order to exemplify the criminal aspects of the communist regime.

4.1. The communist repression

The official meta-narrative of communism depicts the former regime as “criminal and illegitimate”. The women (as well as men) I interviewed share this official vision of communism. Their testimonies are living proof of the criminal and “anti-Romanian” aspects of the fallen regime. I can firmly state that one of the reasons for their participation in my research is the opportunity to denounce once more, or for the first time, the communist regime as “totalitarian, destructive, and imposed from the outside, by the Red Army”. One of my female informants told me that: “... Communism was a cancer invading our country; it is not characteristic of our people and our manner of thinking. We actually considered this regime as a Russian occupation, which was true, by the way... They wanted to impose a regime on us, which is alien to our soul and to our history.”

Furthermore, for another women, the communists were only : “...a gang of

hooligans who challenged the people to follow them ... They made fun of workers crammed into the HLM³¹, into these unhealthy ghettos while they enjoyed wealth through their bank accounts in foreign countries. They created these poor men without any God... they destroyed everything; look at the hospitals; the doctors got derisory salaries, being thus forced to accept bribe and presents...”

All the individuals, men and women alike, whom I interviewed describe communism as a regime characterized by genuine fear, which deteriorated human relations, and social solidarity. In their opinion, the 44 years of communism succeeded in creating a new man, “an alien” to the Romanian values and soul, as he was depicted by the philosopher Gabriel Liiceanu: “The new man is a man who incorporated the alien, a man who forgot his own history, who was expelled of his own history, and who think, talk and see as those who invaded him”³².

My informants discourse is paradigmatic for the right-wing public version of communism. If this discourse is understandable and arguably legitimate for the former political prisoners, the official paradigm of the “invasion and colonization” of Romania by the “communist disease” needs to be questioned. The absence of a debate on the voluntary adherence of Romanians to the party, about accommodation to the system after 1956, and the conversion of many of the former inter-war elite to the regime after 1968, when Ceausescu promoted a nationalistic paradigm, leave space for resentments, oblivion, and even nostalgia. This approach hinders the necessary *travail de deuil* which should be undertaken by any society delivered from an authoritarian/totalitarian regime.

4. 2. The victimization paradigm

The alien-colonization paradigm is interconnected with the collective and national victimization approach of Romanian history. Sorin Alexandrescu speaks about “a victimisation complex” as typical of the political Romanian elite³³. Over time, this complex produced a well elaborated discourse about Romanians as victims of their neighbors, of the “great powers”, or even of history and geography³⁴. After the fall of communism, the overwhelming majority of the elite agreed that Romania was, once again, a victim of its neighbors, i.e., the Soviet Union, and the Great Powers, which betrayed Romania at Yalta³⁵.

This discourse was adopted by many Romanians, and I can detect it in my informants’ life stories. Nevertheless, for both the women and men I interviewed, the victims were the others, the Romanian people as a whole. One woman stated that:

Victims were the peasants put in prison because they had some 3 ha in land properties and they did not want to give it up. I was not a victim, because I was against the system and I combated it. Actually, when we had created the Association of the Former Political Prisoners of Romania, somebody wanted to named it also of ‘victims of communism’, but I was against such a formulation, because I was not a victim.

Paradoxically, the former political prisoners I interviewed described their discourses in terms of the national paradigm of victimisation when it was about the Romanian nation, but they were against such a concept when it was about their personal experience. They construct themselves as actors of their destiny, as anticommunists, who openly opposed the regime. They even considered their imprisonment a normal response to their anti-communist exploits.

In my opinion, this attitude reveals a middle-class interwar *habitus*³⁶ which constructed the person as an individualistic subject, the agent of her/his own life, idealistic and patriotic. Women also incorporated this *habitus* which, in their case, included some conservative female beliefs about intimacy, femininity, and family centredness.

4.3. Communism and/vs. equalitarianism

The *habitus* of the modern woman partly explains the discourse of women, former political prisoners, regarding the communist approach toward women's emancipation. A top-down enterprise meant to bring women on the labor market, to destroy the traditional family and, thus to spread communist ideology more easily, and to exercise a more active control of individuals, my informants depict the equalitarian program of the authorities as an attempt to reverse women's roles and thus to destroy the nation.

One woman declared that: "...the relationships between men and women were diverted from their normal course. They did not understand that women should keep their feminine aspect. For instance, they persuaded women to become tractor drivers... they drove tractors and I found this humiliating..."

Incorporating the conservative discourse regarding the role of women in society, the stereotypical characteristics, my women informants deplored the situation of women during communism. Their desires to preserve their intimacy, their feminine look, and their family-centered values can be also read as an attempt to resist "state feminism". They told me stories about women who refused to betray their husbands although tortured by Securitate officers, who refused to divorce them when the authorities offered them a better life for doing so, who had protected their parents and thus exposed themselves to persecution.

The communist attempts to create an androgynous type of persona in terms of habits and clothes did not appeal to women, no matter what their previous social status was. Incarcerated women tried to keep their feminine aspect even in prison. One woman told me that she had her hair done every morning, and that she sewed her silk pants over and over in order to keep them ready for the moment she would be free. She wanted to look like a lady when she returned home. The women guards, although constrained to be formal and to wear a uniform, made attempts to improve their image. One of my women informants told me a story of one young guard of peasant origins who asked her to teach her how to wear make up in order to look more feminine and prettier.

If women, former political prisoners, described the equalitarian aspect of the

communist regime as bad for women in terms of elegance, intimacy, and respect, for my male informants, “state feminism” was evil. It diverted a woman from her roles as wife, mother and housekeeper, and deprived her of her female characteristics, such as beauty, kindness, and even mystery. They believed that by sending women to work, the communists planned to destroy the nation, as women could no longer educate the children, who were left in charge of the state. In one man’s opinion, this decision explained the post-communist society, inhabited by the children raised by the state or alone, their parents being at work all day long³⁷.

The men I interviewed depicted women as victims of communism, not only because they had to work and neglect themselves and their families, but also because they were persecuted and imprisoned. One man declared that: “... For us the prison was not so bad, cause we were already acquainted with such extreme experience, as we were soldiers and we knew the war, but poor women, they are so fragile, and they had to suffer in those dark cells of the communist prisons.”

My male informants’ image of women’s imprisonment is in total contradiction with the way women themselves describe this experience. They do not depict themselves as victims of the regime but as opposants and anti-communists. Being imprisoned is seen as having been a positive, meaningful, and even transcendental opportunity to develop their inner life and their personal and social selves. Furthermore, their participation in anti-communists movements, and their experience of incarceration offers them the opportunity of describing their lives in a broader social and political framework after the collapse of the communist regime, which blurs the previous distinctions between men’s and women’s roles in the public/private sphere.

4.4. Everyday life during communism

My woman informants’ narratives of the incarceration period are framed by already published memoirs. They described themselves in a positive paradigm of transformation, humanity, solidarity, and cultural education. I argue that the imprisonment experience of my informants is described according to a general model circulating in the post-communist public space.

A more personal view can be detected in the narration of their everyday life after being released from prison. Every story is a personal odyssey to their home and their self. The women I interviewed strived to find their way in a society which stigmatized them. From psychological torture and neverending fear to rejection at the workplace and refusal to accept their job applications, they lived through a large range of traumatic experiences.

One woman described her everyday life during communism as a continuous nightmare which made her to emigrate to the United States of America:

... my nightmare started when I was released from prison. I succeeded in graduating but I could not find any job, although at that time they provided a job for you... But not for me... I had to find one myself... But what? I was under the supervision of a Securitate officer... who frightened me constantly... I started to

teach foreign languages to children... but people were not so much interested in learning French and English... and besides, people who could speak these languages were considered suspicious... Finally, I found a job as a translator in a cooperative; and in 1964 they accepted me to teach in the high school. I taught there until 1984, when I emigrated to USA. All this time, I felt like a fish in a fishtank. I could not meet anyone and every man that courted me eventually abandoned me when they found out that I had been a political prisoner. In the end, I met my husband and after a while he succeeded in leaving the country. He asked for me and I finally escaped...

Another woman considered the communist society as a “bigger prison” in which life was even more difficult than the one she had experienced in the real prison: “I felt more humiliated and marginal outside the prison than inside. In prison, I was among my counterparts, among people who thought like me, who had the same ideals and conceptions about life, and the system as myself.”

My women informants did experience everyday life during communism as a double burden, as depicted by feminist studies³⁸. Women, former political detainees, had to carry a even heavier burden, the prison stigma. Thus, life during the former regime was a “triple burden” for them, which weighed on their post-communist denunciation discourses on communism.

5. Women narratives, male models

Based on the discourse analysis of women and men life-stories, I can distinguish a feminine and masculine distinctive narrative frames. Women narrative is characterized by usually a chronologically short, clear and logic discourse on their life. The style of this discourse is, as I called it, “imaginary masculine”, deprived of emotions and colored details, with little reference to body, intimacy, and even torture (although some women I interviewed had been tortured by the Securitate officers). Women even employed masculine nouns in their stories, even if there are feminine correspondents. It is true, that in the Romanian language masculine prevails over feminine but, nevertheless, women, even referred to themselves as if they were men. This aspect illustrates the incorporation of a conservative model, which proclaims man discourse more adequate for the public space and for dealing with important issues such as political persecutions. A man discourse was considered to be more logical, objective, clear and chronological. Furthermore, a man story was always depicted as being short, meaningful and less sensitive³⁹.

The feminine narrative can be also explained by the trauma and by the post-communist paradigmatic discourses on communism. Women, former political detainees narrate their lives according to the official paradigm, the anticommunism. Furthermore, their stories follow a narrative model on communist repression meant to hinder their pain, their sufferings, and their frustrations caused by the former regime.

My experience with men, former political detainees' life accounts proves that the masculine imaginary model do not fit their discourse. Men life-stories are

longer than women's ones, more detailed, and even more sensitive than one might imagine. The research topic of political persecutions can be partially counted for their discourse, but, I argue that their discursive patterns can be understood from a perspective depicting man as charged with "res publica". It is a man's duty to speak about the society, to give moral lessons, to explain and to teach about past and present. Their life stories focused less on their political persecutions but more on their anticommunists exploits, on their war experience, and on their public activities, before, during and after communism. While women speak more about family, friends and cellmates who died being imprisoned or during communism, men speak about politics and war.

6. Conclusions

Women, former political detainees, depict communism as an "impose, illegitimate, and criminal" regime, which attempted to deprive women of their feminine characteristics and family values, and to controll their body through persecutions and reproduction policies. In doing this, the regime perverted not only women and men, but the entire society, as this program changed the relationship between female and male, and between generations, at the work place, in the family, and in the public space.

Being aware, from the very beginning of the malign characteristics of communism, women fought this regime. They joined men in their combat to undermine the new structures of the communist state. Their actions ultimately lead to their imprisonment, which is not seen as a bad experience but rather a good one. Although, having experienced difficult situations, hard living conditions, nevertheless, my woman informants considered *now* their life in prison an opportunity to grow as human beings, to learn solidarity and to overcome pain and loneliness, to become more cultivated and more gentile and eventually, more "women" like (according to the conservative ideal).

Actually, women deplore more the situation of the country during communism and after the collapse of the regime, than their own experience. They believe that the Romanian nation was a victim of communism, which perverted the values and beliefs of the people. Therefore, they considered of their duty to denounce communism and "to restore the memory" of "true" Romania, i.e. the interwar Romania destroyed by this regime.

Their life-stories are not gendered oriented as a response to the communist equalitarian propaganda, but also due to the post-communist society, which do not valorize women experience in the public space. Furthermore, their *habitus* can also explain their narrative about communism and repression. Bourgeois women incorporated a male imaginary, which applies to their discourses as well. The more general and neutral approach is also due to their background, most of them being historians, but also to my research topic, the communist political persecutions.

The narratives of both women and men, former political detainees during communist regime in Romania, respond to a societal demand of depicting the former

regime as “criminal, illegitimate and anti-Romanian” imposed by the Soviet Union at the end of the World War II. They described their deeds and discourses in the anti-communist paradigm which dominated the public life of the post-communist Romania. Nevertheless, although their life-stories emphasize the victimization paradigm, their personal experience is inscribed in a positive, self-growing and humanistic frame. They try to give to their life-stories a general moral dimension beyond ideologies, national pride, personal motivations, and everyday life and political sympathy.

7. Bibliography

Theoretical literature:

- Bertaux, Daniel, *Les récits de vie*, Paris, Nathan, 1997.
- Bourdieu, Pierre, «Habitus, code et codification», in *Actes de la recherche en sciences sociales*, no. 64, septembre 1986, pp. 40-44.
- Bourdieu, Pierre, «La domination masculine», in *Actes de la recherche en sciences sociales*, no. 84, septembre, 1990, pp. 4-31.
- Gaulejac, Vincent de, «Approche socio- psychologique des histoires de vie», in *Éducation permanente*, no. 72-73, 1984, pp. 33-45.
- Halbwachs, Maurice, *La mémoire collective*, Paris, Albin Michel, 1997.
- Halbwachs, Maurice, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris, Albin Michel, 1994.
- Jewsiewicki, Bogumil (dir.), *Récits de vie et mémoires: vers une anthropologie historique du souvenir*, Québec/Paris, Safi/Harmatan, 1985.
- Lavabre, Marie-Claire, «Usages du passé, usages de la mémoire», in *Revue française de science politique*, vol. 44, no. 3, juin 1994, pp. 480-493.
- Legrand, Michel, *L'approche biographique*, Marseille-Paris, Homme et Perspectives, 1993.
- Namer, Gerard, *Halbwachs et la mémoire sociale*, L'Harmatan, Paris- Montréal, 2000.
- Namer, Gerard, *Mémoire et société*, Paris, Mériidiens Klincksieck, 1987.
- Nora, Pierre, «Mémoire collective» dans J. Le Goff (ed), *La nouvelle histoire*, Paris, Retz, 1978, pp. 398-401.
- Nora, Pierre, «Pour une histoire au second degré», in *Le Débat*, no. 122, novembre-décembre 2002, pp. 24-31.
- Poirier, Jean, Simone Clapier- Valladon, Paul Raybaut, *Les récits de vie. Théorie et pratique*, Paris, PUF, 1983.
- Tonkin, Elisabeth, *Narrating our Pasts. The Social Construction of Oral History*, New York, Cambridge University Press, 1992.
- Thomson, Paul, *The Voice of the Past, Oral History*, Oxford, 2000.

Secondary Literature:

- Alexandrescu, Sorin, *Paradoxul român* (The Romanian Paradox), Bucharest, Universul, 1996.
- Barbu, Daniel, «Destinul colectiv, servitutea involuntară, nefericirea totalitară: trei mituri ale

comunismului românesc» (Collective fate, Unwanted thrall, Totalitarian misfortune: Three myths of the Romanian Communism) in *Miturile comunismului românesc* (Myths of the Romanian Communism), Lucian Boia, ed., Bucharest, Nemira, 1998, pp. 175-197.

Barbu, Daniel, ed., *Firea românilor* (The Romanian character), Bucharest, Nemira, 2004.

Barbu, Daniel, *Republica absentă* (The Absent Republic), Bucharest, Nemira, 1999.

Boia, Lucian, *Istorie și mit în conștiința românească* (History and myth in the Romanian consciousness), Bucharest, Humanitas, 1997.

Boia, Lucian, *Țara de frontieră a Europei* (Romania, A frontier country of Europe), Humanitas, Bucharest, 2005.

Bucur, Maria, *Eugenia și modernizarea în România interbelică* (Eugenia and modernization in the interwar Romania), Iași, Polirom, 2005.

Cernat, Paul, Ion Manolescu, Angelo Mitchievici, Ioan Stanomir, *Explorări în comunismul românesc* (Explorations in Romanian Communism), vol. 1, Polirom, Iași, 2004, vol. 2, 2005.

Cernat, Paul, Ion Manolescu, Angelo Mitchievici, Ioan Stanomir, *Oncăutarea comunismului pierdut* (In the search for the lost communism), Pitesti-Bucharest-Brăcov-Cluj, Paralela 45, 2001.

Certeau, Michel de, *L'invention du quotidien. I. Arts de faire*, Paris, Gallimard, 1990.

Cesereanu, Ruxandra, *Călătorie spre centrul infernului* (Trip to the center of Hell), Bucharest, Fundația Culturală Română, 1998.

Cioroianu, Adrian, *Pe umerii lui Marx. O introducere în istoria comunismului românesc* (On Marx shoulders. An introduction to the Romanian Communism), Curtea veche, Bucharest, 2005.

Ciupală, Alin, *Femeia în societatea românească a secolului al XIX-lea* (The woman in the XIXth century Romanian society), Meridiane, Bucharest, 2003.

Cozea, Liana, *Confesiuni ale eului feminin* (Confessions of the feminine ego), Pitesti, Paralela 45, 2005.

Culbertson, Roberta, "Embodied Memory, Transcendence, and Telling: Recounting Trauma, Re-establishing the Self", *New Literary History*, vol. 26, no. 1, 1995, pp. 169-195.

Deletant, Dennis, Maurice Pearton, *Romania Observed*, Editura Enciclopedică, Bucharest, 1998.

Deletant, Denis, *Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej și statul polițienesc, 1948-1965* (The communist terror in Romania. Gheorghiu-Dej and the police-state, 1948-1965), Iași, Polirom, 2001.

Didier, Bătrice, *L'écriture-femme*, Paris, PUF, 1991.

Douglass, Ana, Thomas A. Vogler, *Witness and Memory: The Discourse of Trauma*, New York, Routledge, 2003.

Karnoouh, Claude, *Consensus et Dissensions en Roumanie: un pays en quête d'une société civile, les Cahiers d'Izotok*, Acratie, 1991.

Kattan, Emmanuel, *Penser le devoir de mémoire*, PUF, Paris, 2002.

Petre, Zoe, «Promovarea femeii sau despre destructurarea sexului feminin» (The woman promotion and the deconstruction of the feminine sex), in *Miturile comunismului românesc* (Myths of Romanian Communism), Lucian Boia, ed., Bucharest, Nemira, 1998, pp. 255-271.

Stoiciu, Andrei, *Înșirăm de la seducția politică. Les utiles roumaines entre 1989 et 1999*, Humanitas - Libra, Monștrăl-Bucharest, 2000.

Verdery, Katherine, *Socialismul. Ce a fost și ce urmează* (What was Socialism and What

comes Next), Institutul European, Iasi, 2003.

Zub, Alexandru, ed. *Identitate/alteritate on spațiul cultural românesc* (Identity/Otherness in the Romanian cultural space), Editura Universității Al. Ioan Cuza, Iasi, 1996.

¹ This article would not have been possible without the help of Judith Rasson to whom I express my gratitude.

² She is always referred in the mass media and the scholarly literature by her native village, situated in the Carpathians, in today's Arges department, formerly belonging to the so-called "Romanian counties" which were symbolic for the Romanian identity because it is believed that these counties preserved the Romanian values, customs, and traditions for centuries. The village was made famous by Elisabeta Rizea, but eventually it became famous for its Romanian-ness, and, thus, the object of books, movies, and research. I mention here: Aurora Liiceanu, Alina Mungiu-Pippidi, Gérard Althabe, *Secera ei buldozerul. Scorniceeti ei Nuceoara. Mecanisme de aservire a  zranului rom n* (The hammer and sickle. Scorniceeti et Nuceoara. Mechanisms of enslaving the Romanian peasant), (Iasi: Polirom, 2002); Aurora Liiceanu, *R nile memoriei. Nuceoara ei rezisten a din munoi* (The wounds of memory. Nuceoara and the mountain resistance), (Iaci: Polirom, 2003).

³ She was the perfect incarnation of a Romanian woman (according to a traditional definition still dominant in Romania): she was a good wife, mother, and housekeeper. She never betrayed her husband, even if she was savagely tortured, she raised her stepdaughter as her own, she kept on working to support her family. She was welcoming and devoted to an ideal and to her husband's partners; she was loyal, faithful, and honest.

⁴ Claudia Florentina Dobre: "Elisabeta Rizea de Nuceoara: un «lieu de mémoire» pour les Roumains?", *Conserveries m morielles*, 2006: <http://www.celat.ulaval.ca/histoire.memoire/revue.htm>.

⁵ My PhD interview sessions started in June 2003 and ended in 2006.

⁶ This discourse is presented especially but not exclusively in the 22 magazine, at Sighet Memorial, and by the TV series, "The Memorial of Sorrow".

⁷ A rapport send by Consiliul Na ional Rom n din Paris (Romanian National Council of Paris) to Simone Veil, President of the European Parliament, in July 1980 stated that: "Le régime communiste instauré en Roumanie en 1948 de manière illégale et illégitime, par la force des baionnettes et des chars russes, impose aux Roumains depuis 32 ans, toute une gamme de tortures morales et physiques appliquées aussi bien aux citoyens libres qu'aux détenus politiques." Letter to Simone Veil, in the Historical Archive of the European Parliament, sub-file Simone Veil, folder DROI-1979 1104.

⁸ Gabriel Liiceanu, *Apel c tre lichele* (A Call to Rogues), (Bucharest: Humanitas, 1992), 85.

⁹ This term was coined by historian  rban Papacostea in "Those who praised Ceausescu's period try History falsification again," *Cotidianul*, October 12, 1992.

¹⁰ On the 16 and 17 December, 1989, people from Timisoara started a revolt against communism. They were repressed by the Securitate and the army. The news of the Timisoara protests spread in the country and on 21 December, 1989, a large manifestation against Ceausescu began in Bucharest. On 22 December, due to the revolts of people in Bucharest, Ceausescu and his wife left the capital and sought refuge in the country, but they were arrested by the army. On 25 December, Christmas day, Ceausescu and his wife were tried and

sentenced to death by an ad hoc tribunal.

¹¹ Ion Iliescu, born on 3 March, 1930, was president of Romania from 1990 to 1996 and 2000 to 2004. He was a communist leader who opposed Ceausescu in the 1980s.

¹² In the Romanian language the term acolytes (*acoliți*) has a negative meaning.

¹³ The GDS organisation was established by intellectuals and former communist dissidents after the end of Ceausescu's regime. Its goals are to protect human rights and the environment. It also focuses on the memory of political persecutions in Romania. Note that its president is a former political prisoner under Ceausescu's regime.

¹⁴ Irina Livezeanu, "Les guerres culturelles en Roumanie postcommuniste: débats intellectuels sur le passé récent", in *Perspectives roumaines. Du postcommunisme à l'intégration européenne*, ed. Catherine Durand with the contribution of Magda Cărneci, (Paris: L'Harmattan, 2004), 11-44.

¹⁵ I use this term referring to the book of memories published by a few young artists, writers, scholars, etc. called "The pink book of communism". Gabriel H. Decuble, ed., *Cartea roz a comunismului* (The pink book of communism), vol. 1, Club 8, (Iasi: Editura Versus, 2004). Considered as a response to the *Black Book of Communism* by Stephane Courtois, which was translated into Romanian with an addendum on Romanian communism, the *Pink Book of Communism* stirs controversies among the "democrats".

¹⁶ Teenagers seem to like the new vision of communism, as the *Pink Book of Communism* rapidly sold out, and they enjoy movies dealing with communism from this perspective, etc. Furthermore, this memory of communism contrasts with that of their parents, making it even more appealing to them.

¹⁷ He, himself, declared that he had found his inspiration to create this commission in Resolution 1481 of the Council of Europe. Statement during a TV show, the Marius Tucur Show, on the TV channel Antena 1, on April, 2006, min. 45.

¹⁸ The presidential commission was headed by Vladimir Tismăneanu and has two main components: an advisory board formed by well-known intellectuals and former political prisoners and a researchers' board composed of historians, most of them young, who gathered the information.

¹⁹ Annette Wieviorka, "Commémorer la violence du siècle. Le cas du génocide des Juifs", in *Actes des Entretiens du Patrimoine, Le Regard de l'Histoire. L'émergence et l'évolution de la notion de patrimoine au cours du XXe siècle en France* sous la présidence de Henry Rousso, (Paris : Fayard, Editions du Patrimoine, 2003), 123.

²⁰ The Pink Book of Communism generated a public debate, the authors being accused of wanting to create a false image of communism. One of the authors, Gabriel Decuble, is rather intrigued by the fact people did not understand the auto-irony of the title. Gabriel Decuble, dialogue with Mihail Vakulovski, January 2005. Interview on the website : <http://www.tiuk.reea.net/8/decuble.html> (last accessed 23 March, 2007).

²¹ Daniel Barbu has made some attempts in his articles. Daniel Barbu, *Republica absentă* (The Absent Republic), (Bucharest: Nemira, 2004); Daniel Barbu, "Destinul colectiv, servitutea involuntară, nefericirea totalitară: trei mituri ale comunismului românesc" (Collective fate, Unwanted thrall, Totalitarian misfortune: Three myths of Romanian Communism) in *Miturile comunismului românesc* (Myths of Romanian Communism), published by Lucian Boia, (Bucharest: Nemira, 1998), pp. 175-197.

²² Ion Brăn, *Regimul concentrațional din România 1945-1964* (The concentration regime in Romania,

1945-1964), (Bucharest: Fundația Academia Civică, 2000) ; Gheorghe Boldur-Lăoescu, *Genocidul comunist în România, Vol IV, Reeducarea prin tortură* (The communist genocide in Romania, Vol. 4, Re-education through torture), (Bucharest: Editura Albatros, 2003).

²³ Ion Manolescu, *Literatură memorialistică. Radu Petrescu, Ion D. Sărbu, N. Steinhardt* (The memorial literature. Radu Petrescu, Ion D. Sărbu, N. Steinhardt), (Bucharest: Humanitas, 1996) ; Dan C. Mihăilescu, *Literatură română din postcomunism. Vol. 1. Memorialistică sau trecutul ca re-umanizare* (The Romanian literature in the post-Ceausescu period. Vol. 1. The memoirs or the past as a re-humanization), (Iasi: Polirom, 2004) ; Ruxandra Cesereanu, *Călătorie spre centrul infernului* (Trip to the Center of Hell), (Bucharest: Fundația Culturală Română), 1998; Ruxandra Cesereanu, *Gulagul în conștiința românească. Memorialistică și literatură onchisorilor și lagrelor comuniste* (The Gulag in the Romanian consciousness. The memoirs and the literature of the communist prisons and concentrations camps), (Iasi: Polirom, 2005).

²⁴ Irena Talaban, *Terreur communiste et résistance culturelle. Les arracheurs de masques*, (Paris : PUF, 1999).

²⁵ Virgiliu Tarau, «De la diversitate la integrare. Problema femeii și instaurarea comunismului în Europa Centrală și de Est. Cazul României» (From diversity to integration. The problem of women and the installation of communism in Central and Eastern Europe), in Ghizela Cosma, Virgil Tarau, eds., *Condiția femeii în România în secolul XX. Studii de caz* (The condition of women in Romania in the 20th century. Case studies), (Cluj: Presa universitară Clujeană, 2002), pp. 135-159. Theodora-Eliza Văcărescu, “Women and/in the Communist Political Prisons: The First and Second Circle of Suffering, Romania, 1947-1965”, in *Romanian Journal of Society and Politics*, vol. 3, no. 1 (year): 7-45. Jill Massino, “Humanizing Imprisonment: Religion, Community and Gender Identity in the Narratives of Women Prisoners in Communist Romania”, in Cosma, Tarau, eds., *Condiția femeii*, pp. 179-198. Gail Kligman, *The Politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceausescu's Romania*, (Berkeley: University of California Press, 1998).

²⁶ Daniel Bertaux, *Les récits de vie*, (Paris, Nathan, 1997).

²⁷ Paul Thomson, *The Voice of the Past, Oral History*, Oxford: 2000, p. 137.

²⁸ My informants were keen to make their life-stories known to the Western World as they wanted to prove that Romanians opposed communism, which was a destructive system. They all firmly stated that they were very pleased to collaborate in research which led to a PhD thesis defended in the West.

²⁹ Maurice Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire*, (Paris: Albin Michel, 1994).

³⁰ Elisabeth Tonkin, *Narrating our Pasts. The Social Construction of Oral History*, (New York: Cambridge University Press, 1992), p. 66.

³¹ HLM are those block of flats characteristic of communist regimes, with very small apartments. They are also called match boxes.

³² Liiceanu, *Apel*, p. 43.

³³ Sorin Alexandrescu, *Paradoxul român* (The Romanian Paradox), (Bucharest: Univers, 1998), p. 65.

³⁴ Romania was always at the frontier between empires, was in the path of invaders, etc.

³⁵ The Yalta betrayal is one of the myths that still dominate the public discourse. Attempts to demystify have been unsuccessful. Lucian Boia was one of the few historians who has tried to explain that the so-called arrangement between Churchill and Stalin did not settle the destiny of Romania.

³⁶ Pierre Bourdieu, «Habitat, code et codification», in *Actes de la recherche en sciences sociales*, no. 64, septembre 1986, pp. 40-44.

³⁷ He refers to the well-known situation of the children left alone in a block of flats, wearing their apartment keys as a necklace in order not to lose them while playing outside, the “latch-key kids”.

³⁸ Nanette Funk, Magda Mueller, eds., *Gender Politics and Post-communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*, (New York, London: Routledge, 1993); see especially, Maria Todorova, “The Bulgarian Case: Women’s Issues or Feminist issues?” in Funk, Nanette, Magda Mueller, *Gender Politics and Post-communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*, p. 33; Susan Gal, Gail Kligman, eds., *Reproducing Gender. Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*, (Princeton: Princeton University Press, 2000).

³⁹ A selection of men and women public discourses concerning women and gendered relations during interwar period is published by Ctefania Mîhrilescu, *Din istoria feminismului românesc. Antologie de texte* (A few aspects from the history of Romanian feminism. Anthology of texts), (Ia.i: Polirom, 2002).

Политики на социалистическата власт в България към жените мюсюлманки*

Нурие Муратова

Въпросът за взаимоотношенията на комунистическата власт и мюсюлманското малцинство в България е сравнително добре изследван. През последните две десетилетия са издадени сериозни проучвания на този въпрос в исторически, антропологически, етнографски аспект, съществуват и интердисциплинарни изследвания на базата на архивни източници, устни истории, автобиографични разкази, анкети и др.¹ Архивните документи позволяват да се разкрие и интерпретира политиката на институциите, докато преживяванията на другата страна могат да бъдат уловени с инструментариума на устната история и биографичните методи. Наред с това предстои и включване в обръщение на нови видове източници, каквито са кинопрегледите и различните аудиовизуални документи, съхранявани в Националната филмотека, БНТ, БНР и др.²

Отсъстват обаче изследвания, свързани с жените мюсюлманки³, въпреки огромния масив от документи от този период, където те са в центъра на дейността на редица институции.⁴ В продължение на повече от четири десетилетия те се оказват във фокуса на властта като основни носители на „външните белези“⁵, отличаващи мюсюлманската общност от „единната българска нация“. Мерките, предприемани към тях през различните периоди са наричани на езика на номенклатурните документи⁶ „пречупване“, „преобразяване“, „преустройство“ и др. Жените мюсюлманки се оказват и пресечната точка на два важни постулати в идеологията на комунистическия режим – налагането на „равноправието на жената във всичко“ и създаването на „единна социалистическа нация“. Така властта предприема спрямо тях различни по интензитет мерки с цел да се откажат от религиозността си (при положение, че попадат в групата на най-силно религиозните части от населението)⁷ и наред с това да бъдат асимилирани.

Политиката на тотален контрол на обществения и частния живот, характерна за комунистическия тоталитарен режим е несъвместима с общностния живот на мюсюлманите и особено на жените, които живеят затворени в семейната и родова общност. Жените мюсюлманки са група, която е трудно да бъде контролирана, а същевременно е видима, заради „външните белези“. Затова тази група се оказва във фокуса на политики, насочени специално към нея.

Периметърът на настоящето изследване е ограничен в рамките на групата на българоговорещите мюсюлмани, предимно в Западните Родопи. Къде-

* Изследването е реализирано по едноименен проект, подкрепен от Института за изследване на близкото минало през 2010 г.

то е възможно са търсени ракурси на различните аспекти с мюсюлманите в Източните Родопи и турците.

Използвани са архивни документи от държавните архиви, от лични архиви, публикувани и непубликувани устни истории и материали от теренни изследвания.

Целта на изследването е да проследи политиките на социалистическата власт, насочени към жените мюсюлманки, да очертае вариациите на случването им, да идентифицира „героите“ в тези процеси, както и да обзоре последствията от прилагането на тези политики.

„Освобождаването на жената“

Идеята за освобождаването на жената е в контекста на цялостния процес на изравняване на жената с мъжа, който в Европа и в Северна Америка се случва по пътя на женските движения и обществения дискурс за правата на жените. В Русия равнопоставеността на жената е наложено с декрет от 1917 г. и е част от концепцията на комунистите във всички страни с комунистически режими през следващите десетилетия. Така се създава т. нар. „държавен феминизъм“. Жените мюсюлманки още в ранните години на комунистическата власт попадат в обсега на тази политика. В Съветския съюз през 20-те и 30-те години на XX век започва кампания за „освобождаване на жената от Изтока“, която е насочена към централноазиатските мюсюлмански съветски републики. Още през 20-те години в Таджикиската република и другите мюсюлмански републики започна „културна революция“, а през 30-те години се разгръща усилено „културното строителство“. Комунистическата партия „се бори с вековните предразсъдъци и феодални традиции“, ликвидирала е неграмотността, създават се „кадри на националната интелигенция“, „жените на Таджикистан стават пълноправни членове на социалистическото общество“⁸. Равенството между половете, проповядвано от марксистката и комунистическата идеология е наложено принудително и е квалифицирана от съвременните изследователи като „насилствен феминизъм“ или „държавен феминизъм“.⁹ В Узбекистан по същото време протича т. нар. „худжум“ („настъпление“) – кампания, представяна като промяна на социалната роля на жените, оценена от изследователите в днешно време като административен процес на асимилиране.¹⁰ През 20-те и 30-те години се провеждат най-големите репресии срещу мюсюлманите в СССР – разрушават се джамии и мечети, забранява се празнуване на байрам, демонстративно се изгарят фереджета.¹¹ Тези действия намаляват силата си в годините по време и около Втората световна война, за да получат нови импулси в средата на 50-те години. Тogaва започва нова вълна на репресии към мюсюлманите в Съветския съюз,¹² която съвпада с втвърдяването на политиката към тях и в България.

Освен тази основа, която българският комунистически режим чувства зад гърба си от съветския опит, в България вече има собствен исторически опит по отношение на мюсюлманите, както насилствен („кръстилката“), така

и инспириран мек вариант, „отвътре” (родинското движение от края на 30-40-те години).

Още при първия опит за масирано насилие над мюсюлманите по време на „кръстилката” е обърнато специално внимание на жените. „За затвърдяването на новопросветените, особено на жените, в Христовата вяра, добре щело да бъде, ако за всяко село се изпрати по една монахиня... Св. Синод, като познава досегашния уединен живот на жените на новопросветените помаци, намери за нужно да се изпроводят в тия места някои по-възрастни монахини, които да служат като клисарки, читателки и наставници на жените в домовете им и в църквата.”¹³ Тогавашната власт в лицето на Министерството на образованието назначава по тези места учителки по ръкоделие „да даде възможност на новопросветените помакини да научат най-необходимото по кроенето, шиенето, плетенето и пр.”¹⁴

Две десетилетия по-късно дружба „Родина” обогатява значително опита по отношение на жените мюсюлманки, въвеждайки редица нови форми: поставя акцент към жените като създава женска секция на движението: бори се за премахване на турските знаци в облеклото – фереджета и др.¹⁵; при свалянето на фереджетата използва примера на жените на „родинци” – „най-подходящ агитатор за новото може да бъде само жена българка мохамеданка, която сама е осъзнала ползата от реформиране облеклото, отхвърлила е ненужното от себе си и с открито лице е излязла пред обществото, за да призове сестрите си към нов открит, светъл живот.”¹⁶ Принос на дружбата е и ангажирането на учителите за каузата, включването им в провеждането на курсове по четене и писане на български език; организиране на курсове по готварство под ръководството на местни учителки, защото „жените са наистина останали назад в това изкуство”¹⁷; подтиква и подпомага мюсюлманите да учат в български прогимназии, гимназии и висши училища – в прогимназии и средни учебни заведения, във военни пансионати в София, Пловдив и Варна учат около 50 българомохамедани, 5 момичета; организира екскурзии, за „да видят българите-мохамедани нашите големи градове и се запознаят с културата и напредъка на родна България”¹⁸; внедрява българското народно изкуство като за първи път мюсюлмани се учат да играят хора, ръченица; използва за целите си самодейното изкуство – пиесите „Посестрими”, „Женят, пък не питат” и др., насочени директно към жените.

Родинци успяват и да наложат термините „българо-мохамедани”, „българомохамеданин” и българомохамеданка”, които през социалистическия период изживяват своя разцвет, изцяло приглушавайки всички други названия и самоназвания на общността.

По-късно комунистическият режим в България в определени периоди използва различните модели и форми, които имат своята предистория. Първоначалното отричане на дейността на дружба „Родина” и последвалата реабилитация все пак позволяват на властта да използва изпитани вече форми¹⁹, които в предишните периоди са предимно граждански и дружествени инициативи, а тоталитарната власт ги институционализира. Въпреки различните формули-

ровки, комунистическият режим припознава методите на дружбата и единството на целите. Както и сянката на „възможното насилие“ обаче винаги стои надвиснала.

Беднага след комунистическия преврат от 1944 г. българоговорещите мюсюлмани са приемани като несигурен, но все пак съюзнически елемент. Несъмнени са опитите на новата власт да ги ухажда, опирайки се на възстановяване на загубени преди това свободи и декларирайки бъдещата им неприкосновеност.²⁰ Прилаганите политики към жените мюсюлманки са в контекста на цялостната политика на режима към мюсюлманската общност. Групата на българоговорещите мюсюлмани е разнообразна и проучванията в региона на Западните Родопи показват, че всяко от селищата има собствен път на развитие, като различията са очевидни дори при селища с няколко километра близост помежду си. Държавните политики към тях са получили различни проекции в зависимост от определени фактори – хомогенност, вътрешнообщностна ситуация и т. н. Поради религиозните особености и традицията жените са особен елемент за общността и донякъде случващото се с тях е индикатор за реакциите на общността към прилаганите политики. Всичко, което се отнася за жените в традиционната мюсюлманската общност е въпрос на семейно и родово решение и обикновено е свързано с волята на мъжете в семейството.

В смесените селища от региона партийните и ОФ-организациите в началото са организирани основно от българи и на местно ниво почти не са допускани мюсюлмани. Например в селата Сатовча, Скребатно и др. няма нито един мюсюлманин, също така и в женските дружества, които се организират на мястото на разтурения БЖС по тези села няма жени мюсюлманки.

В хомогенните мюсюлмански селища, където са спечелени местни лидери – ходжи, местни авторитети – партийните и ОФ-структурите се създават по-лесно. Решаващо значение, според мен, за бъдещото приемане на политиките на режима има ключовият момент с взаимоотношенията на местните лидери на общността с комунистическата власт. Към заможните мюсюлмани, към които както се признава от партията, общността има положително отношение, е прилаган класов подход – по-заможните се товарят с повече нарядни тежести, прави се възможното за отстраняване тяхното влияние над бедните и средни селяни и масовите организации – всички заможни селяни се изолират от политическия и обществен живот.²¹ „С принудителното изселване се вдигнаха най-реакционните и фанатизирани елементи, които бяха истинско котило за разпространение на реакционни слухове”.²² В селищата, където вътрешните лидери на общността са отстранени, се развиват процеси на стихийен отпор и променливи успехи на политиката на режима. Гладко се развиват нещата там, където местните лидери са партийни функционери, както е случаят със с. Кочан, където Хюсни Имамов (уважаван местен ходжа) е сред учредителите на партийната организация. Показателно е организираното „под строй” от Имамов женско дружество в Кочан през 1950 г., както и безпроблемното протичане на паспортизацията през 1952 г. – партийната организация взема решение за „снимане на жените” и това се извърши в най-кратък срок, за разли-

ка от други села като Рибново, Бръщен и Църнча.²³ Това се вижда и по организирането на ОФ комитетите по селата – например Плетена, Слащен.²⁴

Политиките на комунистическия режим към жените мюсюлманки се реализират в две важни посоки – работа на масовите организации от една страна и специални мерки за създаване на референтни кадри вътре в общността, от друга. За тези две посоки са прилагани различни форми на работа. Първата посока е реализирана в акциите по ограмотяването в началото на 50-те години, различните курсове за битова култура, за придобиване на различни умения (готварство, шев и т.н.), изграждането на женски дружества, мерките за масово включване на жените мюсюлманки в обществен дружествен живот и др. За създаването на „вътрешно ядро“²⁵ се провежда политика на протекции и се прилагат форми, свързани с повишаване на образователното ниво и идеологическата подготовка на жените, устройването им на партийни и обществени длъжности и по този начин обвързването им с политиката на режима.

Според Ж. Назърска целта на комунистическата партия е да създаде „ядро“ от ангажирани с партията жени мюсюлманки, от една страна, а от друга, да получи достъп за засилване на пропагандата срещу „империалистическия свят“ – срещу Турция и Гърция. По тази причина жените мюсюлманки рядко са поставяни на ръководни постове в женските структури.²⁶ Женските организации служат на асимилационната политиката на режима към малцинствата и особено на мюсюлманското и всъщност дейността им сред мюсюлманските жени се трансформира в две направления – еманципация на жените и модернизирание на начина им на живот.

Изграждане на женски дружества и опити за колективен живот

Въпросът за изграждането на женски дружества веднага след 9 септември 1944 г. обхваща опитите за включване на жените в женските дружества и включването им в масовите организации. Женските дружества се основават през 1945 г. на мястото на БЖС и развиват дейност като агитират за ОФ за изборите на 18 ноември 1945 г., референдума за република и изборите за ВНС. Целта им е да бъдат обхванати всички жени: „Ако в близкото минало се даваше възможност на определен кръг от жени да членуват в женското дружество, след 9 септември всяка от нас получи това право, независимо от материалното положение и културния уровень на жената“.²⁷

Културно-просветната масова работа започва още от февруари 1946 г. – по места са образувани културно-просветни комитети към ОФ за планова и организирана културно-просветна работа. Особено се отнася това за селата, където е използван механизмът на „всестранно съдействие и контрол“ от страна на ОФ комитетите. В тях са включени представители на читалищата, учители, кооператори, лекари, агрономи и др. Програмата на тези комитети включва организиране на народни университети, сказки, курсове, стенвестник, народен хор, народен оркестър, кино.²⁸

През първите години след 1944 г. масовите организационни форми не

успяват да обхванат мохамеданките. Документите на партийните организации, отечественофронтовските дружества, женските дружества в региона показват, че жените мюсюлманки все още не са търсени, нито пък има някаква инициатива от тях. Единични са случаите на участие в партийните и отечественофронтовски структури – в района на Гоце Делчев и Разложко е документирано партийното израстване на една жена – Айша Ибраимова от с. Плетена.

В началото новосъздадените женски дружества не се занимават толкова с културно-просветна работа, колкото с трудова дейност – дават трудовни, подпомагат чрез работа бедни семейства, ходят по седенки, организират акции за събиране на плодове и ги изпращат на граничарите и т.н. Налага се като форма общуването по седенки на диплене на тютюн, където се провежда агитация за различни акции (особено за избори). През първите години има женски дружества само в християнските и смесените села, с изключение на с. Плетена, където на учителката Айше Юс. Сербезова през септември 1947 г. е възложено заедно с друга учителка (Елена Трапезова) да основат женско дружество.

В с. Дъбница, едно от селата, в което живеят българи и турци се учредява женско дружество на 16.11.1947 само от българки²⁹, в с. Сатовча също.

Първите мюсюлманки са привлечени в женските дружества през 1947 г., когато в с. Дебрен се подменя ръководството и в него влизат 2 мюсюлманки – Атидже Исмаилова Мазялова и Атидже Шенгова. В женската организация в селото през 1948 г. членуват 21 жени, „от които 8 македонки и 13 българомохамеданки”.³⁰ Председателка и секретарка са християнки, а за десетнички са избрани мюсюлманки. В с. Господинци от 60 членки има вече и 18 мюсюлманки (като 16 от тях са неграмотни, само две са с 4 отделение)³¹. Директивата е да се привличат повече мюсюлманки заради изборите, тъй като те вече са избирателен ресурс, който комунистите искат да използват. В Абланица „В чест на изборите се записаха 13 българомохамеданки в съюза”.³²

В началото на 1948 г. пред всички женските дружества в региона за първи път е поставен на преден план въпросът за бъдещата работа за организиране на мюсюлманските жени. В документите от този период те фигурират като „македономохамеданки” заради течащата македонизация в Пиринска Македония. Първите опити за привличането им в дружествата са импулсивни и хаотични. Например в синхрон с политиката за „освобождаване” на жената местните активистки в с. Абланица проявяват въображение и правят уникална възстановка на традиционна сватба. Членките на дружеството заедно с група септемврийчета разиграват сватба, в която булката е омъжена насила, явно акцентирайки върху липсата на свободен избор сред мюсюлманките при женитба. Възстановката е реализирана изцяло от жени, като мъжките роли се играят от жени, преоблечени в мъжки дрехи. Тази самоинициатива предизвиква големи критики в партийните кръгове и през следващите години случаят е даван за пример като неподходяща работа на женските дружества.³³

В Сатовча успяват да организират две събрания с мохамеданки, на които присъстват средно по 25 жени. Първоначално се появяват надежди за по-нататъшна работа, но след това настъпва усилената полска работа и „всичко рух-

на, те не пожелаха да станат наши членки”.³⁴ Единственото, за което успяват да ги привлечат са безплатните трудови дни, които мюсюлманките изработват, за да бъдат оставени на спокойствие. „Въпреки усилията ни да привлечем за членки от нашите мохамеданки, това не можахме да сторим, като заявяват, че за трудови дни ще идват с най-голямо желание, но за членки да бъдем това не желаем. При запитване, коя е причината за да не желаят да бъдат членки, това не казват”.³⁵ В резултат половината от трудолюбните на дружеството са изработени от мюсюлманките. Сатовчанското дружество е едно от най-многобройните и най-активните, състои се от 134 членки. Преди изборите от 18 декември 1949 г. чрез „лична агитация успяват да привлечат и българомохамеданки”.³⁶ През 1950 г. вече „въпросът за работа сред жените мохамеданки е много актуален, но още много слабо се работи сред тях”. А и „самите те още живеят свой самобитен живот и не се поддават на организиране и превъзпитание”.³⁷

Причините за слабите успехи в привличането на мюсюлманките за дружествен живот са виждани преди всичко в съпротивата на мъжете и липсата на подготвени кадри, които да влязат в общността. Ръководствата на дружествата в смесените селища се оплакват, че „липсва сработване сред мохамеданките”, „мохамеданки имаме 5, които не могат да посещават редовно събранията. Ние считаме, че работата ни сред тях е общо слаба, защото нямаме местни учителки” (с. Дъбница)³⁸, „мохамеданския религиозен фанатизъм на мъжа е най-главната пречка на всяко начинание”. В края на 1948 г. Председателката на женското дружество в с. Дебрен Атидже Карамустафова търси съдействие от околийското ръководство „да намери начин, с който да се въздейства на мъжете мохамедани, защото те пречат на жените си да живеят дружествен живот”.³⁹ „ОСК в селата Якоруда, Белица, Бабяк и Филипово на свои заседания в присъствието на представител на ОК обсъдиха и решиха да се изградят женски дружества в селата Якоруда и съставните му села, Филипово, Белица, Бабяк, но тъй като жените-мохамеданки ходили на събрания **заедно с мъжете си** са счели, че не са необходими отделни женски организации и такива не са изградени.”⁴⁰ А в селата Бръщен и Црънча (Сатовчанско) нито една жена не членува в ОФ, защото „верският фанатизъм не позволява до жената да се доближи мъж-организационен работник, какъвто е председателя на общинския комитет”.⁴¹

В селищата, където мъжете съдействат на политиката на комунистическата власт, макар и формално са изпълнени директивите, какъвто е споменатият вече случай на организиране на женско дружество по случай 8 март в с. Кочан през 1950 г. По инициатива на председателя на селсъвета Хюсни Имамов и учителките-християнки се учредява дружество със 116 членки – всички те мюсюлманки. Имамов, който е сред основателите на партийната организация в селото, изтъква, че жените мохамеданки са останали много назад в своето културно и политическо развитие и предлага да се образува женско дружество в селото, „чрез което да се работи в това направление”.⁴²

В самия край на 1950 г. обаче НС на ОФ нарежда до края на януари 1951 г. да се извърши преливане на женските дружества към ОФ, като от всяко

дружество се създават и женкомисии при ЕНОПО към ОФ.⁴³ Така постепенно организираната обществена дейност на жените, която до този момент се състои предимно от посещения на седянки, се институционализира и насочва към нови форми, по-мощно организирани – манифестации, пиеси, тържества и др. Започват мащабно да се честват 8 март, 1 юни, 9 септември и др. Това са първите прояви, на които „за пръв път на митинг за 9 септември дойдоха и жени”. За празнуването на 8 март 1950 г. инструкциите са „Необходимо е да подготвите една платена забава с томбола за да получите приходи за касата си, да проведете платен трудов ден. В самия ден, където е възможно да стане манифестация на жените, но осмислена, с плакати и лозунги против войната, а не със сватби”.⁴⁴ На следващата година са организирани масови чествания на 27 години от смъртта на Ленин във всички 68 села са проведени тържествени събрания и литературни програми – с ликовите на Ленин, Сталин, Димитров и Червенков на трибуната. Специално за работата с мюсюлманките се настоява за цатни бройки за платени женотговорнички към общинските комитет с компактно мюсюлманско население. След 1950 г. ежегодно активно са включени женкомисиите и при всички низови организации се създават комисии за честванията, които съставят сложни сценарии и осъществяват мащабни акции. Специално внимание се обръща на пограничните села и тези с „българо-мохамедани, където на всяка цена трябва да се изпратят активистки от града за провеждането на женски събрания и подпомагане на низовите ръководства в активизиране и издигане на жените в ръководствата на ОФ”⁴⁵

Поради започналите тежнени за изселване в Турция са мобилизирани всички структури на държавно-партийната машина и в плановете за работа на женкомисиите по места се поставя задача те да влезнат във връзка с партийните бюра, с ОФ ръководствата „за привличане в редовете на ОФ на българо-мохамеданките.”⁴⁶ „Турските и помашките села се работи много трудно, поради вражеската пропаганда от монархофашистка Гърция, за което всички турци се готвят за изселване в Турция и между тях се работи трудно”.⁴⁷ Особено мерки се вземат в селата, в които живеят турци като Дъбница, Хвостяне и Блатска. „Турците, надхвани от вражески страхове се готвят за изселване и имат отрицателно отношение”, затова е възложено на учителките от тия села да привличат жените, „особено където има киноапарати, да посещават филмите, да навикват на посещение на събрания и във връзка с готвещите се утре и вечеринки с литературна програма във връзка с 8 март, да се почувства празника на жената в цялата околия.”

Особено място се отделя на учителките по селата и готовността им да работят с мюсюлманките става водещ критерий за тяхното разпределяне. „Разяснителната работа сред жените българо-мохамеданки се провежда от др. учителки и изпращаните активистки от града, а също там, където има от местни сили. Резултати има добри в села като Плетена, Корница, Брезница и др. се записаха като членки на ОФ”.⁴⁸ Женотдела в Гоце Делчев настоява пред началник-просвета „в мохамеданските села да се изпратят и учителки, добри активистки, които да привлекат мохамеданките в ОФ”⁴⁹. Където няма добри резул-

тати се предлага да се сменят учителите с „активни, със специални партийни поръчения”.

Работата на женкомисиите, в състава на които задължителна влизат учителките, е съсредоточена в учебни звена, седенки, лични срещи – за разясняване на правителствени и партийни задачи. Една от най-масовите акции, осъществена от учителките и женкомисиите към ОФ е свързана с ограмотяването.

Ограмотяването

Първата мащабна акция на властта към жените мюсюлманки е свързана с ограмотяването. Първоначално през 1948 г. започват курсове за ограмотяване и изучаване на македонски език. В началото на 1950 г. се създават към ОФ комисии по ограмотяването по места, които действат чрез агитатори по махали, като към тях се прикрепят по една жена „за помощ”. На следващата година е поставена задача за масовизация на женските комисии в ОФ и включване на жените в учебните форми. По-сериозното включване на мюсюлманките вече е наложително. Започват курсове за ограмотяване на неграмотни и слабограмотни партийци и безпартийни, а в края на същата година стартира и „организиране и отпочване ограмотяване и сред жените”. В смесените селища е наредено да се включат повече българомохамеданки в комисии, „да се насочим по техните препоръки, кое е най-подходящо и резултатно средство за общуване и въздействие, да създаваме от тях истински помощници и агитаторки в провеждането на задачите”⁵⁰. Тъй като до този момент женактивът „се опира само на по една българомохамеданка по места, която не само че рядко се отзовава на заседанията, но още по-рядко поема някакви задачи”.

За годините 1951-1952 ограмотяването и засилването на учебните форми са акцент на работата на женските организации, партийните структури и училищата. Отчита се, че традициите на мюсюлманската общност пречат на ограмотяването. „В убеждаването на неграмотните жени и особено на жените мохамеданки, които представляват по-големия процент от неграмотните, сериозна помощ може и трябва да окаже актива от жени”⁵¹. През ноември 1951 г. в окръга има 12 845 неграмотни, които до 15 април 1952 г. спрямо министерско постановление S253 трябва да бъдат ограмотени. До този момент ограмотяването е в програмата на ОФ и е по желание, но след специалното постановление става задължително и в агитацията и организацията на курсовете се включват почти всички институции – партийни организации, училища, профгрупи и т.н. Създават се учебни звена към партийните организации и ОФ, състоящи се от партийци и учители пропагандисти. Учителките водят разяснителна работа сред жените. По селата женкомисиите се ръководят от учителките, а за заместнички са поставени мохамеданки.

Започва изпращане на женски актив от околийските комитети по селата, като особено внимание се обръща на мохамеданските села. „Отивайки на място отговорничките да свикат с помощта на ръководството по-будните жени, на които да поговорят за значението на ограмотяването, а след това с тяхна по-

мощ и тази на низовото ръководство да свикат неграмотните жени и да ги убедят да се запишат в курсовете. По-добри резултати ще се подсиgurят, ако околийските комитети успят да осигурят групови посещения на жени активистки в поменатите села”.

Курсовете по „ограмотяване на неграмотни и малограмотни жени-мохамеданки” на места се провеждат в сградите на училищата с помощта на местните учители. Те са закривани тържествено, с изпит, в почти възрожденски стил пред събрано множество. „Преди да се закрие курса се проведе кратка беседа върху учебния материал с курсистките. Макар още стеснителни, те се опитваха да отговарят на зададените им въпроси. Чувстваше се желание и старание у курсистките да дадат по-добри отговори.” (с. Плетена - 1951 г.). На следващата година в селото са проведени 2 курса от самата директорка на училището Айша Ибраимова като са обхванати 125 жени. Курсистките са изпитани тържествено и отговарят „задоволително” за СССР, „където има 60 различни нации и 16 републики”. Най-добре представилите се жени са похвалени публично и всички курсистки са призовани да съдействат за следващи курсове. Ограмотяването е поставено като важна задача пред учителите. Определят се учителки, които се заемат с неграмотните жени и учители с мъжете. Жените на партийците са записани първи в курсовете по ограмотяване и „това повлияло и останалите”.

Проблем се оказва обаче осигуряването на редовна посещаемост на курсовете. Една част от жените формално участват, но на практика престават да посещават занимания. „Подлежащите за ограмотяване жени са свикани досега частично на събрание, на което им е говорено за ограмотяването. Всяка една поотделно е проагитирана от учителки и местни активистки. Обикновено се изтъкват от жените причини, че не само те били неграмотни, а имало и други, че са били стари и нямало нищо да научат, че имали малки деца и домакинска работа и най-сетне някои, че така или иначе няма да дойдем на ограмотяване”. През 1951 г. се предприемат строги мерки за тези, които не посещават курсовете по ограмотяване, задължават се партийните членове да агитират, а на партийни членове, чийто съпруги не посещават курса им се търси партийна отговорност. Създават се специални комисии, които да осигуряват присъствието на жените. Променя се и начинът на провеждане на занятията - за поудобно жените са свиквани по махали в отделни къщи, предварително определени от ОФ. За високопланинските махали са изпращани на място ограмотители⁵². Механизмът е интересен с налагането на задължително административно решение, което се реализира не в институция, а в домовете. Това е начинът, по който властта успява да се доближи до дома. Механизмът, по който протича ограмотяването показва, че в този момент властта все още е готова да проявява гъвкавост по отношение на формите, съобразявайки се със спецификата на мюсюлманската общност.

„Партията не трябва да допуска нито един обект, в който да не бди нейното око”⁵³

Работата на комунистическата власт сред мюсюлманите и амбициозните задачи, които си поставя като цяло е много трудна. Особено важи това за жените-мюсюлманки, до които властта няма достъп – те почти нямат контакт с институции, тяхното пространство е семейството и общността. Затова въвличането на тези жени в какъвто и да е колективен институционализиран живот е много трудно. В част от мюсюлманските села в Благоевградски окръг до края на 50-те няма нито една жена, членуваща в ОФ. „Ние въобще нямаме и не можем да имаме допир с тези жени” – пише председателят на ОК на ОФ в Сатовча.⁵⁴

Поради липсата на механизми за достъп на властта до жените в тези региони, тя се стреми да използва посредници. „Най-трудният сектор на нашата работа са българо-мохамеданките. Формите и средствата за работа сред тях са все още ограничени. Трябва обаче да признаем, че и ние пристъпваме все още много плахо при привличането на българо-мохамеданки в обществено-политическата работа”⁵⁵ Предприемат се мерки за натиск върху мъжете, използвайки отношенията в общността, както и върху ходжите, които са лидерите вътре в нея. Но пряка връзка до жените е много трудно да се създаде и това е една от причините в мюсюлманските села да се изпращат жени-учителки и здравни работнички, които са първите „агентки” на властта в тези региони.⁵⁶

Интересни са механизмите за проникване в мюсюлманската общност, които комунистическия режим използва в първите две десетилетия от съществуването си. В тези ранни години те се характеризират с прилагане на меки форми, характерни за партийното функционерство и целия набор на действие на комунистическата партия. Първоначално е прилаган механизъм на проникване в общността чрез агитатори, десятници и др., следвано от търсене и създаване на вътрешни „агенти” и чак след това се преминава към „администриране”. Към мъжете, които са идентифицирани от властта като важен елемент в политиката към жените са прилагани същите форми, но с обратна интензивност – върху тях по-често е използван административен натиск. Местните партийни функционери на места проявяват и находчивост, като например в с. Кочан, където селото вместо на махали и блокове е разделено на родове, като към всеки род се прикрепя агитатор-партиец, произхождащ от същия род. „Това се направи най-вече с оглед за използване най-добре роднинските и родови връзки” – съобщава председателя на партийната организация. Селото се разделя на 27 отговорници за всеки род по един агитатор, на българите в селото един и един за циганите.⁵⁷ „Родовите десятници трябва да познават основно всеки поверен му човек, да знаят неговите слабости, да следят за неговите връзки с чужди и външни лица и съобразно това да имат и подходящ подход към всеки поотделно”. Те трябва да записват въпроси, слухове и пропаганди и да докладват.⁵⁸

Стремешът на комунистическата власт за контрол над частното прост-

ранство среща отпор от общност, която е затворена в собствените си традиции. Поради липса на референтни жени от самата общност, комунистическата власт използва цяла система от механизми и различни форми на работа сред тях. От седенки и „махленските събрания, с които нашата партия влиза в най-тесен и плътен контакт с народа“⁵⁹ до тесни контакти на християнки с мюсюлманки, „които се държат съвсем непринудено с тях и им оказват положително въздействие“.⁶⁰ По отношение на жените мюсюлманки са използвани други външни жени да осъществяват контактите с тях (обикновено това са учителки, лекарки и медицински сестри). Прилага се механизмът на личната агитация – където „основното е подхода към отделния човек (първо спечелваш сърцето, след това влиаеш и върху неговите мисли)“.⁶¹ Направен е опит за привличане на мюсюлманки за агитаторки, които постепенно да се ангажират с провежданата политика: „Разполагаме с многоброен женски актив, който ако умело използваме е готов да реши и най-трудните задачи... в жените чувството за обществена заангажираност е много силно и трябва да го подхранваме със задачи и зачитане..., да събуждаме в тях самоинициативата, да я използваме, насочваме и ръководим“.⁶²

През втората половина на 50-те години се разгръща усилена дейност по създаване на вътрешни агитатори. Оформени са агитаторски групи по места, които два пъти месечно са инструктирани от секретаря и пълномощника на селото. Само за една година (1958 г.) в едно от селата се провеждат 59 махленски събрания.⁶³ На всички празници се организират общоселски събрания. Контролът върху свободното време се засилва и времето, прекарано в общомахленски и общоселски мероприятия нараства неимоверно. Целта е „Разяснителната работа да достигне до всеки дом, до всеки човек в селото“. По-късно властта предприема и специални мерки за намиране на жени от общността, на които да разчита. На 27 декември 1957 г. в решение на Националния съвет на ОФ „за политическата и културно-масовата дейност сред българо-мохамеданите“ се отбелязва да се обърне особено внимание на привличането на жените в масово-политическата работа.⁶⁴ Отново се поставя задачата да се засили дейността по изграждане на дружества сред жените в мюсюлманските райони.

Мюсюлманки в партията!

Във всички мюсюлмански села са изградени партийни организации. В с. Плетена на 2 декември 1944 г. е отчетено, че няма реакция срещу новата власт, „защото най-будното, интелигентното и добрите земеделски стопани и пролетаризирани селяни работници в гората влязоха в партията“. Партийната група е от 27 члена и нито една жена, „поради това, че е много рано, тепърва ще трябва да се работи и то от специално изпратени учителки марксистки, които с връзките си между младите жени ще направят подготовката за напълното изравняване на двата пола, стига да имат добро държание и да са нравствени и характерни личности“.⁶⁵

Известно време в партийния живот на първичните организации по мю-

сюлманските села жените присъстват само като проблем за снабдяване с плат за фереджета. Партийните организации се грижат за доставяне на фереджета – като приоритетно раздават на бедни вдовици и старици.

През декември 1945 г. до тях достига Окръжно 356 от областния комитет на РП(к) – за приемане на жени в партията, но дори и в най-твърдите партийни организации (каквато е в с. Кочан, учредена на 16.11.1944 г.) окръжното дори не е обсъждано, а възможността жени да членуват в партията е отхвърлена като напълно неприемлива – „оказа се, че съобразно местните условия и религията в мохамеданското население е невъзможно приемането (записването) на жени в партията, поради което се реши да се приемат и вербуват най-малко още 10 члена в партията”.⁶⁶

Партийната функционерка е рядко срещан тип сред мюсюлманките. В изследвания от нас регион срещнахме единици житейски истории, които могат да се съотнесат към тази възможна реализация. Най-ярък е случаят с Айша Ибраимова от с. Плетена, която е завършила педагогическо училище в Гоце Делчев и е от първите учителки мюсюлманки в района. От 1948 г. е директор на училището в селото. Натоварена е с много задачи и е ангажирана с комунистическата кауза: образува ученическа агитка, която обикаля селото с лозунги, изготвя стенвестник, организира предизборни вечери за изборите от декември 1949 г. В основата е на курсове за ограмотяване на бригадири, на които училището издава удостоверения. Тя е и библиотекар на селото. На 24 октомври 1948 г. в резултат на окръжно заедно с други учителки сформират женско дружество и възобновяват читалището. През 1950 г. организира екскурзия до Родопския пансион в Пловдив. Изнася доклади на тема: „Ролята на училището и семейството за изграждане на новия човек, строител на социализма”. Организира и ръководи курсовете за ограмотяване на жени. През 1951 г. във връзка с постановление за прибиране на подлежащите на задължително обучение обикаля заедно с учителите по домовете за събиране на учениците. Участва заедно с председателя на ОФ, пълномощника на селсъвета и секретаря на БКП в оказването на натиск върху родителите на децата, които не ходят на училище. На Айша Ибраимова са възложени да води и часовете по политинформация. Тя е олицетворение на образа на партийната функционерка от тези години. Нейната прекалена активност и авторитарен подход предизвикват недоволство на учителския колектив в училището, на което е директор. Когато през ноември 1952 г. е предложена в листата за член на общинския съвет заедно с Авка Халачева (БСД), кандидатурата на Ибраимова след дебати не е одобрена от местната партийна организация. Тя отпада от листата, независимо, че заслугите ѝ са отчитани от събранието: „Тя като учителка в селото ни и по право като директор на училището тя действително е давала много добра работа, например възпита и издигна много ученици, които сега следват в Пловдив и Гоце Делчев. Тя на третия национален конгрес на ОФ в София се изказа лично пред другаря Червенков, която изиска да се открие пансион в гр. Гоце Делчев за мохамеданите, който веднага се откри такъв.” През 1955 г. Айша

Ибраимова става окръжен депутат и напуска селото. Нейният път на партийна функционерка е нелек. Този модел на социална реализация сред жените в региона е по-скоро изключение, като цяло мюсюлманките не са виждали тази перспектива пред себе си. В целия регион се срещат още няколко такива жени, които се съсредоточават върху партийна кариера, например Мая Юркова от Якоруда.⁶⁷ Те са използвани като пример за останалите, макар успехите им сред мюсюлманките да не са големи, заради недоверието, с което са приемани и от двете страни.⁶⁸ От мюсюлманската общност те са отхвърлени и заклеймявани. В самите партийни организации тяхното израстване също предизвиква реакции. Това се вижда при заседанията за избор на кандидат-депутати за местните съвети (ноемри 1952), когато в Кочан са предложени две жени - Гюлла Хелми Селим Чаушева, Емине Юсаинова Имамова. При обсъждането в партийната организация има изказвания категорично срещу участието на жени в листите: „Та на жени ли ще дадем да командват.“ „Аз мисля, че жени в листата не трябва да има – какво разбират жените!“⁶⁹

В началото на 50-те години е поставен остро въпросът за навлизане на жените в партията, тъй като е особено видно в мюсюлманските общности, че концепцията за общественноактивната жена през комунизма не се реализира. „За работата сред нашите жени е най-тежкото положение, ние трябва да имаме другарско отношение, ние трябва да я привличаме в обществения живот, жената трябва, както мъжът, така и жената да взима участие в политическия живот в нашата страна“⁷⁰ Започва работа по „завербуване“ на жени кандидат-членки, „предимно другарките на партийците“. Поставени са квоти за жените кандидат членки. През 1952 г. с овации и ръкопляскане приемат и първите кандидат-партийки - „с това ние ще отприщим бента за масово навлизане на жените в партията“. През 50-60-те години започва приемането в партията и в ръководствата на масовите организации и на жени „добри производственички“⁷¹

Женските секции и към ОФ и ДСНМ са под пряко наблюдение на партийните организации, които ги контролират, насочват и оказват помощ. От партийните членове е изисквано да стимулират жените и дъщерите си да се включват в обществения живот. „Другари, аз ще ви моля вие като партийци да си изпращате вашите дъщери на младежко събрание, защото ръководството на девойките при ДСНМ се оплакват, че бащите не си пускат дъщерите на събрание“.

В края на 50-те години мюсюлманките в партийните редици са прекалено малко и възможностите им за действие в общността са спорни. Това са обикновено жени, които са предприели партийна и обществена кариера заради съпрузи или бащи, ангажирани с политиката на режима. Но този избор неизменно води до изолация от общността и намалява възможностите им за прокарване на партийната политика сред нея - „ние си спомняме много наши активисти..., но понеже те бяха единици, особено девойките - останаха, не можах да се омъжат, никой не ги смяташе за хора.“⁷²

На партията обаче й предстоят важни задачи по „културно преобразява-

не на жените в селото”, и „преустройство на жената мохамеданка”⁷³, за които тя има нужда от съдействие в общността.

„Да се научат как да живеят като нови хора, как да се обличат, как да се хранят, как да поддредят своя дом и да възпитават своите деца”⁷⁴

Паралелно с изграждането на ОФ структури и мерките за привличане на жените в тях набират скорост и курсовете за повишаване битовата култура. Те се оказват добър модел за достъп на агентите на властта до жените мюсюлманки, защото не са свързани с откъсване и напускане на населеното място от тях. От друга страна тези курсове дават възможност за докосване до професии, които до този момент са недостъпни за тези жени – като например шивачеството. До каква степен тези курсове променят бита и перспективите на жената мюсюлманка през следващите десетилетия е въпрос, който може да е тема на специално проучване.

Курсовете по битова култура са оценени като най-успешен модел. Курсовете по готварство и шев са дори търсени от жените, които иначе се отнасят с предубеждение към иницираните от властта групови събирания като седенките и събранията. В Благоевградски окръг е използван опитът на Смолянски окръг и в началото се организират 10 такива курса. Те са с продължителност 25 дни и наред с практическите обучения са придружени и с беседи от здравен, политически и антирелигиозен характер. Завършват със семейни вечери и изложби на изработеното. Констатира се, че жените стават „по-общителни и податливи на по-нататъшно въздействие”.⁷⁵ Освен курсовете се организират и кръжоци, които се провеждат един път седмично.

Наред с този пробив в света на мюсюлманката, властта се ориентира и към създаване на по-специална прослойка от жени, която да бъде използвана в обществено-политическата работа и да съдейства за достъпа ѝ до другите жени.

„Грация без фалшификация”⁷⁶ - разфереджаването

Акцията за физическо премахване на „външните белези” е замислена като „скъсване с черните фереджета и обличане на европейската носия”. Тя се осъществява от всички институции като минава изцяло под модернизационния патос на комунистическата идеология. Жените са останали „непростимо” назад от социалистическото строителство и затова административните мерки са наложителни. Както се изказва партийният секретар на едно от селата: „Непростимо е такъв напредък, а нашите жени да живеят 100 години назад”. Облечена с черно фередже, жената не може да излезе на открито, на обществени места, да участва в културния живот, да посещава кина, театри, концерти”⁷⁷. Отново с пълна сила е поставен въпросът за равнопоставянето на жената и нейно-

то освобождаване „Носенето на религиозно облекло обективно цели да насажда у жените психика на страх и малоценност, на робско подчинение на мъжете и обществото. Не случайно у нашия народ се е затвърдило убеждението, че фереджето е „подвижен“ затвор за жената. Защото с това облекло ислямската религия „узаконява“ робското положение на жената.“⁷⁸ „Носенето на фередже у нас има и други неудобства. То е черно и трябва да покаже, че жената е нечестиво същество. На черния цвят още от старо време се гледа като на цвят на смъртта.“

Първите акции са извършени показно и с ентузиазъм в чест на празника на жената: „Активно се включиха в подготовката и честването на 8 март (1958 г. – б.м.) и жените българомохамеданки от района на Белица и Якоруда при провеждането на седенки и събрания. Но най-добре се подготвиха и посрещнаха Международния ден на жената другарките от района на Бабяк. В чест на деня на жената те захвърлиха черните фереджета и ги заместиха с разноцветни вносни палта. При предлаганите им тъмни палта казват: „Достатъчно сме били почернени, сега искаме по-светли дрехи да носим.“ Около 40 жени от съвета в Бабяк имаме, които по нищо не могат да се различат мохамеданки ли са или християнки. Всички присъстваха на тържественото събрание, проведено на 8 март следобяд и на другарската вечеря, проведена семейно вечерта. Гости на вечерята бяха и активисти от съседните махали с техните другарки. Примера на другарките от Бабяк ние трябва да поощряваме и го разширяваме.“⁷⁹

Разфереджаването е провеждано откъслечно по селата от комитетите на ОФ и женкомисиите. При демонстративни акции помощ е оказвана от градските и околийски комитети на ОФ. Ето как е описана акцията в с. Церово (Благоевградско): „Ръководени от задачите, подбрали добре формите на работа, другарите от градския комитет на ОФ-Благоевград съвместно с комисията по работата с жените проведоха през м. юли разбулване в с. Церово. Организирах се редица срещи с българо-мохамеданки и членките на комисията; жени от комисията отидоха в селото да вземат мерки за ушиване на роклите, организира се самото ушиване на доброволни начала, закупуване на подаръци, отиване на самото тържество в селото, участие във веселията и пр. Това спомогна за създаване и укрепване на връзките между женкомисиата и жените в Церово.“⁸⁰

В с. Плетена едновременно с разфереджаването тече и електрифицирането на селото – „А новото влиза неусетно в душите на тези хора – с електрическите крушки и радиоапаратите, с обновените селища“⁸¹. Модернизирането на селищата и бита („да светнат крушките да си видим мизерията“) вървят ръка за ръка с „културното преобразование на жените в селото“. Партийната организация разглежда въпроса с културното преустройство на населението относно свалянето на фереджетата. Натоварва се цялото партийно бюро да изработи план-мероприятия и да проведе съвещание с всички масови организации, с жители, бригадири и актива на селото, „на което съвещание рязко да се постави въпроса със свалянето на фереджетата“.⁸² Ходжата на селото се из-

казва на партийно събрание: „Вярата не се състои в носията”, чуват се и приживи „Сами да направим това!”

Така започва един процес, който първоначално изглежда бърз и успешен, но всъщност се проточва във времето и претърпява мутации до края на 80-те години. Първи свалят фереджетата в селата Хвостяне, Дъбница, Бабек. На 23 октомври 1959 г. партийната организация в Плетена решава в тридневен срок всеки партиен член да сваля фереджето на жена си и своите дъщери. После е даден десетдневен срок. В началото успяват ударно да ги свалят, но постепенно много от жените обличат старата си носия. Дъщерята на Ахмед Доленски след курс в Чепеларе пак си облича носията и „с личния си пример тя действа лошо”. И други членове на партийното бюро не разбулват жените си. Категорично се разбулват само жените, които са партийни членове.⁸³

Постепенно става ясно, че отпорът особено на мъжете и на по-възрастните жени, е голям. „Трудно се справяхме с тази задача, която беше действително трудна. Особено за възрастните жени.... Биенето на някои хора, подмамването с даване на отговорна работа и така нататък, всичко това преживяхме трудно.” (Ибрахим, Г. Дряново)⁸⁴ Преминува се на варианта „младежта и жените до 40 години трябва да се преобразят... трябва да стане масово. По-възрастните да си останат така, а да се преобрази младежта.” Натискът за премахване на фереджетата предизвиква реакции дори и в средите на партийните кадри. Партийците започват доброволното „преобразяване” от семействата си, но най-вече на дъщерите си: „На моите деца още сега ще им направя роклички, а за жената постепенно, след като масово започнат и останалите жени”⁸⁵. Но реакцията на общността е силна, особено в някои от селищата. По тази причина в Плетена от партийната организация искат да се назначат в селото специално лекар и зъболекар, за да не се налага жените им да ходят в Сатовча, „където са големи фанатици и като ги видят разбулени ги нагрубават и плюят по тях, че са станали „каурки”⁸⁶. Настоява се да се електрифицира селото, да има кино – „така преобразяването ще стане по-лесно”.

Процесът на разфереджаване на някои места продължава с променлив успех и мъчително в продължение на години. В с. Плетена, където партийната организация през 1959 г. си поставя тридневен срок, три години по-късно, на 5 октомври 1962 г., взима поредното решение за „разфереджаване в чест на 8 партиен конгрес – най-малко на жените на партийните членове и по-активните жени в селото да бъдат „преобразени”⁸⁷.

Създаване на местни кадри. Школи за активистки на Отечествения фронт

Намерена е форма за задоволяване на острата нужда от „по-активни жени” по места, като властта насочва към мюсюлманките създадени вече форми, където още първите дни се махат шалварите”⁸⁸. Партията и ОФ вземат мерки да се преодолее „фанатичната заблуда на мохамеданското население, което спъва развитието на нашите момичета”.⁸⁹

Набирането на момичета за школите за активистки на ОФ в началото се

оказва далеч по-трудно, отколкото включването им в курсовете по битова култура. Докато курсовете за битова култура са ориентирани към масовата жена, школите целят създаване на активистки сред мюсюлманките. Режимът използва познати похвати още от времето на родинското движение като разпространява обръщението на пълномощника на Смолянското мюфтийство във Велинград Юмер Атипов от 5 ноември 1959 г.⁹⁰ В него се подчертава направеното за мюсюлманите от комунистическата власт, която „*направи училища, живеем по-добре, безплатно здравеопазване... Върху нас тежи обаче едно тежко наследство – признак за ниска култура и остатък от петвековното турско робство – забулването*”. Призивът е преди всичко към имамите и мъжете да разбулят „*своите другарки,...* за да носят и те облекло като всички културни жени” и след това към жените.

Изтъква се приоритетността на работата сред мъжете при обсъжданията на въпроса на различни нива. Предлага се да бъдат поставяни мъжете от мюсюлманските села на различни длъжности – да участват поне в местната власт, за да бъдат спечелени. Споделя се разбирането, че когато мъжете имат длъжност, много по-лесно се оказва натиск върху тях да изпратят жените си, дъщерите си на школа и да бъдат разбулени. Има случаи, в които съпротивата е голяма дори и от партийни членове, както е случаят с партийния секретар в Долно Осеново, който категорично отказва да бъде изпратена жена му на школа в Чепеларе.⁹¹

Първоначално отпорът на набирането на кандидатки за школите е силен в почти всички селища. За някои от селата изпращането на момичета в школите следва непосредствено разбулването, което особено в някои селища в Гоцеделчевско среща голяма съпротива. Първоначално около 30 жени от Благоевградски окръг завършват първата такава школа в Чепеларе, а в последствие е създадена за нуждите на окръга школата в гр. Гоце Делчев.

През 1959 г. е издадено разпореждане на Министерски съвет за организиране на курсове и семинари за пропагандисти⁹². Те се организират от партията и ДКМС и имат статут на курсове за квалификация и преквалификация. Предприятията са задължени да плащат заплатите на курсистите, а разходите по самото обучение и престоят се поемат от партията.

С курсовете за мохамеданки конкретно са натоварени Отдел „За работа сред жените” и Отдел „Политическа просвета и агитация” на ОФ. След като работата на школата в Чепеларе е оценена като много положителна, на 30.12.1960 г. Изпълнителния комитет на ОФ взема решение за откриване на подобни школи в Гоце Делчев и Велинград, за да поемат нуждите на двата окръга. НС на ОФ гласува за тази цел сумата от 750 000 лв. като разпределя 200 000 лв. за Смолянски окръг и по 275 000 лв. за Благоевградски и Пазарджишки окръг.

На 1.09.1961 г. постановлението е допълнено с разпореждане №1676, което определя тези курсове специално да се насочат към «българомохамеданки» и туркини. Това разпореждане официализира провежданата вече политика от началото на 1961 г. на разширяване на тази дейност сред мохамеданките, тъй

като по това време вече са открити две нови школи. От началото на 1961 г. функционира три школи - в Чепеларе (за нуждите на Смолянски окръг), в Гоце Делчев (за Благоевградски окръг) и във Велинград (за Пазарджишки окръг). Школи за активистки на ОФ има и в Кърджалийски и Ловешки окръг.

Моделът е експериментиран в първата такава школа в Чепеларе. Тя първоначално функционира като 30-дневен курс, който от 1960 г. е трансформиран в 45-дневен. През 1960 г. до средата на 1961 г. в Чепеларе са проведени 4 курса, през които преминават 183 курсистки от 5-те окръга. В последните 2 курса са обхванати 73 жени само от Смолянски окръг.

Възраст на жените			Партийна принадлежност				Общо
До 18 години	От 18 до 20 години	От 20 до 30 години	ДКМС	ОФ	БКП	Нямат	
58	7	8	59	3	1	10	73

От възрастовата характеристика се вижда, че повечето от жените (58) са до 18 годишна възраст, завършили са от 4 до 7 клас и членуват в ДКМС. Повечето работят в ТКЗС, няколко в горско стопанство и 5 са служители в различни учреждения.⁹³ Това е профилът на младите жени-мюсюлманки в началото на 60-те години, на които властта разчита да бъдат „културно приобщени” и да й съдействат в общността.

В Гоце Делчев първият курс започва на 16.01.1961 г. и за две смени обхваща 104 курсистки само от Благоевградски окръг.

По възраст и партийна принадлежност първите курсистки са разпределени така:

Възраст на жените				Партийна принадлежност				Об
До 18 години	От 18 до 20 години	От 20 до 30 години	Над 30 години	ДКМС	ОФ	БКП	Нямат	
64	18	8	14	54	15	5	30	108

И тук повечето от жените са до 18 годишни, но прави впечатление и поголемият брой жени над 30 години – 14, като 2 от тях са над 50 годишни (вероятно попаднали да „отменят” дъщеря или снаха). Повечето са завършили от 4 до 7 клас, десетина са неграмотни.

Първият курс на школата за активистки във Велинград се открива на 17.02.1961 г. За 2 месеца през него преминават 75 курсистки – 54 от Пазарджишки окръг и 17 от Ловешки, 14 – от Кърджалийски окръг. Сред тях също има десетина неграмотни. В тази школа са изпращани и циганки мюсюлманки.⁹⁴

Възрастовият състав на първите жени в школите показва, че стремежът

на властта е там да попадат предимно млади момичета, на които от една страна може по-лесно да се въздейства, а от друга вече са обхванати в образователната система и са включени в ДКМС. Малък брой от курсистките са над 20 годишни и това вероятно са момичета, които вече са омъжени или са прага на задомиаване и привличането им е трудно. Стремешът е бил да не се изпращат много млади или много възрастни жени, както и неграмотни, а да се търсят жени с авторитет сред хората, които да могат да се използват като активистки за обществена работа по родните им села, тъй като главната цел на школите е постепенно създаване на женски актив в мюсюлманските и смесените селища. Но поради трудното набиране на кандидатки за тях в крайна сметка в школите попадат момичета и жени, които местният ОФ-актив успява да привлече с различни средства – убеждаване, обещания, а на места и насилствени методи. Оказван е натиск върху партийни кадри, върху родители на момичета, които са на държавна служба, за да бъдат изпълнявани спуснатите квоти по селища. *„Ние тогава сме действали и помагали главно за такива членове комунисти, които са изпращали дъщерите си за тази школа. Ние го привикаме, викнем и партийния секретар да окаже съдействие... А е имало и случаи, когато са преведени насила, защото търсеха да им преведат бройка. Например за всеки курс ние разпределяхме от Якоруда, от селата... Имало е и случаи, когато не може да си запълним бройката и насила. Например сега са ни определили 5 или 10, те повече от 10 не са. За всяка община определяха определи бройки. И като не изпълним бройката търсехме силови методи. Заплашвахме бащата, майката, да я пуснат.“*⁹⁵

Първите години на Школата за активистки на ОФ в Гоце Делчев

Ще разгледаме по-подробно първите години на създаване и функциониране на школата в Гоце Делчев, тъй като тя е референтна за провежданата политика в региона. Ще се спрем на използваните организационни форми, програмата на школата, профилът на жените, преминавали през нея, отношението на обществеността към школата, отношението към курсистките по родните им места и постигнатите резултати.

През есента на 1961 г. в школата постъпват 43 курсистки от селата Корница, Буково, Годешево, Тухувище, Дагоново и Якоруда. Там тези жени пребивават 45 дни, за първи път откъсвайки се от родните си села и от семействата си.

През следващите години школата бързо набира скорост – за двете смени от края на 1961 и началото на 1962 г. в окръга са определени 135 жени от 25 села (от общо 50 мюсюлмански села в Благоевградски окръг).⁹⁶ Ръководството на школата настоятелно започва да търси по-добри условия, самостоятелна сграда, както и да настоява за увеличаване на срока от 45 дни на 2 месеца.⁹⁷

Живот в школата

Първата смяна през 1961 г. не е лесна – пристигането и събирането на курсистките в школата продължава повече от седмица. Някои от тях след насатаняването им отказват да останат в школата и заявяват, че са излъгани. Едни

казват, че са смятали, че отиват на курс по шев и готварство; други мислели, че ще могат всяка седмица да се прибират вкъщи; трети се страхуват, че ще им спрат заплатите. Успяват да ги задържат с намесата на отговорни фактори от Градския комитет на партията, от градския и окръжния комитет на ОФ. *„Колко сълзи ляха майките и бабите им... колко заръки им заръчаха да се държат твърдо, да не се „покаурат“* – пише ръководителката на школата в отчета си след първата смяна⁹⁸.

На курсистките е организирана ударна програма от лекции и посещения – запознанство с местни жени, дори сприятеляване, както пише в доклада си ръководителката на школата, посещения на образцови домове, което особено впечатлява курсистките. Там те видели как се подрежда дом, как се държи домакинята с гостите и т.н. Организирано е дори посещение в градската болница в Гоце Делчев, където присъстват на сложна операция!!!

В самата школа е въведен строг режим, избира се домсъвет и правилник за вътрешния ред. С цел икономии на енергия и поддържане на дисциплината след 10 часа вечерта се гасят лампите, забранен е и достъпът на външни хора, спазват се строги правила за поддържане на хигиената. Движението на курсистките е ограничено и те нямат право да излизат без разрешение извън школата.

Започва и усилен организационен живот – образува се комсомолско дружество и домсъвет, определят се длъжности за жените, тържествено се отпразнуват рождени дни за създаване на „задушевна атмосфера“ – всичко това, което по места е невъзможно да се постигне е реализирано в „стерилни условия“.

Контактите на жените са строго регламентирани и се състоят предимно от посещения на активистки от ОФ от града, които им носят подаръци, иницират се връзки с местни жени и девойки, като така *„се преодолява тяхната свитост и озлобление“*.

Времето на пребиваване в школата е плътно наситено с учебни занимания. Първоначално те се водят по програмата на Чепеларската школа,⁹⁹ която включва лекции и практически занимания с широк периметър – научни лекции от областта на медицината, физиката, географията, от исторически и обществено-идеологически блок и лекции по битова култура и т.н. В медицинския блок се разглеждат теми като туберкулозата и борбата с нея, придружено с посещение на тубдиспансера; по физика и география се изучава кратко описание на земята и другите небесни тела, обща география, научно описание на гръмотевицата, дъждовете и снеговалежите, произход на живота, произход на човека. Обществено-идеологическият цикъл обхваща лекции за „Подобряване на материалното положение и културното издигане като грижа на партията“, строенето на комунизма, „Георги Димитров – безсмъртен борец против фашизма“, „Социалистическият лагер начело със СССР – опора на мира и демокрацията“, „Преодоляване на капиталистически отживелици в съзнанието и бита“, „ТКЗС – път за построяване на социализма в селото“, разпадане на колониалната система и др.

Широко са затыпени исторически теми като: „Въоръжената борба на българския народ против монархо-фашизма“, „Борбата против турския поробител“, „Исторически корени на дружбата между българския и руските народи“, „Отношение на буржоазната власт към помохамеданчените българи“, „Политика на народната власт към национално осъзнаване и културно издигане“, „Насилственото помохамеданчване на родопските българи – научни доказателства, паметници, песни, легенди, предания, роднинство, дружески отношения между мохамеданското и останалото население“, „Русия в родопските народни песни“.¹⁰⁰

Научните теми в програмата съжителстват със солиден блок лекции и практически занимания по чисто битови въпроси като: уредба на дома и двора, образцов дом, облеклото – какво трябва да бъде, почистване и поддържане на облеклото, приготвяне на храна и хранене на семейството, почистване на обществените места; морално-възпитателни теми като: „Любов, брак и семейство в социалистическото общество“, „Моралът в социалистическото семейство“, „Възпитание на децата“, „Религията и вредата от нея“, „Религията и жената, религия и народност“ и т.н. Голямо внимание се отделя и на женски теми – изграждането на „новата жена“ – „Българката мохамеданка в нашата литература“, „Борбата на жените от цял свят“, „Как трябва да работи активистката на ОФ“ и пр.

Лекциите са изцяло идеологически натоварени и преследват неприкрити цели – изясняване на българския произход на „българомохамеданите“, формиране на материалистически и антирелигиозен мироглед, отказ от характерното облекло. Периметърът на темите е изключително широк, програмата е хаотична – от създаването на света до ползата от изпирането на дрехите. Така компилирани лекциите създават впечатление у курсистките за глобалност на всичко, което се случва и за неговата неизбежност.

Лектори в школата са представители от Окръжния комитет на БКП, на Окръжния комитет на ОФ, лекари от градската болница, учители от гимназията и техникума. „*За тях е особено важно, въпреки заетостта си да изпълнят този дълг*“, пише ръководителката на школата в Гоце Делчев. Лекциите по химия и физика се провеждат в специализирани кабинети в училището, придружени с опити и диафилми. Дори се пренасят диафилми от училищата в самата школа, заради „*създаден интерес към някои научни въпроси и книги*“.¹⁰¹ Специално е описан случай на изнесена лекция извън програмата „*Те (курсистките – б.а.) с удоволствие възприеха инициативата да чуят незапланиваната лекция за слънчеви и лунни затъмнения. Интересни бяха техните въпроси и общи научни изводи, в които се убедиха като се надсмиваха над старите и глупави тълкувания на простите хора, ходжите и корана за слънчевото затъмнение и други природни явления.*“¹⁰²

За „*онагледяване и опресняване на материала*“¹⁰³ се организира специална кинолектория. Отбелязва се големият интерес на курсистките към киното, като с него са свързани едни от най-ярките им спомени от школата.¹⁰⁴ „*Най-голяма трудност срещнахме при първото ходене на кино и баня. Повечето*

се скриваха под леглата, зад вратите и където могат.”¹⁰⁵ – съобщава ръководителката на школата. В писмата си курсистките отбелязват същото за първото кино: „Най-напред беше страшно, другарке, защото не знаехме, но сега е много интересно”. „Те ни развеждат, ние като сме по-така изостанали те им е това целта на тях – да ни окултуряват, че ние тука, помаците, сме си по-изостанали, ние не сме ходили между хората. Водиха ни там на кино...”¹⁰⁶

Първата баня е определена като най-труден момент. Пет момичета отказват да влязат в банята с думите: „Убийте ме, няма да вляза в банята да ми стане лошо”. „А-а-а, ами кой е виждал баня, такова нещо, толкова нещо там?! Ние в корито се къпем, пък лятно време в реката. То и корито, като вземат да ни къпят, то малки сме да се къпем навън. То в една сламена къщичка или плочена... Та там съм виждала баня!” – спомня си курсистка от школата във Велинград.¹⁰⁷

На курсистките се организират и посещения на предприятия, пионерския дом, опитната станция, детски градини, болници. Особено се впечатляват от „Тютюнева промишленост” – механизираното манипулиране на тютюна, което контрастира ярко с ежедневието им.

Набляга се и на контактите на партийни и обществени дейци с школата. Курсистките са посещавани редовно от жените от града с цел сближаване на ръководството с тях. Осъществяват се и срещи с родителите им.

Специално се организира т. нар. „другарска вечер” с ръководството на града, женактива, лекторите и някои родители, на която жените изнасят подготвена в школата програма. Литературно-музикална програма от курсистките се изнася и по околните села. В подготовката на тези изяви са вложени много усилия, защото така са легитимирани курсистките по родните им места и се подготвя почвата за следващите курсове. Като голям успех е отчетена появата на сцена на жени от с. Буково, които никога до този момент не са излизали от селото, а вече пеят и декламираат на сцената. Литературно-музикалната програма включва песни като: „Бялата вишня”, „Чудила се мама кому да ме даде”, хорова декламация „Партията дъще моя” и др.

Свободното време на курсистките е използвано за бродиране¹⁰⁸ на български шевии и организирано надпяване между групи от отделните села.

Кулминацията, обаче са екскурзиите до София и до исторически места в страната. В София задължително се организира среща с членовете на Изпълнителния комитет на НС на ОФ. Специалното високопоставено внимание към жените е особено впечатляващо и цели да ги убеди колко важни са те за властта. „По това време вниманието към жените беше насочено целево и не само към жените, но и към мъжете, защо? Защото нямаше кадри.”¹⁰⁹ – спомня си партийен функционер, произлязъл от средите на мюсюлманите.

Специалното внимание към тях курсистките чувстват през цялото време – посещения на високопоставени личности, внимателно отношение навсякъде. „Навсякъде бяхме посрещнати с внимание и сърдечност – пише ръководителката на школата в отчета си – което се чувстваше от всички и всяко-

га курсистките заявяваха „Другарке, колко са внимателни, как ни уважа-
ват”... Школата си създаде авторитет и се наложи сред гражданството...
Ние си поставихме за цел да оправдаем доверието и надеждите на отговор-
ните институции и лица в нашия град... Положително въздействие оказа и
особеното внимание към нас из магазините, столове, вечеринки и другаде.
Навсякъде бяхме посрещани с уважение и предимство.”¹¹⁰

Успехите

Първите отбелязани успехи от работата на школата са свързани с про-
мените в самите курсистки – с тяхното променено поведение, променен вън-
шен вид и перспективи. „Първите курсистки дойдоха при нас със страх и
предубеждение. – пише ръководителката на школата - Те смятаха едва ли не,
че няма да се върнат. Големи бяха страховете и на родителите, че тук ще
се упражнят какви ли не насилия над тях.... а това се подемаше и от враго-
вете и се раздухваше до големи страхотии. Но курсистките сега говорят и
ще говорят най-аргументирано и правдиво и техните родители ще се ус-
михнат с облекчение и радост като се върнат у дома, а враговете ще мъл-
чат.

Сега нашите курсистки, израстнали в каторгата на стария кирпи-
чен и патриархален дом, непознаващи досега повече от стръмната градинка
и по-далече от каменистата нива в родното село, се движат свободно по
улиците, изказват се и задават въпроси по лекциите, показват какво те
могат и какво още желаят.”¹¹¹ Позволявам си този по-дълъг цитат, защото
той е показателен за пропагандата между целите на властта и реалната ситуация в
мюсюлманската общност. От друга страна се вижда, че в духа на патетичната
социалистическа отчетност очакваните резултати са силно преувеличени.

Големи надежди се възлагат на преминалите през школата жени да пов-
лекат след себе си другите, ще станат „пионери за нализане на новото в техни-
те села” и ще наложат новото си облекло, новия бит – „вече изменят своя бит
и започват да мечтаят и да се борят за друг живот – по хубав, по-свободен,
за да станат истински строители на новото комунистическо общество...
Повишават своята култура и политическа съзнателност.”¹¹²

По родните места

Как са приети курсистките по родните си места?

Въведената практика да се изнася литературно-музикална програма по
родните села на курсистките е опит за търсене на широка подкрепа и легити-
миране на жените при завръщането им от школата. Така се „преодолява пър-
воначално колебливото отношение на населението към курсовете”¹¹³.

При завръщането си жените са задължени да търсят контакти с предсе-
дателите на низовите организации на ОФ, за да се включат в обществена рабо-
та. Първите успехи не са големи – Ф. Х. от Крушево след завръщането си от
школата успява да заведе 7-8 жени от нейното село на кино, нещо нечувано до
този момент; курсистки от Абланица застават начело на акции за събиране на
яйца, вторични суровини, групата от с. Краище изнася музикална програма за

1 май, друга курсистка от Плетена изнася реч на същия ден. Една голяма част от тях се включват към самодейните състави към читалищата. Указанията са да бъдат максимално привлечени към обществен живот след завършване на школата. За пример се сочи предшестващата школа в Смолянско, където от 210 преминали през курсовете 33 са включени в общинските и селски комитети на ОФ, а 6 са председателки на низовите организации. Комитетите на ОФ се чувстват отговорни да осигурят на курсистките работа. Този подход към тях *„съдейства за утвърждаване на самочувствието им, задължава ги да участват по-дейно в обществено-политическия живот”*.¹¹⁴

Препоръките на централното ръководство на ОФ са курсистките след завръщането им по селата да се водят на отчет, да им се възлагат задачи и „да им се оказва постоянна помощ в борбата със съселяните си”. *„Обаче трябва да кажем, че по-голямата част от тези които завършвали школата въобще не се чувстват между останалите. Ние сме полагали грижи, за да можем да ги съберем всички от дадено село, за да им поставим някои задачи, но не сме успявали, като тези от с. Ваклиново въобще ги няма никъде, не излизат между останалите жени да ги запознаят с някои въпроси. Такова е положението и с почти голям брой курсистки.*»¹¹⁵

Завършилите школата са разпъвани между натиска на ОФ-ръководствата по родните си места, от една страна и традициите и модела на живот на общността, от друга. Очакванията, че завършилите школите ще имат по-голям авторитет в общността не се сбъдват и по-скоро те стават обект на упрек и подигравки от близките си и от обществения натиск.¹¹⁶ *„Още със завръщането си от школата по селата те наново обличат фереджетата и не се виждат вече сред хората, сред останалите жени, за да ги запознаят с някои неща, които са научили в школата за активисти на ОФ. Но тук за да се получава това са виновни преди всичко бащите и майките на курсистките, защото не им дават възможност да отидат на събрание или на някои обществени места, не им дават да се обличат в рокли, да ходят разкрити, въпреки че девойките имат голямо желание да носят рокли.*»¹¹⁷

Например в с. Дебрен завършили курсовете девойки са подложени на големи подигравки от съселяните си и след седмица отново си обуват шалварите. Жената на учител българомохамеданин от Корница след завръщането от екскурзия *„нак намъкнала шалварите”*.¹¹⁸ В Якоруда при аналогичен случай обаче местният ОФ-комитет се намесва и „разобличава” разпространителя на слухове срещу курсистките и налага административни мерки срещу него.

Помощ в тази „борба” оказва и ръководството на школата, което се опитва да поддържа връзка с курсистките. Разчита се на поддържане на тези отношения и след приключването на курсовете – чрез размяна на писма и гостувания на ръководството на школата по селата. *„Ръководителките не преустановяват връзките си с курсистките и след завършване на курсовете. Те им пишат писма, помагат им със съвети и указания, а през лятото посещават селата и на място им оказват помощ.*”¹¹⁹ В архивния фонд на ОФ в Благоевград са запазени част от писмата на момичета до ръководителката на школата:

„до Другарката Милкова, много научихме, запознахме се с други, много поздрави.“ ... „Много ми е мъка за тази школа, защото се запознахме от различни села и бяхме като сестри“ „Много ни хареса вашата екскурзия ... да видим как живеят хората“. ¹²⁰ Писмата са писани обикновено или в деня на прибирането на момичетата в селото, или на следващия ден. В тях те описват какво точно правят в момента, изпращат поздрави на лекторите и персонала в школата. Момичетата споделят трудностите си при завръщането по родните места, където не се гледа с добро око на тяхното провъзпаване: „Чувствам се сама на село. Нямам приятелки, ходя открита, за което нещо другите ме отбягват, ще дойда малко при вас, защото сте ми най-близките“. ¹²¹

Има и молби за ходатайство за работа. „Другарке, аз преди да дойда на школа бях закрилена с това омразно фередже, бях затънала в това невежество, благодарим ви много, че вие ни посочихте новия живот, сега съм свободна, живея прекрасния живот“ – пише девойка от Скребатно, придружено с молба за работа. ¹²² В друго писмо от 1961 г., курсистка от с. Осиково моли за ходатайство за приемане в Родопския пансион в Пловдив или за съдействие за постъпване в училище за шивачки. През 1961 г. е ходатайствано до Окръжния комитет на ОФ в Благоевград и за 2 жени от Скребатно – първите мохамеданки, които искат да постъпят на работа в предприятието. ¹²³ Те са преминали през школата в Чепеларе през 1959 г.

Привилегиите

Предприеманите „мерки за устройването на българомохамеданки“ включват предимно съдействие за по-нататъшно образование в специализирани за тях учебни заведения, помощ за излизане на момичетата от властта на семейството и по-рядко устройване на работа или получаване на служба. Предимно са насочвани към Техникума за шивачки в Петрич, но там успяват да отидат много малко, затова се предлага да се създаде специален техникум за облекло и готварство в Гоце Делчев с пансион за момичета от мюсюлманските села.

През 1961 г. в Медицинското училище в Пловдив е открита специална паралелка за „българомохамеданки“. ¹²⁴ Също така в Кърджали има специална паралелка за учителки „българомохамеданки“. През 1967 г. Училището за медицински сестри в Благоевград е ориентирано изцяло към обучение на мюсюлманки от региона, които са приемани без изпит.

По различни причини все пак малко са случаите, когато школата дава тласък за бъдеща по-сериозна реализация. Това личи от доклада на председателя на ОФ в Якоруда: „По подобряването връзката с курсистките сме обсъждали съвместно с партийния комитет и комсомола такъв въпрос, по подобие на село Белица в смисъл да можем повече от тях да назначим на служба с оглед те да бъдат материално заинтересовани, а след това да им се възлага и повече обществена работа... Въпреки обсъждането с партийния комитет и комсомола, ние и до днес не сме направили нещо по-особено във връзка с настаняването им на служебна работа, както казахме и по-

горе, за да може да са заинтересовани материално, а след това да изискваме за в бъдеще повече от тях.”

Школите за активистки на ОФ не успяват да изпълнят в пълна степен поставените си задачи, но все пак подготвят в значителна степен почвата за бъдещите действия на властта спрямо мюсюлманите.¹²⁵ И най-важното е, че в тях се отработват механизми, които впоследствие са използвани в една или друга форма за работа с мюсюлманките. Макар и да не придобиват мащабите на въздействието, което се очаква от тях, все пак с течение на времето чрез школите се създава една прослойка от жени, готови да бъдат «лоялни» и изпълнителни по отношение на асимилационната политика на режима. На закриването на петия випуск в Гоце Делчев на втората година от съществуването на школата курсистката З. Г. от Скребатно заявява: *„Ние курсистките от петия випуск заявяваме, че всяка завърнала се курсистка ще бъде слънчев лъч, който ще разпръсква тъмата на забулената досега в мистичен воал истина за нашия произход.“*¹²⁶

В тези начални години на агресивни мерки спрямо мюсюлманите, в школите се експериментират механизмите на „пречупване“¹²⁷ и „индивидуална работа“¹²⁸, които винаги ще оставят амбивалентно усещане за насилие и доброволност. Почти насилственото откъсване на момичета от семейството и общността за 45 дни, потапянето им в „страната на чудесата“, създаването на група за пример измежду тях, която да ускорява „пречупването“ – са само част от прилаганите механизми. *„Всякога сме си служели с убеждение и примери...-пише ръководителката на школата - Особено спомогна в работата личното общуване с курсистките. През цялото време ние бяхме сред тях, те станаха близки с нас като споделяха и най-интимните си неща. Явно станаха по-искрени, по-близки и любознателни“*¹²⁹.

Любезността и създадените възторжени човешки отношения между жени от различни светове, създават различни нагласи в двете страни. В ангажираните партийни и обществени функционерки, лектори, учители остава убеждението за мисия. Това чувство се среща и до днес в спомените на участвалите в тези процеси, особено в спомените на жени.¹³⁰

За девойките и жените мюсюлманки това е първи сблъсък с институциите, който, поради липса на какъвто и да е социален опит е оличностен. В последствие поведението им е определено от неизбежното смесване на лични и институционални отношения, формиране на очаквания и привилегии.

Краят на 50-те и 60-те години на XX век е времето, в което ясно се чувства полътът на последващите привилегии за мюсюлманското население. Целият процес на образование на мюсюлманите от региона и отварянето на общността е белязан от призрака на привилегиите, което в етапа на „късния социализъм“ определяше в голяма степен институционалното общуване на общността. Това са отношения, изцяло оформени и режисирани от властта.

„Партията и ОФ помагат на момичета да напускат домовете си”¹³¹

Първите възможности за излизане на момичетата от семейството и възможност за образование са специалните пансиони за българомохамедани – в Пловдив, в Гоце Делчев¹³² и постепенно и в по-малки градове като Якоруда, в с. Струмски чифлик (за децата от близкото с. Церово) и др. Няколко от училищата в окръга по нареждане на партийните органи се специализират „в обучение на българомохамедани”. Такива са Девическо професионално училище за облекло – Петрич¹³³ и Климатична Гимназия в Белица,¹³⁴ в която се обучават на пълна държавна издръжка „българомохамеданчета”. От учебната 1973/1974 г. по решение на Окръжния комитет на БКП в гимназията се открива специална паралелка за „българомохамеданчета” в 9 клас.

Момичетата са насочвани към техникума за облекло в гр. Петрич след директивата „да се издирят момичета българомохамеданки, завършили 7 клас и се убедят родителите им да се изпратят да учат за шивачки в техникума в гр. Петрич, като за същите се издействат и стипендии”.¹³⁵ Използват се и т. нар. промишлени училища за трудови резерви, които да обучават кадри по облекло, обществено хранене и др. за промишлеността.

През 1959 г. Окръжният комитет на БКП в Благоевград поставя задача на партийните комитети по места да издирват и изпращат ежегодно повече младежи и особено девойки за завършване средно образование, като се правят постъпки за осигуряване на стипендии. Решено е на завършилите средно образование да се съдейства за приемане с известно предимство във ВУЗ, като бъдат ориентирани към какви специалности да се записват – учители, лекари, зъболекари, агрономи, ветеринарни лекари и др. От тях се иска да се връщат на работа в районите и селата откъдето са родом.¹³⁶ През 1964 г. е констатирано, че народната власт е положила големи усилия за повишаване образованието и културата на това население и „докато преди 9 септември 1944 г. единици са завършвали средно и висше образование, сега това е обикновено явление”.¹³⁷

За създаването на педагогически кадри сред мюсюлманите са насочени педагогически курсове в Благоевград, в Разлог, Гоце Делчев, Полувисшия институт за детски учителки „Вела Пеева” – Пазарджик¹³⁸, който е открит през 1973 г. с цел да подготвя детски учителки от Пазарджишки, Пловдивски, Благоевградски, Смолянски и Софийски окръг.

Специално място в осигуряването на кадри за мюсюлманските региони получава Техникумът за медицински сестри – гр. Благоевград¹³⁹. Той е открит с постановление на МС през 1951 г. и главната му задача е да подготвя медицински сестри за нуждите на окръга. До 1955 г. приема момичета от Благоевградски, Пернишки и Кюстендилски окръзи, а след 1955 г. изключително само от Благоевградски окръг. Първоначално в него се обучават средно по 60 момичета годишно, а после средно по 30 поради засищане на окръга с медицински сестри. До 1956 г. момичетата се приемат след завършен 9 гимназиален клас, а след това – след завършено средно образование. От учебната 1967/68 г. по предложение на Окръжния комитет на БКП и по решение на ЦК тех-

никумът започва да подготвя медицински сестри „от средите на българомохамеданите изключително от Благоевградски окръг”. Те се приемат без изпит след завършен 8 клас и учат 4 години. Бързото пренасочване на учебното заведение променя живота в техникума и поставя преподавателския състав пред редица изпитания – „поради това, че през настоящата учебна година ще работим с българите-мохамедани активира другарите преподаватели да вземат при сърце тази поставена ни от Партията и правителството задача. да мобилизираме всичките си сили...”¹⁴⁰ – пише директорката.

Изказванията на партийният секретар на училището, който е и класен ръководител през 1969 г., че „трудностите в обучението и възпитанието на курсистките българомохамедани са по-големи, поради произхода и интелекта на последните...” и „трудностите са много, които трябва да се преодоляват, те са породени от средата, с която се работи”¹⁴¹ показват нагласата към новите ученички. През септември 1969 г. се провеждат тържествени срещи с българомохамеданското население от Гоце Делчевски и Разложки район, където се рекламира училището. Целта е да се легитимира училището сред мюсюлманите и да се стимулират родителите на момичетата. „Родителите ми бяха прости хорица, изобщо не разговаряха с мен за училище, аз самичка ... си мислех за това. Споделях веднъж с по-голямата ми сестра, че искам да отида в гр. Банско за шлосер. И тя каза, че е мъжка професия и ме насочи да отида в Благоевград в Медицински техникум. Там е хубаво да завърша за медицинска сестра и да се грижа за хората. Майка ми не искаше да чуе за тези неща, дори легна в легло. Не искаше да ме прати, за да не са проваля. А баща ми каза: „Искаш ли да учиш, ако искаш – тръгвай с мене”. Закара ме в Благоевград и се радваше, че ще стана медицинска сестра.”¹⁴²

На образованието на момичетата все още се гледа с недоверие в общността, особено на изпращането им в големия град. Някои момичета, въпреки желанието им да получат престижна професия са спрени от родителите. Такаъв е разказът на Неджибе от Якоруда, която след като завършва 8 клас иска да учи за медицинска сестра в Благоевград, но страховете на семейството ѝ, че ще се „покаури” надделяват. Така тя престава да учи и започва работа в завод. Това решение на родителите си тя оценява като съдбоносно и решаващо за цялостния ѝ живот в последствие.¹⁴³ Но въпреки общото недоверие перспективите за добра бъдеща реализация подтиква много от семействата да изпратят момичетата в техникума. „Оплетени в мрежите на верския фанатизъм – изостанали в своето културно развитие повечето от тях за първи път нарушиха вековните традиции да се учат. Естествено е те да носят в съзнанието си някои от съществуващите предразсъдъци и отживелици.”

Задачата на училището е освен да подготви медицински кадри от средата на мюсюлманите и да постигне „политически ефект от нашата работа с българомохамеданите”. Активно е включен и комсомола в работата с момичетата, натоварен със сериозната им идеологическа подготовка: „да изваем и създадем у тези деца черти, отговарящи на моралния кодекс на строителя на комунизма”. Курсистките са включени в активна комсомолска дейност – полити-

ческа просвета, самодейност, срещи с активни борци от града и т.н.

За живота в техникума разказва Феруша от Разложко: „Попаднах в Благоевград сред непознати момичета. Бяхме 70. Имаше и по-интелигентни от Гоце Делчев, ние бяхме по-изостанали, по-свитички... с времето се запознахме... Училището ни беше хубаво. Имаше хубава директорка. Тя много ме обичаше, тъй като бях най-мълчаливата в класа... През свободното време ходехме на театър, на кино. Имаше една много интересна случка. Като момичета, попаднали от село, ние не знаехме как да се обличаме. Закараха ни една вечер в театър... ние вместо с по-официални дрешки, отидохме с екипи. Това няма да ми се изтрие от живота, беше много интересно. Ходехме на Ловния дом, спортувахме. Много ни беше забавно, но дойде края, завършихме четвърти курс. Всички момичета се разделихме. Аз бях назначена да работя в гр. Разлог.”¹⁴⁴

Момичетата живеят на пансион към училището на пълна държавна издръжка. Режимът им е строго регламентиран, има постоянен контрол от учителите и персонала. Те са насърчавани да бъдат много повече „взискателни, наблюдателни и насърчителни към учениците, защото те сега се учат”. Поради липсата на друг критерии освен произхода за прием в техникума, в обучението някои от момичетата се справят, други не много добре (през първата година от 30 ученички 9 се явяват на поправителни изпити).

Общностният живот на момичетата в училището, изолирането им от средата, в която са родени ги подготвят за бъдещите им функции на носители на нова визия на мюсюлманката. „Трудно е да се каже, че съзнанието изцяло е променено, но ние добре си спомняме тези момичета, когато за първи път прекрчиха училищния праг и съпоставени сега проличава, че действително е вложен много голям труд, такт и умение на една веща ръка... Разбира се, все още има какво да допринесем всички общо, защото те имат контакт с всяка една от нас. Ние можем със задружни умения да ги оформим като хора от нов тип” – заявява директорката на техникума през втората година. Отделянето им в самостоятелна паралелка е отчетено като грешка, която пречи да възприемат новото: „ако те бяха смесени с българската паралелка, възпитателният ефект щеше да бъде по-голям”. Въпреки трудностите, резултатите са видими и през 1971 г. започва и обучение на медицински сестри с детски профил, а от 1974 г. по искане на ОК на БКП и ОНС започват да се обучат и медицински техници (фелдшери).

Първият дипломиран випуск медицински сестри се завръщат по родните си места през 1971 г. и се озовават във вихъра на току що започналото преименуване на мюсюлманите.

Те се оказват първите, от които е поискано да си сменят имената: „най-рано беше решен въпросът с възстановяването на имената на медицинските работници”.¹⁴⁵ Те са принудени да бъдат в авангарда на агитиращите и да оказват влияние на общността, заради преките си контакти с нея. Както пише Петър Дюлгеров, първи секретар на ОК на БКП до председателя на Комитета за наука, технически прогрес и висше образование: „При провеждане на тази ли-

ния на партията твърде положителна и целенасочена дейност развиват медицинските кадри в тези села, които са постоянно сред населението, ползват се с уважение и оказват подавяващо влияние при смяна на имената. Това е особено характерно за медицинските кадри от българо-мохамедански произход, които вече убедени в правотата на провежданото мероприятие сами сменили имената си увеличат след себе си преобладаваща част от населението.”¹⁴⁶ Практиката на поощрения и привилегии в създаването на местни кадри, които да прокарат партийната политика се разгръща още повече и се предлагат за прием в Медицинския факултет, без да са издържали изпитите 5 девойки от Скребатно, Белица и Якоруда, както и 1 момиче във Виспия икономически институт. „Грижете, които Окръжния комитет на Партията и Окръжния народен съвет полагат за устройването на младежите с подходяща работа и настаняването им в различни учебни заведения се оценяват високо от българо-мохамеданското население и оказват много положително въздействие, което от своя страна ни улеснява при провеждането на мероприятията по възстановяване на българските имена.”¹⁴⁷

Доколко може да става въпрос за доброволност и убеденост при смяната на имената на медицинските кадри е спорно. Зависимостта от партийната политика и опасността от изгубване на работа е реална и тези жени нямат избор. Те са натоварени с очаквания да бъдат лоялни към партията, която е осигурила обучението им¹⁴⁸. Разказите им показват безцеремонността на режима към тях в тази насилствена акция. „Една сутрин, когато бях на работа, пристига Юруков – секретаря на градската болница, носи един документ и вика: “Можеш ли да се разпишеш?” Прочетох документа, видях, че това е във връзка с нашите имена. “Или си съгласна да си смениш името, или напускай работа!” Много трудно ми беше. Как да разреша въпроса? Ние току-що сме почнали работа, искаме да получим някакви пари. Приех документа, разписах се на него и си тръгнах разочарована от гр. Разлог. Пристигнах при моите родители, разказах им за случая... и вече няма да се върна на работа. На село беше тежко, отново се връщам да работя черен труд. Една година ми беше трудно. Почна покръстването, преследваха ни, криехме се по деретата... плачехме, не живеехме спокойно. След това обещаха, че може да ни приемат да работим в гр. Якоруда. Приеха ни тук, ние си сменихме имената, почнахме работа с български имена. Много трудно ми беше, когато ми казваха на българското име, с огорчение приемах всичко. В Якоруда се срещнах с моите приятелки, те също бяха с нови имена. Плачехме в началото, но свикнахме.”¹⁴⁹

Освен натиск на работното място, такъв се оказва и върху семействата на медицинските сестри. Фатима Л. от Якоруда си спомня как при идването на комисията за смяна на имената в къщата им всички се скриват, а излиза да отвори вратата снаха ѝ, която току що е завършила за медицинска сестра. На нея директно ѝ е потърсена сметка и ѝ е заявено, че партията я е учила, баща ѝ е бригадир и не може да не си сменят имената.¹⁵⁰

Такава е политиката и към учителите в региона, които са поставени пред същата дилема – да загубят работата си или да участват в кампанията на режи-

ма и освен да си сменят имената, да се ангажират с преименуването и на останалите. Алтернативите са несравними и това се вижда от разказа на Кемал от Вълкосел: „Както винаги се започваше от учителското съсловие. Извикаха ни на 15. 09.1971 г., за да си сменим имената. Тези, които не си сменихме имената, ни връчиха заповеди за освобождаване от работа по непригодност. Аз бях един от тези, които бяха освободени. Всичко това беше свързано с много унижения, обвинения в туркофилство, в предателство, в услуга на чужди сили и т. н. ... Имаше много обещания – предложения: да стана кмет на селото, директор на училището и други – главно материални – като дъски за къщата, която строях.“¹⁵¹

Реакцията сред учителите на преименуването е по-силна, защото сред учителското съсловие в региона голяма част са мъже. „Интересно е и поведението на част от мохамеданската интелигенция (която се състои в болшинството от учители) по въпросите на националното осъзнаване в настоящия момент. Както е известно, тази интелигенция още с излизането на Решението на Секретариата на ЦК на БКП застана на неправилни позиции. Някои от учителите бяха снети от работа, други по собствена инициатива, в знак на протест, самоволно напуснаха учителските места. По този начин, особено последните, даваха лош пример на трудовото население, които в тяхно лице виждаше хората, които по-добре разбират тези въпроси. Не след дълго повечето от тях се приобщиха, в резултат на което си възвърнаха имената, макар и с неголяма охота. В момента се забелязва, че значителна част от учителското съсловие не работи достатъчно с учениците за осъзнаване на населението и внедряване на новия бит и култура.“¹⁵²

Училището също активно е включено в процеса на „възраждане“ на мюсюлманите. „Наскоро проведохме конференция на жените, на която присъстваха 180 жени. В училището като идеологически институт имаме голям успех. Всички деца се извикват на новите имена. Всеки час на класния се разяснява възродителния процес.“¹⁵³ След проведената акция за смяна на имената се засилва и натиска и преследването за облеклото. През 70-те години вече почти никъде няма мюсюлманки, които да носят фередже, но масово се носят шалварите и особено забрадките. „Ходихме на училище в с. Слащен, само там имаше училище. Накараха ни да ходим с полички. Аз и моите приятелки си криехме полите в един дувар близо до селото. Като отивахме на училище обличахме полите, а слагахме шалварите в дуvara. Като се връщахме, сваляхме полите и си обличахме шалварите.“ (Атидже, Сатовча).

Политиката на привилегии е дала резултат и режимът вече е създал група от „лоялни“ мюсюлмани, на чиято изпълнителност може да разчита и да ги използва. Докато в началото привилегиите са използвани за да се осигурни съдействие сред общността, то през втората половина на 70-те и 80-те години те се дават като „награда за активно участие във възродителния процес“¹⁵⁴ Демонстративно са награждавани проявилите се – „едно момче от активистите хвърли сярна киселина по шалварите на една жена. След тази постъпка, това момче, имаше само седми клас, го представиха за кмет на селото, въпреки че

всички хора в селото бяха против, общинският комитет казаха, че той ще бъде кмет и така и стана.” (Събри, Гърмен). За жените, които се преобличат доброволно се организират за награда екскурзия до исторически места.

Наред с поощренията са наказвани тези, които отказват да си променят облеклото. На жените в „неприлично облекло” не им продават стоки в магазините, отказва им се транспорт, дори е невъзможно да получат лекарска помощ.¹⁵⁵ Така мюсюлманската общност започва да води двойствен живот – един публичен и един общностен – двойни имена, двойно облекло, да формира и демонстрира недоверие към институциите. Отдел „Пропаганда” на ЦК на БКП констатира, че „немалка част от възрастните жени се държат на страни от обществено-политическия живот”¹⁵⁶ и „външните белези и атрибути, наследени от миналото, не са премахнати напълно, а само създават илюзии, че са преодоленни.”¹⁵⁷

Жените проявяват „мълчалив протест” като не ходят на събранията за смяната на облеклото, което принуждава партийните функционери да минат на „индивидуална работа”. На закрито партийно събрание се поставят конкретни поръчения на всеки комунист по въвеждане на новия бит и култура „в собствените семейства и сред роднини и приятели.”¹⁵⁸ Изграждат се комисии по прибиране на реколтата по квартали (само от българи), „които да вземат участие в агитацията сред мохамеданките за разбулването им”.

Мълчаливото противопоставяне на жените води и до появата на нов стил на обличане сред мюсюлманките. Маханати са шалварите, „но ги заменят с анцуг или панталон, с препаска отзад”. Така се появяват странните женски облекла, разнообразни в различните села, специфичен стил на обличане, който се срещат и днес в тези райони.¹⁵⁹

Властта прави опити да предложи алтернатива и да наложи нова мода. Взимат се мерки за ликвидиране на „стремежа за модифициране на облеклото с цел запазване на старите атрибути”, като се създават всички условия за носене на съвременно модерно облекло. Наредено е на видни места по селата да се направят витрини с най-модерни облекла, да се разкрийт шивашки цехове, за да се шият новите дрехи в тях. С решение на Секретариата на ЦК на БКП „за подобряване на работата сред потомците на помохамеданчените българи” от 7 юли 1978 г. е наредено Центърът за нови стоки и мода да разработи специални модели за детско, дамско и мъжко облекло, „считаващи родопските традиции със социалистическата съвременност, които да се продават на достъпни за населението цени”.¹⁶⁰

Борбата за облеклото продължава през всичките години до края на режима, като обхваща цялата система от държавни институции и контрол на публичните места, дори на полето. Тази борба се води с различна интензивност от страна на режима като на моменти достига до т. нар. „грубо администриране”. Паралелно с нея върви и друга линия на забрана на обрязванията на момчетата, която на места ескалира до цинизъм. Тук властта прониква не само в общността, семейството, дома, а трябва да контролира и тялото. Както и с промяната на облеклото, въпреки силовите мерки почти всички момчета продъл-

жават да бъдат образвани. В тази борба са и най-големите репресии спрямо жените, свързани с нарушаване на основните им граждански и човешки права. „Имаше осъдени жени от почти всички села в близост до Гоце Делчев и бяха карани в Сливенския затвор... Голям брой жени бяха пращани по затворите заради обрязването.“ (Севим, Сатовча). Масовото обрязване на децата прави невъзможно наказателното преследване на всички, затова обикновено при установяване са уволнявани от работа понякога и двамата родители, а за назиждане от всяко селище са изпращани в затвора по няколко жени.

Разказите на жени от общността изобилстват от травматични спомени за събличане на момчетата в детските градини и училищата, внезапни проверки по домовете, дори на улицата. «На другия ден ме уволниха от работа, защото бях на държавна работа. Всичко не свърши до тук. Нас – двете майки заедно с децата ни, абсолютно всеки ден ни викаха в МВР – Г. Делчев. Засели си бяхме и по няколко дка тютюн и не можахме да го приберем от разходките и разпитите всеки ден в МВР. Цялото лято ни тормозиха за децата.» (Атидже, Сатовча).

Докато мъжете от мюсюлманската общност са държани отговорни за „възстановяването“ на имената и при съпротива са изпращани по лагери и затвори, за обрязването режимът преследва предимно жените, гедайки на тях като на майки, носещи отговорност за здравето на децата. Мъжете са уволнявани от работа, а жените са съдени за криминално деяние. Показателен е разказът на Фатме от Сатовча, която е изпратена в Сливенския затвор с обвинение за нанасяне на «тежка телесна повреда» на децата си: «мъчехме се мъжът ми да отиде вместо мен, тъй като аз съм жена – майка на две деца. Не искахме да ходя в затвора, ама казаха, че не може така и само аз трябва да съм и това е.» В момента на осъждането ѝ тя е бременна с третото си дете и макар режимът да провежданата политика за увеличаване на раждаемостта, все пак е осъдена и вкарана в затвора, където прави аборт. По-късно е реабилитирана след медицинско заключение, че «децата са здрави» и освободена от затвора. «Това е, което преживях по време на комунизма, когато беше забранено всичко свързано с религиите и когато съдиха, както на тях им беше угодно. Няма значение дали си виновен или не, каквото решат да направят, го правеха» – заключава Фатме.

„Религиозните елементи... пречат и на здравето на хората“

Комунистическата идея, гледаща на жената като на майка на бъдещи комунисти¹⁶¹, намира проекции и в политиките към мюсюлманките. Специфичното е, че тази идея спрямо мюсюлманките намира проекции не толкова в идеологически и общественно-идеологически план, колкото в здравно-хигиенен. Промените в живота на самите жени, излизането им от домашното пространство и включването в пазара на труда са свързани с промени в цялостното им битие на майки – раждането (вече в болница), отглеждането на децата (в държавни институции – детски градини, училища), медицинската помощ.

Това засилва властта на медицинските работници над живота на жените.

Неслучайно точно медицинските кадри са приоритетни в провеждането на политиките на режима към жените мюсюлманки. Здравната просвета е един от лостовете, които са използвани при всички мерки – при разбулването, модернизирването на дома, хигиенизирането, обрязването на момчетата, здравно-просветителските политики.¹⁶² Особено внимание се обръща на „класово-патриотичното възпитание на здравните работници” и „максималното стимулиране на техния личен принос във възродителния процес”.

Още през 50-те години е наложено масовото честване на бабин ден (21.01-ден на родилната помощ) „за широко популяризиране на грижите, които народната власт полага за майката и детето”. В някои години целият месец януари е обявяван за агитационен от Министерството на здравеопазването и социалните грижи. Жените в ОФ сключват шефство над родилни домове и детски заведения. Занимават се със събиране на вторични суровини, хигиенизиране на селищата под формата на кампании. Хигиенизирането се ръководи от комисии от жени, отчита се увеличаването на хигиеничните домове по селата, въвежда се понятието „Образцов дом”, под специално наблюдение са домовете на мюсюлманите (например в Якоруда през 1967 г. са отчетени 250 хигиенични къщи, като 25 от тях са на мохамедани).¹⁶³ Работещата майка е отговорна в детската градина и в училището за хигиената на децата.

На 6 май 1960 г. Националният съвет на ОФ поема курс към „идейно-политическо израстване на туркините и българомохамеданките – чрез здравна и атеистична просвета”. Здравната просвета включва „да се довърши работата по разфереджаването по пътя на разяснението и убеждението” и чрез нея трябва да се пребори религията: „Религиозните елементи в облеклото пречат и на здравето на хората. Забулването не позволява на очите да се радват на дневната светлина. Фереджето пречи на женското тяло да е свободно и намалява неговата работоспособност. Носенето му през горещите летни дни изтощава до краен предел организма. Нима това заслужава трудолюбивата родопска жена днес”¹⁶⁴

„Живата и обогатяваща сила на социалистическата култура”

За целите на „културното приобщаване” освен образователните институции, са ангажирани и всички институции, които се занимават с масовата култура на обществото като читалища, библиотеки, клубове и др. Самодейността е задължителен елемент от дейността на всяко предприятие във всички сфери. Участието в самодейни колективи е начин за контролиране и уплътняване на свободното време. Постоянно се организират събори и самодейни съревнования, надпявания. „Културно-масовите мероприятия” са задължителна част от трудовия делник и от празниците и се изразяват в певчески групи, екскурзии, посещения на челни кооперативни стопанства, срещи с партизани, посещения на музеи, соц. предприятия, исторически места. „Широко разпространение получиха художествената самодейност. Фестивалите и съборите на народното творчество, кинопрожекциите с патриотична тематика, екскурзиите до исто-

рически места и забележителни обекти на социалистическото строителство станаха традиция.”¹⁶⁵

На „изостаналостта и консерватизма, насаждани от верския фанатизъм се противопоставя „живата и обоготворяваща сила на социалистическата култура, да се черпи и разпространява тя системно във всяко населено място”¹⁶⁶ В мюсюлманските села читалищата и културните домове са изградени още през втората половина на 50-те и 60-те години като на много места това се извършва с безплатен труд и самооблагане на населението. Наред с новите читалища се увеличават книжните фондове на библиотеките, препоръчва се работата с художествена литература. Разпространен е специален списък с препоръчителна литература, сред които са повестта „Цепина” на Атанас Борисов, книгата „Потомци” на Гаврил Узунов, романа „Време разделно”, „Гаяля те, Сания” на Г. Сталев¹⁶⁷ (издадена през 1969 г.), Невена Стефанова, „През девет баира”¹⁶⁸, „Ариф и Рамзина” от Бончо Несторов¹⁶⁹, „Свои, а не чужди” от Владимир Арденски (1975), „Светът е стар” от Станислав Стратиев (1968 г.).

От работещите в културните и образователни институции вече се изисква и задължителна компетентност по „възродителния процес”. Окръжната дирекция „Библиотеки” в Благоевград организира 10-дневен курс за начална подготовка на новоназначени библиотекари¹⁷⁰, учителите в района са задължени да водят дневник „Какво направих днес за възродителния процес”. Тоталитарното общество работи като добре смазана машина на всички нива и комунистическата власт осъществява контрол във всички сфери.

Вместо заключение

Политиката на социалистическата държава към жените мюсюлманки през целия период е представяна от властта като модернизационна идея. Тя преминава през „освобождаването на жената” от втората половина на 40-те и 50-те години към „пречупане” в контекста на асимилационната политика. Практическите ползи от тези политики за мюсюлманките, обобщени от Жоржета Назърска са преди всичко запознаване на жените с техните права, освобождаване от контрола на мъжете, наложен от традицията и религията, равни юридически права с мъжете по отношение на полигамията и гражданските разводи, излизане от „вътрешното пространство (работа извън дома, различни курсове и т.н.), промяна в поведението и външния вид.”¹⁷¹ Също така задължителното образование и възможностите за получаване на добро образование и добра професия дават различни перспективи на новите поколения жени. Процесите на колективизация, индустриализация, урбанизация променят бита и жизнените реализации на жените от мюсюлманската общност. Те са принудени да излязат от семейството. Постепенно изцяло се променят и задълженията на жената – тя вече не меси хляб, а е зависима от потребителната кооперация и работата в ТКЗС. Властта построява целодневни детски градини, летни детски градини, детски градини към ТКЗС, хлебарници и т. н., за да може жената „поспокойното да се включи в изпълнението на народо-стопанския план”¹⁷².

Колективизацията и разпадането на личните стопанства принуждава жените да започват трудова кариера в ТКЗС или в предприятия. Създават се специални производства в района¹⁷³, в които започват работа една голяма част от жените. Така жените се превръщат във важен стопански фактор за държавата и тяхното участие е важно за изпълнението на „народо-стопанския план“. Поради ниското образование на повечето жени мюсюлманки десетилетия наред почти три четвърти от работещите в селското стопанство в района са жени, а 80% от залесяването се извършва от жени. Изобилието от нискоквалифицирана женска работна ръка в Благоевградски окръг позволява дори „заемане“ на женски бригади за лесокултурните мероприятия на Кюстендилски окръг. Компактните струпвания на жени в стопанството и специалните предприятия дава възможност на режима да упражнява по-лесно влияние върху тях. Агитаторите са насочвани към бригадите да изнасят беседите си, като слушателите са почти изцяло жени. При акциите на режима при промяната на облеклата на жените и смяната на имената в ТКЗС като съпротива на възродителния процес на жените, властта изпитва известен „страх от неизпълнение на стопански мероприятия“¹⁷⁴ в региона.

Перспективите, очертани пред жените като добри работнички са да се ползват от облагите на „ударничките“. Те не са допускани на ръководни постове, а само до средното ръководно ниво.¹⁷⁵

Ангажирани в провеждането на тази политика сред мюсюлманките са създадените още през втората половина на 40-те години различни женски структури и отдели към партийния и бюрократичен апарат, както и към масовите организации. В края на 50-те години е преминат етапът на огромяване на почти масово неграмотното мюсюлманско население, извършена е паспортизация, започнал е процесът на разфереджаване, а в началото на 60-те години и на промяна на имената на мюсюлманите на отделни места. Политиките за „културно приобщаване на българите мохамедани“ имат своите специфични проявления и специални мерки към жените мюсюлманки. Профсъюзите се използват при организиране на трудовите инициативи и при разбулването. Постепенно всички институции освен преките си ресори са ангажирани да изпълняват и политиките по „възродителния процес“.

Освен към масовите жени режимът разработва специални мерки с цел създаване на „вътрешно ядро“. Още от 1949 г.¹⁷⁶ агитационно-пропагандният апарат на партията е разработил система от партийни школи и различни курсове за създаване на активисти. Една част от тези форми са прилагани и към мюсюлманките, първоначално предимно при огромяването им, а в последствие и за целите на „културното им приобщаване“ и асимилационни стремежи. През 50-те години са положени безрезултатни усилия за създаване на женски дружества в мюсюлманските села. Известни успехи се постигат само в смесените селища, но дори и там привличането на мюсюлманки е по-скоро изключение. На места в селища с изключително мюсюлманско население, където съществува силна партийна организация се създават формално женски дружества, които не развиват никаква дейност. Разформироването на част от

тези дружества в началото на 60-те години е показателно за намеренията на властта да ги използва за своите цели.¹⁷⁷

И докато женските дружества са гледани като „като подходяща форма за работа сред по-изостаналите жени“, партията предприема мерки за създаване на местен образован елит, създавайки школите за активистки, които са ориентирани към създаване на актив по места.¹⁷⁸

Въпросът за модернизацията: Стопанското изграждане на селищата е широко прокламирано и портивопоставяно на изоставането на общността.¹⁷⁹ Мюсюлманската общност в България, бивайки лишена от свое естествено развитие е изолирана от естествени вътрешнообщностни религиозни процеси, които да позволят преосмисляне на мюсюлманските постулати и ценности в стремежа към модернизация. Дружба Родина е опит да се представи като форма на обновление на мюсюлманската общност.

Нищо от живота на общността, от нейния опит не може да намери място в обществения живот и това я обрича или на асимилация, или на двойствен живот. Обичаите на народния ислям са припознати от социализма като „религиозни остатъци от миналото“ и „пречка за развитието на социализма“.

В заключение можем да обобщим, че политиката на социалистическата държава към мюсюлманите, насочена към благоустрояване и „културно издигане“ е определена от убеждението, че изоставането им се дължи на религиозната принадлежност към исляма. Мюсюлманите са приемани като елемент, който не е „истински“ строител на комунистическото общество заради религиозна привързаност, битово изоставане, положението на жената. Поради тези причини жените мюсюлманки се оказват във фокуса на мерките, предприети от комунистическата власт за решаване на проблема. Така още през 60-те години към тях са приложени инструменти, познати от родинското движение, но вече институционализирани, както и са експериментирани модели, които намират своето развитие впоследствие. Постепенно проличава и неизбежността на провежданата политика и така се оформят нови социални механизми, които се развиват през следващите десетилетия. Под различни модернизационни предлози всъщност властта прокарва груби асимилационни политики.

Бележки:

¹ Вж. Иванова, Е. Отхвърлените „Приобщени“, С., 2002; Груев, М. Между петолъчката и полумесеца, С., 2003; Груев, М., Ал. Калъонски. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим, С., 2008 и много други, устни разкази като Воденичаров, П., Попова К., Пашова А. „Искам човекът да е приятен и да си правим моабет“. Речево поведение и жизнени светове на българите мохамедани от гоцеделчевско и Разложко, Благоевград, 1998; Пашова А. и кол. „Искам благородна професия...“. Традиции, мода, модерност в Западните Родопи, Благоевград, 2000; Пашова А. и кол. Семейство, религия и всекидневие на мюсюлмани в Западните Родопи, Благоевград, 2003 и др.

² Част от съхраняваните в Българската национална филмотека кинопрегледни по описанието от филмографията: Кинопрегледни № 161/1947 - Откриване на българо-мохамеданска гимназия в Пловдив; №196/1948 - Прием на мохамеданска делегация при д-р Минчо Нейчев; №219/1948 Българо-мохамедани работят по пътя Михайлово-Лясково; №237/1949 Курс за ограмотяване на туркини във фабрика; № 425/1952 Съвещание на звеноводките – декември, Пловдив. Жени-звеноводки. Фатме Танкьова; P50/1957 Предизборно събрание – София, говори Рустем Рустафов – с българо-мохамедани; № 20/1958 Туркини свалят фереджетата си. Коларовград – рокли, платове, веселия; Q51/1960 Есенни дни... Шериф Рамадамов и стопанката му в нова къща с 8 стаи. с.Момин проход; №4/1962 Избори – Шерифе Хюсеинова – учителка в с. Ст. Михайлово; № 10/1964 Очерк за лекарката Нуртин Хасанова – туркиня-лекарка в с. Бяла, Сливенско; №16/1965 Съвещание в Търговище – жени-туркини, слово Ахмед Арунов – Аг.и пропаг.на ЦК; №18/1965 Очерк за една учителка от Якоруда – Мая Юрукова, захвърли фереджето и в учителския институт в Благоевград и др.

³ В това изследване ще използваме термина „мюсюлманки“ за жените от българо-роговорящата мюсюлманска общност в България. В случаите, когато са цитирани документи от изследвания период те са наричани „българо-мохамеданки“ или „българо-мохамеданки“, и терминът ще се употребява с цел запазване автентичното звучене на изворите.

⁴ Приятно изключение в това отношение е великолепната статия на Жоржета Назърска: Nazarska, G. Muslim Women and the Women's Movement in Bulgaria (1940s-1960s): Archive Documentation and Historical Problems, in: Women and Minorities Archives. Ways of Archiving, Sofia-Vienna, 2009, pp. 123-133.

⁵ Изразът е употребен от Съботин Генов в негово изказване при обсъждане на провала със смяната на имената в с. Рибново, 30 юни 1964. ДА-Благоевград, Ф. 2Б, оп.4, а.е. 1, л. 10.

⁶ Повече за езика на документите, отразяващи тези процеси виж: Пашова, А., Воденичаров, П. „Възродителният процес“ и религиозната криптоидентичност на мюсюлмани от Благоевградския окръг, Балканистичен форум, 1/2010, с. 82.

⁷ При цялата условност на социологическите проучвания през социализма, виж цитираните данни за религиозността сред населението в: Методиев, М. Между вярата и компромиса. Българската православна църква и комунистическата държава, С., 2010, с. 30-35.

⁸ Большая Советская Энциклопедия, http://gatchina3000.ru/big/108/419_bolshaya-sovetskaya.htm

⁹ Елена Касумова, Ирада Касумова. Традиции женской активности в Азербайджане (конец XIX - начало XX века, Баку, 2006, с. 201.

¹⁰ Марфуа Тохтаходжаева, Доно Абдуразакова, Алмаз Кадырова. Судьбы и время. История Узбекистана в устных рассказах женщин, В: Женская устная история, Гендерные исследования, 2 част, Бишкек, 2005, с. 63.

¹¹ Справочник “Религиозные объединения Республики Татарстан” (издание Совета по делам религий при Кабинете министров РТ, Казань, 1997. http://www.kcn.ru/tat_ru/religion/islam/tatarstan/islam.htm

¹² Пак там.

¹³ Георгиев, В., Ст. Трифонов. Покръстването на българите-мохамедани 1912-1913. Документи., С., 1995, с. 54-55, цитиран е документ ЦДА, Ф. 791, оп.1, а.е. 24, л. 30-34.; Вж. също Елдъров, Светозар. Българската Православна църква и българите мюсюлмани 1878-1944 година, http://balder.prohosting.com/asen/as_2.htm

¹⁴ Георгиев, В., Ст. Трифонов. Покръстването..., с. 309, , цитиран е документ ЦДА, Ф. 791, оп.1, а.е. 24, л. 431-451.

¹⁵ Позив от управителния съвет на Дружба „Родина”, гр. Смолян, към българите мохамедани да захвърлят робските белези – фесове, фереджета и др., 1937 г., В: Дружба „Родина”. Спомени за бъдещето..., С., 2009, с. 46-49.

¹⁶ Спомени на Петър Маринов, пък там, с. 92.

¹⁷ Пак там, с. 96. Спомени на Петър Маринов; Родопски сборник, Дружба „Родина и възрожденското движение в Родоп, 1937-1947, С., 1995, с. 53.

¹⁸ Още през 1937 г. художничката Мара Попова, гореща деятелка на идеите на дружбата, води на екскурзии 60 души от Ардинско в София.

¹⁹ Тезата, че комунистите използват методите на родинци застъпват и Евгения Иванова, „Отхвърлените приобщени”, Маринов, Чавдар, „История на Нардона република България”, 2009, с. 502.

²⁰ Според някои изследователи в Русия също след революцията от 1917 г. болшевиките се отнасят по-мекото към ислямските общности в Средна Азия и правят опит да ги спечелят на своя страна, но в последствие бързо се отказват, след като не успяват да ги използват за свои цели. Вж: Этнические и региональные конфликты в Евразии, кн.1, М., 1997.

²¹ ДА-Благоевград, Ф. 549Б, а.е. 15, л. 24.

²² ДА-Благоевград, Ф. 549Б, а.е. 15, л. 23.

²³ ДА-Благоевград, Ф. 549Б, Оп. 1, а.е. 26, л. 5.

²⁴ ДА-Благоевград, Ф. 120, оп. 1, а.е. 26, л. 282, 289, 307.

²⁵ Nazarska, G. Muslim Women..., цит. съч.

²⁶ Пак там.

²⁷ ДА-Благоевград, Ф. 120, оп. 1, а.е. 22, л. 122.

²⁸ ДА-Благоевград, Ф. 120, оп. 1, а.е. 26, л. 59-60

²⁹ ДА-Благоевград, Ф. 120, оп. 1, а.е. 52, л. 54.

³⁰ ДА-Благоевград, Ф. 120, оп. 1, а.е. 52, л. 93.

³¹ ДА-Благоевград, Ф. 120, оп. 1, а.е. 52, л. 104-105.

³² ДА-Благоевград, Ф. 120, оп. 1, а.е. 52, л. 148.

³³ ДА-Благоевград, Ф. 120, оп. 1, а.е. 52, л. 111.

³⁴ ДА-Благоевград, Ф. 120, оп. 1, а.е. 52, л. 183.

³⁵ ДА-Благоевград, Ф. 120, оп. 1, а.е. 52, л. 187.

³⁶ ДА-Благоевград, Ф.120, оп. 1, а.е. 71.

³⁷ ДА-Благоевград, Ф. 549Б, Оп. 1, а.е. 15, л. 66.

³⁸ ДА-Благоевград, Ф. 120, оп. 1, а.е. 52, л. 153.

³⁹ ДА-Благоевград, Ф. 120, оп. 1, а.е. 52, л. 93.

⁴⁰ ДА-Благоевград, Ф. 628, 2, 44, л. 39.

⁴¹ ДА-Благоевград, Ф. 628, 2, 44, л. 208.

⁴² ДА-Благоевград, Ф.120, оп. 1, а.е. 71, л. 35.

- ⁴³ ДА-Благоевград, Ф.120, оп. 1, а.е. 71, л. 58, Вж. Nazarska, цит. съч.
- ⁴⁴ ДА-Благоевград, Ф.120, оп. 1, а.е. 106, л. 24..
- ⁴⁵ ДА-Благоевград, Ф. 120, оп. 2, а.е. 125, л. 3.
- ⁴⁶ ДА-Благоевград, Ф.120, оп. 1, а.е. 71, л. 108.
- ⁴⁷ ДА-Благоевград, Ф.120, оп. 1, а.е. 71, л. 95.
- ⁴⁸ ДА-Благоевград, Ф.120, оп. 1, а.е. 71, л. 97.
- ⁴⁹ ДА-Благоевград, Ф.120, оп. 1, а.е. 71, л. 122.
- ⁵⁰ ДА-Благоевград, Ф. 628, 2, 44, л. 206
- ⁵¹ ДА-Благоевград, Ф. 120, Оп. 2, а.е. 125, л. 5
- ⁵² Интервю Фатима Леши, Якоруда, април 2010 г.
- ⁵³ ДА-Благоевград, Ф. 544Б, оп. 2, а.е. 1, л. 38.
- ⁵⁴ ДА-Благоевград, Ф. 628, Оп. 3, а.е. 82, л. 53.
- ⁵⁵ ДА-Благоевград, Ф. 683, Оп. 1, а.е. 4, л. 12.
- ⁵⁶ ДА-Благоевград, Ф. 628, оп. 3, а.е. 82, л. 26.
- ⁵⁷ ДА-Благоевград, Ф. 549Б, оп. 1, а.е. 3, л. 7.
- ⁵⁸ ДА-Благоевград, Ф. 549Б, оп. 1, а.е. 5, л. 44.
- ⁵⁹ ДА-Благоевград, Ф. 549Б, оп. 1, а.е. 3, л. 25.
- ⁶⁰ ДА-Благоевград, Ф. 683, Оп. 1, а.е. 4, л. 12.
- ⁶¹ ДА-Благоевград, Ф. 549Б, оп. 1, а.е. 3, л. 17.
- ⁶² Изказване на П. Милкова по случай 8 март 1959 г. ДА-Благоевград, Ф. 628, Оп. 2, а. е. 44, л. 295.
- ⁶³ ДА-Благоевград, Ф. 544Б, оп. 2, а.е. 1, л. 34.
- ⁶⁴ ДА-Благоевград, Ф. 628, Оп. 2, а.е. 23, л. 32.
- ⁶⁵ ДА-Благоевград, Ф. 544Б, оп. 1, а.е. 1, л. 4.
- ⁶⁶ ДА-Благоевград, Ф. 549Б, оп. 1, а.е. 1, л. 2.
- ⁶⁷ «Първите разказват...», в. Якорудски новини, г. I, бр. 3, 20 юли 1963 г.
- ⁶⁸ Снимка, на която тя е между Тодор Живков и Леонид Брежнев е разпространена в големи размери в предприятията в района. Интервю с Мая Юрукова, април 2010 г.
- ⁶⁹ ДА-Благоевград, Ф. 549Б, Оп. 1, а.е.22 л. 86
- ⁷⁰ ДА-Благоевград, Ф. 549Б, Оп. 1, а.е. 12, л. 12.
- ⁷¹ ДА-Благоевград, Ф. 544Б, оп. 2, а.е. 5, л. 7. Изказване на Зефир Кънчев, фолклорист, 1964 г.
- ⁷² ДА-Благоевград, Ф. 449Б, оп. 2, а.е. 1, л. 9.
- ⁷³ ДА-Благоевград, Ф. 544Б, оп. 2, а.е. 3, л. 16-17.
- ⁷⁴ ДА-Благоевград, Ф. 628, Оп. 2, а.е. 44, л. 291.
- ⁷⁵ ДА-Благоевград, Ф. 628, Оп. 3, а.е. 82, л. 33.
- ⁷⁶ Заглавие на пиеса, играна от самодейна сатирична група към читалището в Якоруда в началото на 60-те години по повод годишнина от разбулването на мюсюлманките.
- ⁷⁷ ДА – Благоевград, Ф. 2 Б, оп. 12, а. е. 40, л. 4 - 16
- ⁷⁸ ДА – Благоевград, Ф. 2 Б, оп. 12, а. е. 40, л. 4 - 16
- ⁷⁹ ДА-Благоевград, Ф. 628, Оп. 2, а.е. 44, л. 54.
- ⁸⁰ ДА-Благоевград, Ф. 628, Оп. 2, а.е. 44, л. 205

⁸¹ Работата на библиотеките за социалистически бит и култура в Родопския край, Благоевград, 1977, с. 10

⁸² ДА-Благоевград, Ф. 544Б, Оп. 2, а.е. 3, л. 15

⁸³ ДА-Благоевград, Ф. 544Б, оп. 2, а.е. 4, л. 42.

⁸⁴ Пашова, А. Воденичаров. „Възродителният процес” и религиозната криптоидентичност на мюсюлмани от Благоевградски окръг, Балканистичен форум, 2010, кн. 1, с. 127-128.

⁸⁵ ДА-Благоевград, Ф. 544Б, оп. 2, а.е. 3, л. 16-17.

⁸⁶ ДА-Благоевград, Ф. 544Б, оп. 2, а.е. 3, л. 17.

⁸⁷ ДА-Благоевград, Ф. 544Б, оп. 3, а.е. 1, л. 53.

⁸⁸ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 83, л. 3.

⁸⁹ ДА-Благоевград, Ф. 544Б, оп. 3, а.е. 2, л. 16.

⁹⁰ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 81, л. 48.

⁹¹ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 82, л. 40.

⁹² „Известия”, бр.35, от 1.05.1959 г. – разпореждане Е545 на МС; ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 81, л. 52.

⁹³ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 81, л. 151.

⁹⁴ <http://roma.swu.bg>

⁹⁵ Интервю с И. Ю., 6 април 2010 г.

⁹⁶ За следващите 25 години се провеждат 77 курса, в които са обхванати 4 132 жени. Вж. Пиринско дело, 18.4.1986.

⁹⁷ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 81, л. 142.

⁹⁸ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 82, л. 41. „Покаурат” (*побългарят*). Това е свързано с разбирането у мюсюлманите, че огромяването, срещу което има пасивна съпротива почти навсякъде, е начало на покръстване. Много са случаите, когато огромятелите не са пускани в къщата и са настройвани кучета срещу тях. (ДА-Благоевград, Ф. 628, Оп. 2, а.е. 23, л. 4). По принцип, веднага след 9 септември 1944 г. огромяването набира скорост въпреки съпротивата. За 15 години грамотността рязко скача, от 80-90% нерамотни остават само около 10%. Всяка кампания на властта е приемана с недоверие, както и паспортизацията.

⁹⁹ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 81, л. 151

¹⁰⁰ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 81, л.11

¹⁰¹ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 81, л. 6.

¹⁰² ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 81, л. 115.

¹⁰³ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 81, л. 6.

¹⁰⁴ Въпреки, че процесът на кинификация на мюсюлманските села е напреднал, момичетата явно не са били от кинопосетителите. По-подробно: Вучков, С. Кинификация на мюсюлманските села в Югозападна България през 50 – те и 60 – те години на XX век, проект към Института за изследване на близкото минало, 2009 г.

¹⁰⁵ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 81, л. 115.

¹⁰⁶ Интервю с А. Б. , р. 1941 г., Тетевенско. Част от дипломна работа с научен ръководител Ан. Пашова, защитена в Югозападен университет „Н. Рилски” през 1997 г.

¹⁰⁷ Цит. интервю с А. Б.

¹⁰⁸ Допускам, че от курсовете по шев и бродерия и от обучението в школите бъл-

гарските бродерии и бродираните артикули навлизат в бита на мюсюлманките и през 70-те години и след това стават част и от чеиза на момичетата. Според Кристина Попова, изследвала традицията на шиене ковъорчета, навлизането на бродериите е по-скоро резултат на неформалните контакти между момичетата.

¹⁰⁹ Цит. интервю с И. Ю.

¹¹⁰ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 81, л. 114-115.

¹¹¹ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 81, л. 115-116.

¹¹² ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 81, л. 7.

¹¹³ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 81, л. 153.

¹¹⁴ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 81, л. 153.

¹¹⁵ ДА-Благоевград, Ф. 628, Оп. 3, а.е. 82, л. 52.

¹¹⁶ „Резултатите са видни, обаче ръководството на школата смята, че 40 дни са недостатъчни, за да може **истински да се разчопли съзнанието на човека**. Но и това малко, което се дава тук трябва да се разширява, да се обогатява. А това ще стане чрез системна работа по места, да се викат завършилите на съкратени опреснителни курсове от 10 дни с друга програма, да се организират срещи, да се изпращат да учат в различни училища, да се назначават на някои подходящи длъжности по селата и т. н. Учителите и учителките по същите да си създадат приятелски връзки, за да може да ги привлечат и включат в културния живот на село. Тъй като главната спирачка за културното развитие на българо-мохамеданите са мъжете, ние смятаме, че е необходимо и с тях да се работи. Ето, бил две години войник или е завършил гимназия или техникум, за себе си се научи добре да се облича и живее, а зароби жена си, не ѝ дава да мръдне никъде, освен на нивата, в къщи и да отглежда деца.” – Ръководител на школата: Мария Стоева, 18.04.1965

¹¹⁷ ДА-Благоевград, Ф. 628, Оп. 3, а.е. 82, л. 50.

¹¹⁸ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 82, л. 39.

¹¹⁹ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 81, л. 152.

¹²⁰ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 81, л. 92.

¹²¹ Писмо на курсистка от с. Беслен, цитирано в доклада на ръководителката

¹²² ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 81, л. 100.

¹²³ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 81, л. 143.

¹²⁴ ДА-Благоевград, Ф. 628, оп. 4, а.е. 29, л. 178-179.

¹²⁵ Изказване на Мария Стоева, директорка на школата в Гоце Делчев през 1973 г. „Изискванията по работата в школата нараснаха и курсовете от 45 дни станаха три месечни. Работата в школата е много тежка и отговорна, въпреки че се носят слухове, че от нея няма никаква полза, но резултатите са налице. ... Сега използваме нови и ефикасни средства за работа в школата. Работим в три насоки: битова, пропаганда и културно-масова. С всяка девойка работим индивидуално. Стараем се да вникнем в нейната душа, да видим какво мисли тя и нейните родители... На края на всеки курс провеждаме анонимна анкета, на която девойките изказват своите мисли. В последния курс една от девойките бе споделила много интересни неща, но се страхува дали ще намери сили в себе си, за да ги приложи на село. Нашата задача е да освободим девойката от чувството на малоценност. В това отношение имаме резултати. Много от девой-

ките станаха детски учителки, медицински сестри... ”. ДА-Благоевград, Ф. 449Б, оп. 5, а.е. 8, л. 2.

¹²⁶ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е.82, л. 43.

¹²⁷ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 81.

¹²⁸ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 81, л. 113.

¹²⁹ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 81, л. 115.

¹³⁰ Интервю с Л. З., Благоевград, 2009 г.

¹³¹ ДА-Благоевград, Ф. 628, Оп. 4, а.е. 29, л. 144.

¹³² „До седми клас учех тука и в осми отидох в Гоце Делчев. В началото бех бугава (тъпа), докато науча буквите, сетне тръгнах, бех силна ученичка. Отидохме бая момичета от тука - тава Дудето, Заривка, Зачието. А в училището бехме 15 момичета в целия пансион и над 100 момчета. Бехме в пансиона за българо-мохамедани.” Попова и кол. „Искам човекът...”

¹³³ ДА-Благоевград, Ф. 435.

¹³⁴ ДА-Благоевград, Ф. 1018.

¹³⁵ ДА-Благоевград, Ф. 628, Оп. 2, а.е. 44, Л. 149.

¹³⁶ ДА-Благоевград, Ф. 683, Оп. 1, а.е. 4, л. 62. Виж повече: Фатма Ламандова – акушерка в с. Корница – очерк от Г. Божинов „Безшумният подвиг”, Отечествен фронт, 15 май 1971 г.; Фатма Чаушева – първа акушерка от с. Кочан – очерк „Фатма” от Иванова, Пиринско дело”, 7 април 1966 г.; Попов С., Х. Родопски, „Победеното недоверие. Работата на здравния дом в Якоруда”, Пиринско дело, 8 септември 1966 г.; Емине Мехмедова – акушерка в Бабяк, очерк „При своите” на Ф. Стоилов, Пиринско дело, 20 септ. 1966 г.

¹³⁷ ДА-Благоевград, Ф. 449Б, оп. 2, а.е. 3, л. 83.

¹³⁸ ДА-Пазарджик, Ф. 1029

¹³⁹ ДА-Благоевград, Ф. 811

¹⁴⁰ ДА-Благоевград, Ф. 811, оп. 2, а.е. 1

¹⁴¹ ДА-Благоевград, Ф. 811, оп. 2, а.е. 1

¹⁴² Попова, К и кол. „Искам човекът...”, с. 169.

¹⁴³ Интервю с Неджибе М., април 2010 г.

¹⁴⁴ „Искам човекът...”, с. 169.

¹⁴⁵ ДА-Благоевград, Ф. 449Б, оп. 5, а.е. 8, л. 10.

¹⁴⁶ ДА-Благоевград, Ф. 2Б, оп. 14, а.е. 19, л. 30.

¹⁴⁷ ДА-Благоевград, Ф. 2Б, оп. 14, а.е. 19, л. 30.

¹⁴⁸ Цит. Интервю с И.Ю., Якоруда.

¹⁴⁹ «Искам човека....», с. 170-171.

¹⁵⁰ Интервю с Фатима Л., Якоруда, април 2010 г.

¹⁵¹ Пашова, Воденичаров. Цит. съч., с. 128.

¹⁵² ДА – Благоевград, Ф.2К, оп. 12, а.е.40, л. 24; Материали на отдел „Пропаганда и агитация”, по възродителния процес в окръга през годините 1975 – 1978., Вж. Пашова, А., Воденичаров, цит. съч., с. 93.

¹⁵³ ДА – Благоевград, Ф.2К, оп. 12, а.е.40, л. 156

¹⁵⁴ ДА-Благоевград, Ф. 2Б, Оп. 14, а.е. 5, л. 12

¹⁵⁵ „Бяха забранени носите. Така наречените шалвари, бяха забранени забрад-

ките, беше забранено говоренето на турски език в автобусите, не качваха така наречените в неприличен външен вид. В автобусите, които говореха на турски език, биваха сваляни, биваха глобявани и партийният секретар обикаляше цеховете, училищата да-же и полето. Хората, които се занимаваха със земеделска работа, примерно копане на тютюн, и като видеше жени с шалвари, на другия ден получаваха актове.” (Джемал, с. Дъбница)

«Всеки ден имаше тъжни истории навън след като излезеш, все нещо ще ти се случи неприятно. Да тръгнеш към автобуса тръгваш със страх, защото знаеш, че ще бъдеш върнат да се качиш, да отидеш до определеното място. За хляба също щеше да бъдеш върнат и в магазина, и навсякъде не се извършваха никакви услуги спокойно и нормално. Жените не излизаха навън, защото не се обличаха по изискването, особено старите хора бяха за жалост, на тях беше много трудно.» (Джемиле)

«Забраниха ни да ходим в джамията, да носим потури, иначе не можехме да идем на доктори или да си купим хляб.» (Атидже, Сатовча), Пашова, А., Воденичаров, П. Цит. съч., с. 128-156.

¹⁵⁶ ДА-Благоевград, Ф. 2Б, Оп. 12, а.е. 40, л. 43.

¹⁵⁷ ДА – Благоевград, Ф.2Б, оп. 12, а.е.40, л., л. 135.

¹⁵⁸ ДА – Благоевград, Ф.2Б, оп. 12, а.е.40, л., л. 132.

¹⁵⁹ ДА-Благоевград, Ф. 2Б, Оп. 12, а.е. 40, л. 30-33

¹⁶⁰ Пак там.

¹⁶¹ Идеологическата постановка „Жената – съзнателен, организиран и активен участник в строителството на социализма и решаващ фактор за комунистическото възпитание на подрастващото поколение” (ДА – Благоевград, Ф. 628, 2, 44, л. 18). Още в началото на 50-те години в Гоцеделчевския регион съществуват женски секции на ДСНМ и на тях е гледано с най-голямо внимание като на „утрешните майки, новите възпитателки на социалистическото поколение”. ДА – Благоевград, Ф. 549Б, оп. 1, а. е. 15, л. 11

¹⁶² НС на ОФ – необходимост от увеличаване на раждаемостта „в районите с циганско и турско население, където засега има висока раждаемост е нужно да се засили разяснителната работа за повишаване чувството на отговорност в родителите и техните грижи за правилното отглеждане и възпитание на децата”, ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 2, а.е. 44, л. 84

¹⁶³ ДА – Благоевград, Ф. 683, Оп. 1, а.е. 4, л. 3.

¹⁶⁴ ДА – Благоевград, Ф. 2 Б, оп. 12, а. е. 40, л. 12.

¹⁶⁵ ЦДА, Ф. 2Б, Оп. 12, а.е. 40, Л. 221

¹⁶⁶ Работата на библиотеките за социалистически бит и култура в Родопския край, Благоевград, 1977, с. 1

¹⁶⁷ В повестта положителната героиня е учителката, която е носител на новото. София, НСОФ, 1969.

¹⁶⁸ Пътни бележки от 1948 г. за Сърница, Плетена, Корова, Пловдив, 1962, 1965

¹⁶⁹ С., 1957, 1960

¹⁷⁰ Ив. Кантуров. Библиотеките и възродителния процес сред родопското население, Библиотекар, 1983, №12, 32-33

¹⁷¹ Nazarska, цит. съч.

¹⁷² Същите процеси в СССР описва Рая Осмоналиева. Женщины Кыргызстана:

вчера и сегодня. Бишкек, 2003. – 134 с. <http://www.genderstudies.info/hist/hist13.php>

¹⁷³ През 1963 г. се открива Завод за слаботокови релета в с. Баня (Разложко). През следващите десет години се откриват различни цехове към него – в Якоруда, Гоце Делчев, Гърмен, Конарско, Бабяк, в които започват голяма част от жените мюсюлманки (Вж. ДА-Благоевград, Ф. 1046)

¹⁷⁴ Спомени на бригадира Ю. М., април 2010 г.

¹⁷⁵ Например в ТКЗС-Якоруда, където повечето от работещите са жени мюсюлманки, има 51 звеноводки и 1 жена в Управителния съвет, 1 мюсюлманка – членка на изпълнителния комитет

¹⁷⁶ Резолюция на Юнския разширен пленум на ЦК на БКП от 12 юни 1949 г., ЦДА, ф. 1 6, оп. 5, а.е. 36, л. 257-269.

¹⁷⁷ „Женските дружества се създадоха по указание на Изпълнителния комитет на НС в районите, където има турско и българомохамеданско население като подходяща форма за работа сред по-изостаналите жени. В продължение на няколко години вече те развиват сравнително добра организационна и културно-просветна дейност... създават организационни навици, нараства тяхната активност на конференции, съвещания и събрания... Значителна роля изиграха и при решаване на задачите за разфедеряване-то. Активистките на дружествата първи дадоха личен пример и увлякоха и останалите жени”. През 60-те години една част от дружествата се разформироваха, поради лошата им работа, от една страна, а от друга – поради изчерпване на задачите им. През септ. 1960 г. в Разградски окръг по указание на Окръжния комитет на ОФ са разформировани 22 дружества, в Силистренски – 19. Очакванията за съдействие при разфедеряването и слабата дейност на голяма част от тях водят до тяхното разпадане. „Наистина в някои села те си изиграха ролята и правилно е да се слеят с останалите организации на ОФ. В някои случаи обаче се подхожда неправилно като се прибързва с тяхното разформироване. Не е правилно съществуването на женските дружества да се свързва главно с въпроса за разфедеряването на жените и там, където това е извършено да се смята, че е излишно повече да съществуват”. ДА-Благоевград, Ф. 628, Оп. 2, а.е. 44, л. 148

¹⁷⁸ Само за три години минават 645 жени през школата в Гоце Делчев, ДА-Благоевград, Ф. 628, Оп. 3, а.е. 84, л. 3.

¹⁷⁹ **Средата на 60-те години:** „Сега в селата населени с българо-мохамедани има построени повече от 3800 нови, големи и светли къщи, добре обзаведени, с пружинени легла, гардероби, бюфети, радиоапарати и други удобства. Болшинството от селата станали неупознавани. Строи се планово, улиците са добре оформени, а някои от тях са асфалтирани и чакалирани. Благодарение на специалните грижи на народната власт в тези села се построиха големи и красиви сгради за читалища, училища, пансионни, търговски сгради, съвети, стопански сгради и др. В по-големите села като Белица, Якоруда и др. се оформиха хубави площи с малки градинки, паметници и др. Както навсякъде в нашата страна, така и в селищата живеещи българи-мохамедани се разгръща широко културно строителство. От 53 села, където живеят българи мохамедани в 41 има изградени народни читалища. Много от тях като Кочан, Сатовча, Абланица, Брезница, Корница и други имат модерни читалищни сгради с библиотеки, самодейни колективи и др. ... Сега няма село, в което да няма училище с необходимите пособия. В тях преподават подготвени учители и възпитатели на чист български език и обучават повече от 8160

деца. Напразно някои заблудени хора, които се поддават на вражеска агитация не пускат децата си на училище, като смятат, че там щели да ги „покаурат”.....

Непрекъснато расте и броят на българите-мохамедани завършили средно образование. До 9.септември бяха завършили само 3-4 души. Сега техният брой достигна 27, а други 230 младежи и девойки се учат в различните средни училища. Широко се отвориха вратите на висшите и полувисши учебни заведения, където завършиха немалко другари и станаха лекари, агрономи, учители. Партията полага грижи и за издигане политическото съзнание на това население. Вече 23 другари завършиха висшата партийна школа, а други 110 завършиха 3 месечната школа в Смолян. В гр. Гоце Делчев 800 жени и девойки завършиха 45-дневните курсове за активистки на ОФ, а други 31 завършиха в Смолян. ...»¹⁷⁹ (ДА-Благоевград, Ф. 628, Оп. 3, а.е. 85, л. 195-196.)

The Policies of the Socialist Power in Bulgaria to the Muslim Women

Nurie Muratova

I have researched the group of Bulgarian speaking Muslims called Pomacs. The women of this group were considered as backward in their cultural, educational and everyday life development. Third traditional clothing, low education, strong religiosity, and the lack of modern social life contradicted to the communist atheist ideology and the proclaimed gender equality.

I analyzed the policies and practices especially planned for them; the aims, methods, and instruments used by the communist power to modernize and assimilate them. I outlined different women's life trajectories, modernization changes, resistance practices and the possible life choices to the Muslim women in the period of state socialism..

Как „Момичето от Шпингес” се превърна в Катарина Ланц. Изобретяването (*making of*) на една героиня от антинаполеоновите войни

Маргарет Ланцингер и Рафаела Сарти

1. Героинята като конструкция: фасети и въпросителни

Героите най-често са мъже. Но и някои жени също достигат славата на героини – най-известната от тях със сигурност е Жана Д’Арк. Но как се става героиня? Военните конфликти, защитата на религията и нацията създават класическите предпоставки на героичните кариери. А и действията на жените в ситуации, които изискват решителност и храброст, дефинирани предимно като мъжки добродетели, не се оформя така лесно в обществено приемлив разказ, който да продължи да се препредава през годините. Във време на война половият порядък до голяма степен се обезсилва, но прекрати ли се войната, редът се възвръща. Деветнадесети век до голяма степен е белязан от дефинирането на добродетелите като женски или мъжки, от стремежа тези дефиниции да бъдат натурализирани и чрез пола да бъдат приписвани на тялото. Адекватното място за една жена по това време се смята домашното огнище¹, а това прави този век твърде неподходящ за борбени героини². Въпреки това „Момичето от Шпингес”, по-късно познато като Катарина Ланц, успява да намери прием³ като единствена жена в Пантеона на „Героите на Тиролската борба за свобода 1897 – 1809”.⁴ Какви са предпоставките и специфичните контексти за това? Кои са актьорите, които я превръщат в героиня?⁵

Целта на тази статия е да реконструира важните етапи на изобретяването (*making of*) на тази героична фигура, които са неделими от нейната употреба в различни обществени и политически контексти.⁶ Въпреки че краеведческото историческо познание е въздигнало Катарина в особено висок ранг и вижда в нея, наред с Маргарете Маулташ, най-често споменаваната жена на тиролската история, както и „символна фигура на тиролската воля за свобода”⁷ – освен подобни кратки реминисценции досега няма сериозни исторически занимания с нея, нито анализи на предпоставките и причините за нейния успех. По-точното вглеждане в тази героична фигура си заслужава усилията не само от перспективата на историята на пола, но също и с оглед на религиозните и национални импликации на възникналата около нея култура на паметта и нейните protagonисти. Активни в политиката на паметта са главно „патриотично” настроените мъже от образованите буржоазни среди на Тирол – юристи и духовници, поети и учени, историци, лекари и много други. Издигането на посветен на нея паметник, открит в 1912 г. предизвиква широк отзвук – на това

начинание обръща внимание австрийският император, дори Мусолини. Това е така, защото патриотично и религиозно оцветената в началото мемориална култура, поместена главно в региона – въпреки известното си въздействие и извън Тирол – в началото на XX век се озовава между фронтовете на изострящите се национални конфликти в Хабсбургската империя. В този смисъл „малката“ история на „Момичето от Шпингес“ придобива релевантност, по-широка от локалната, която в края на XIX век влиза във взаимодействие с т. нар. „голяма“ история. Събитията около тази героиня отразяват политическия климат на онова време, напреженията и конфронтациите, които се разразяват в Първата световна война, и не на последно място в начевания фашизъм.

Това, което допълнително прави интересна тази фигура е и обстоятелството, че не е ясно дали тя наистина е съществувала, както и това, че тя се споменава повече от 70 години само като „Момичето от Шпингес“.

Преданието разказва историята за една селска ратайкиня, въоръжена с вила са събирание на сено, която в 1797 г. при едно сражение при село Шпингес в днешния Южен Тирол, отбива французите от стената на селското гробище и убива трима от тях. Като най-важен нейн принос се смята смелата ѝ поява на мястото на сражението, която дава нови сили и енергия на вече изтощените тиролци. Славата, която я спохожда е забележителна в сравнение с други героини – тя не е забравена до днес. Но заедно с това по отношение на нейното съществуване има и неизяснени въпроси. Дали изобщо върху гробищната стена е имало бореца се селска ратайкиня, не е съвсем ясно. Едни или други участници в сражението са оспорвали нейното съществуване.⁸ Дори има и предположение, че историята е съчинена от френския генерал Жобер, който я разказал по време на обед на масата в деня след битката в хотел „Елефантен“ в Бриксен заедно с други „всевъзможни анекдоти за сраженията в планините при Шпингес“.⁹ Не може да се докаже също, че починалата в 1854 г. Катарина Ланц, която в късните си години твърдяла, че именно тя е онази героиня, действително е била храбрата селска ратайкиня. Но във всеки случай символната фигура „Момичето от Шпингес“ наред с името на Катарина Ланц има дълъг и ярък живот.

Нейното медийно присъствие в XIX век и началото на XX век е забележително. В продължение на повече от 200 години от изявата ѝ са се появили най-различни истории, легенди и мотиви, които шестват под формата на стихотворения, вестникарски статии, театрални пиеси, разкази, популярноисторически описания, възпоменателни плочи, паметници, пощенски картички и други изображения, особено разпространени във времето между 80-те години на XIX век и Първата световна война. Те често са творчески преписвани и смело са досътворявани. В тази амалгама се сливат все по-нови, различни една от друга, а в някои случаи и противоречиви версии. За да разплетем тази плетеница, ние предприемаме търсенето на следи в хронологическа последователност. Акцентът е поставен върху въпросът „как“, отнесен към процеса на конструиране, а с това към неговите социокултурни и социополитически контексти.

2. Първите изяви на героинята

Историята води началото си от деня на битката на 2 април 1797 г. при Шпингес, малко село, разположено над Мюлбах при Бриксен. Първата война на коалицията е в ход от 1792 г. Едва към края Тирол се превръща в място на тежки сражения. В началото на септември 1796 г. се стига до различни нападения и съткновения с французите, при които тиролците успешно се отбраняват. Императорските австрийски трупи все пак понасят в средата на януари 1797 г. тежко поражение при Риволи близо до Верона, през февруари Наполеон завзема Мантуа и от този момент с пълна сила започва офанзивата срещу Тирол. При едно масивно нападение от юг в края на март 1797 г. френският генерал Жобер завзема някои селища и градове, включително Бриксен. Керпен, командващият тиролския корпус, се укрепява на север при Щерцинг. Той планира нападение на 2 април 1797 г., макар от кайзера да не може да се очаква военна помощ.¹⁰ Тази двойна структура на отбраната, която включва кайзеровите подразделения и тиролския корпус, съставен от мъже от местните отряди, се обяснява с особено военен статут, който има Тирол от времето на Максимилиан. Съгласно статута от 1511 г. жителите на Тирол имат задължението да отбраняват само неговите собствени граници. При внезапни случаи на заплаха се предвижда формирането на местни отряди, които трябва да се рекрутират от способните да носят оръжие мъже на възраст между 18 и 60 години.¹¹ Такъв е случаят от 1797 г. Участието в защитата на своята собствена територия се героизира като борба за свобода, а участниците – като нейни герои (или героини).

Вероятно на онзи 2 април французите започват нападение от няколко страни едновременно. Предвидената от тиролска страна тактика не е могла да бъде приложена и комендантът Филип фон Вьорндле е трябвало да поеме главната тежест на отбраната заедно с мъжете от местните отряди. Това е и прочутата битка при Шпингес. Австрийската и отчасти немската историография, особено през XIX век, открояват тези военни действия като решаващ епизод на войната, който предизвиква изтеглянето на французите от Тирол.¹² Съвсем различни са френските интерпретации: самият генерал Жобер пише до своя баща на 10 април 1797 г.: „Je suis sorti vainqueur du Tyrol.“¹³

Няколко месеца по-късно, през януари 1798, Филип фон Вьорндле докладва писмено за събитията от онова време и за сраженията. В това, навярно първо доказателство за появата на фигурата на войнствената жена, се чете: „тук сред другите бе една селска ратайкиня от Шпингес, която с пристегнати долни дрехи и развяти коси се изправи върху стената на гробището и отблъскваше напиралите врагове с една вила“.¹⁴ Има още две съвременни на събитията съобщения, които преповтарят това описание, при което обаче не може вече да се изясни времевата им поредица. Едното се намира в енорийския архив на Шпингес, обозначено като „кратък обзор“ без посочена дата.¹⁵ Пасажът, който се отнася за борещата са ратайкиня почти съвпада с думите на Вьорндле. Второто съобщение е датирано от 5 април 1797 г., но се състои само

Момичето от Шпингес, пощенска картичка от Инсбрук, 1909 г.

куратора Йозеф Щехер, който заема длъжността от 1841 до 1877 и наред с другите си дела се занимава и с историята на „момичето от Шпингес“¹⁸. Съобщението е препечатано и в различни вестници под други заглавия и от други автори.

Вестникарски публикации по темата има и в излизания в Инсбрук „Интелигенцблат“ от 1852 г. и във в. „Тиролер Шютцен“ от 1849 г., които като вестникарски изрезки също се съхраняват в енорийския архив на Шпингес. Докладът на Вьорндле и отпечатаната в „Тиролски алманах“ версия представят главните препратки за съществуването на тази героиня. Тези препратки са следвали логиката, че ако докладът на Вьорндле е „погрешен или съмнителен“, не би бил използван в Тиролския алманах, който е известен като „стриктно исторически и опиращ се на изворите“.¹⁹

Така тези няколко реда, които в хода на десетилетията се възвръщат в множество вариации, стоят в началото на историята на „Момичето от Шпингес“. Като симптоматични за конструирането на образа на героинята тук могат да се съзрат два елемента. При Вьорндле тя е представена с развети коси –

от два отделни листа, които в последствие са прибавени към Инсбрукската хроника на Йохан Пуш. Тук девойката не е обозначена като слугиня, а за първи път като „героиня“: „Едно селско момиче тук се отличи като героиня, тя отблъсна напаращите врагове с една вила за сено от стената, която те вече почти бяха превзели“.¹⁶

Най-въздействаща е една статия, която е отпечатана през 1802 г. в излизания във Виена „Тиролски алманах“. И тук се говори за „селско момиче“, а не за ратайкиня: „Едно селско момиче, за да окуражи своите изтощени съграждани, изскочи на църковните стени, притегнала с момински свян полите си и отблъсна трима напаращи французи с една вила за сено от вече почти завладяната стена.“¹⁷ Втората част на изречението отново е почти идентична с пасажа от хрониката на Пуш – в енорийската книга за умиранията в Шпингес се намира един цялостен препис на версията от „Тиролския алманах“, преразказана от

като реален образ на слугиня във времето в края на XVIII век не изглежда много убедително.²⁰ Разветите коси в много по-голяма степен са част от един женскоспецифичен образен инвентар, който маркира амбивалентна ситуация. Тази амбивалентна ситуация възниква от раздалечаването между действието в конкретната ситуация, което е конститутивно за героизма на тази фигура, и съществуващите обществени ролеви образи и очаквания от жените. Това е и същественото, което отличава героините от героите и което прави много по-трудно героините да въздействат в по-широк план.

В публикуваната в Тиролския алманах от 1802 г. версия, косите не се развяват, но пък възправилата се на стената девойка е пристегнала „с момински свян” полите си. Изглежда, че онова, което би могло да се види под полите на момичето при тази стойка, е занимавало автора, за когото се предлага, че е издателят на Алманаха Йозеф фон Хормайр.²¹ Една тиролска героиня трябва да бъде скромна девойка.²² Същевременно се прибавя и важният и в по-късно време мотив за девствеността: в края на XIX век и началото на XX век, в контекста на нарастващото религиозно възвеличаване на тази фигура, обозначението „девица” все по-често замества обозначението „момиче”. По това време вече героинята се назовава и „Орлеанската Дева от Тирол”, а нейната поява дори се обявява за явяване на образа на „самата Богородица”.²³

В личностите на Вьорндле и Хормайр се срещат също в самото начало два важни за по-нататъшното развитие промотора на героинята: те принадлежат към императорското чиновничество и в действията си са верни на кайзера, те подемат онова, което изглежда славно и героично и допринасят за неговото разпространение.

Филип фон Вьорндле (1755 – 1818) е юрист и заема различни длъжности, като попечител, съдия, адвокат и областен съветник.²⁴ Издателят и вероятно автор на „Тиролски Алманах”²⁵ Йозеф Фрайхер фон Хормайр цу Хортенбург (1771-1848) принадлежи към същата социална среда. Той е директор на Дворцовия и Държавен архив във Виена, публицист и патриотичен поет, историк – впрочем като такъв доста оспорван, заместник на Ерцхерцог Йохан и през 1809 г. е натоварен да отговаря за гражданското управление на Тирол като австрийски „интендант”.²⁶ Двамата се познават помежду си добре, защото именно Хормайр в заеманата от него последно спомената позиция посочва Филип фон Вьорндле за унтер-интендант за Пустерал.²⁷

3. „Момичето от Шпингес” става Катарина Ланц

В първите десетилетия след 1797 г. (и след 1802 г.) героинята се споменава от време навреме в текстове от различни жанрове – вестникарски статии, исторически описания, пътеписи или стихотворения.²⁸ Все повече се налага обозначението „Момичето от Шпингес”. Читателската публика познава сцената на гробищната стена и от фронтисписа на „Тиролски алманах” на реномирания виенски художник и издател Карл Роберт Шинделмайер. По-сетне, около 1815 г., в една карта от колодата „Тиролер Тарок” (тиролски таро карти), проектирани от известния художник Якоб Плацидус Алтмутер представя геро-

инята в действие.²⁹ Авторите съжалават за нейната безименност (както например Беда Вебер в неговия „Наръчник на пътуващите в Тирол“ от 1842 и 1853 г.). В главата за „Околностите на Бриксен“ и събитията през 1797 г. той пише: „Едно момиче се отличи с борбата си на гробището, но неговото име е изчезнало без следа в историята. То обаче продължава да живее в паметта на страната като „момичето от Шпингес“.³⁰

Днес не е възможно да се проследи до каква степен „момичето“ е било по онова време наистина част от широко вкоренено устно предание или става дума преди всичко за възпоменателната култура на елитните обществени среди на образованата буржоазия.³¹

Въпреки устойчивостта на нейното официално съществуване, по-широкото култивиране на тази фигура е ограничено от наличието на малкото писани редове за нея. Това е така, защото една героиня без име не разполага със собствена идентичност и затова мадиалното ѝ доизграждане е трудно. Но и в обратния случай би било така, ако биографията ѝ е ясна във всичките ѝ детайли. За описаната, възпята и картинно представена бойна сцена на гробището няма „преди“ и „след“, от които да се разпростре историята, чрез която тази героична личност да се постави в сетнешни „поведенчески и смислови взаимовръзки“³² – един „emplotment“ не е възможен без последващи опорни точки.³³ Героичната фигура остава схематична и безформена. Вероятно героинята скоро би потънала в забрава, ако тя все пак не получава име и известни биографични черти.

През август 1870 г. в изданието „*Neuen Tiroler Stimmen. Für Gott, Kaiser und Vaterland*“ („Нови тиролски гласове. За Бог, кайзера и отечеството“) е публикувана една сравнително дълга статия със заглавието „Момичето от Шпингес“. Тя започва със следните думи: „Катарина Ланц, това бе името на момичето, родено на 20 септември 1771 г. в Енеберг. Нейният баща, тогава почитан като почтен мъж, бе управител по това време при Рост...“ Семейството е бедно, така че децата трябва да тръгнат на работа, така също и Катарина. В 1796 г. тя идва в Шпингес като слугиня. Нейното прилежание, вяност и надеждност често са заслужавали похвала. И ето, „идва годината 97“.³⁴ От този момент насетне „момичето“ има име и така за действието на нейната история се разкриват нови хоризонти. Защитата на църквата и на светините в тази вестникарска статия е стилизирана като централен мотив. „Тя беше слушала много за алчността на французите, и особено, че те не се задоволяват с това, което намират у бедните хора, а се нахвърлят върху църковните ценности, и дори слагат ръка на светините. Това изпълваше нежната душа на набожното момиче с безкрайна болка, поради което я обземаше героичната решимост да даде живота си, ако още веднъж дивите войни си позволят нещо подобно. [...] Вярна на решението си, Катарина Ланц застава пред църковните врати за да възпре враговете; но никой не се приближава до нея. Когато враговете побягват, тя се нарежда сред отбранителите – мъже, но по-нататъшната ѝ намеса е възпряна от предводителя им.“³⁵ По-нататък се описва, че тя полага грижи за погребението на падналите в боя. Това, което изцяло липсва в статията, е дотогава най-сигурният

момент в историята: отхвърлянето на враговете с вилата за сено от оградната стена на гробището. Към края на статията се подчертава: „За нейните дела истината е само гореразказаното. Това доказва тя в своя живот, това доказва и господарят ѝ, при който тя е служила в последните години на своя живот. В действителност тя не е проляла никаква кръв.” Накрая към историята се прибавя и една трагична любовна история – каквато се среща и в едно по-ранно стихотворение.³⁶

Силно въздействие има агиографският прочит на живота ѝ, който е наситен с чудеса, както и биографичното ѝ представяне. Раждането, родният дом и местата, където постъпва на служба се намират в началото на статията, а това, което се случва насетне, е оставено за по-нататък: „Ако става дума за по-нататъшния живот на „момичето от Шпингес”, то тя се връща към края на 1897 или 1898 г. в Енеберг и то в енорията, ръководена от духовния братовчед на Катарина Ланц, а именно – Антон Требо. Тя остава при него в качеството си на слугиня до неговата смърт. След смъртта на нейния господар тя идва в Бухенщайн, където през 1854 г. умира като енорийска икономка на 83 годишна възраст.” Към края на статията се подчертава изрично, че няма съмнение, че при Катарина Ланц става дума за многопочитаната „девойка от Шпингес”, но всъщност неоспоримо доказателство за това няма.

Намерението чрез тази статия да се постигне известно канонизиране на тази версия не успява. В самите църковни кръгове вилата за сено остава неизменен аксесоар, а с нея и убитите французи също остават неотделима част от историята. Едно такова изображение се появява дори във вид на мозаечен прозорец на сградата на енорийската църква в Шпингес през 1909 г.³⁷ Един важен драматичен момент би се изгубил без тази борба на стената. Класическата сцена на гробището продължава да циркулира наред с историите за чудодейната отбрана, без врага да бъде докоснат. Тези истории се преплитат с новия стандартен разказ за по-късния *outing*, който се подема многократно в литературни, публицистични и исторически текстове и отново се отклонява от нарисованата в 1870 г. в „Тиролски гласове” картина на мирната героиня: от угризения на съвестта за падналите от нейната ръка жертви, тя премълчава до последните години от живота си своята идентичност като „момичето от Шпингес”. Едва пред смъртта си тя издава това на духовника, при когото е на служба, и той я моли да продължава да пази тази тайна, за да не започнат да прииждат в енорийския дом тълпи от любопитни.

От историческа гледна точка, към редица детайли в тази статия, могат да се отправят възражения.³⁸ Но въпреки това тя има своето въздействие. Поинтересен е въпросът за нейния автор. Името му не е посочено, могат да се правят само предположения за неговата идентичност. От стила може да се допусне, че зад текста стои духовно лице. Предполага се, че името му е Карло (или Карл) Манешг,³⁹ който се оказва особено ангажиран с историята на тази героиня. Той е брат на Джовани (или Йохан) Манешг, в чиято къща историческата личност Катарина Ланц прекарва последните си години като готвачка на енорийския свещеник. При свои посещения като студент и по-късно като све-

щеник Карло Манешг я е разпитвал за събитията през 1797 в Шпингес. Предполага се, че той е автор на статията, но това до днес няма как да се провери.⁴⁰ Така не може да се изясни и въпросът, защо името става публично достояние едва през 1870 г., шестнадесет години след смъртта на Катарина Ланц.

4. „Весела, набожна и смирена – една лъвица в борба за светините”

Катарина Ланц е родена в Енеберг и умира в Бухенщайн. Така *liex de mémoire* се множат и излизат извън очертанията на Шпингес. Първият паметник е издигнат през пролетта на 1882 г. в Сент Вигил в Енеберг, а на къщата, която се идентифицира като роден дом на Катарина Ланц е поставена паметна плоча. Героите на тази инициатива – на първо място Каспар Рюп, районен съдия в Ст. Вигил, подкрепен от Фердинанд Хехенбергер, нотариус в Инсбрук – предварително извършват проучвания, както показват някои запазени писма и документи.⁴¹ Чрез акции за набиране на средства, те събират пари за начинанието. Рюп натоварва един каменоделец и един зидар и организира празничното откриване на паметника. Фердинанд Хехенбергер използва изнамерената от проучванията информация за „една малка статия в „Тиролер Ботен””.⁴²

В хода на своите издирвания те пишат и на енорийския свещеник на Енеберг Мати (Матеус) Деклара, който не могъл да им даде нещо повече от дотогава познатите данни за живота на Катарина Ланц, въпреки, че лично я е познавал: „Тогава нямах и понятие, че тя е героинята от Шпингес, а тя никога не даде да се разбере това. Впрочем тя, макар и вече над седемдесетгодишна, бе висока и силна, и винаги със своето добро чувство за хумор”⁴³.

Тази характеристика противоречи на описаната в статията от 1870 г. картина, която я представя като много съдържана – поне доколкото става дума за събитията в Шпингес – и дори като че „обхваната от някаква скръб и подтиснатост”. Това е само един пример за различните и отчасти противоречиви черти, приписвани на фигурата на героинята.

Въпросът с приписваните ѝ характерни черти се поставя и по повод избора на подходящ надслов за паметника. За тази цел Фердинанд Хехенбергер отива за съвет при своя чичо „Ал[оиз] Циметер” от Инсбрук,⁴⁴ който от своя страна води разговор⁴⁵ с „добре познатия професор” и „историк” Алберт Йегер⁴⁶. В първия вариант на надслова Каспар Рюп избира един цитат от Шилер, който обаче не се харесва на останалите. Те казват, че той е всъщност „много хубав”, но няма да подхожда на „Момичето от Шпингес”, което е „далеч от всякаква жажда за слава и дори се е стремило да запази своето героично дело в тайна”. Предложението от Йегер текст пък е отхвърлен заради прекомерната му дължина. Така изборът пада върху предложеното от чичото на Хехенбергер мотото, при което след името, годините на живота и указанието за битката от 2 април 1797 г., следват думите „Набожна и смирена – една лъвица в борбата за светините”. Накрая Рюп – съобразявайки се с написаното от свещеника Деклара от Енеберг – предлага и прилагателното „весела”, което се прибавя най-отпред.

Това първо честване в общественото пространство представя героинята

не като пасивна ратайкиня, която „само” стои на вратата на църквата; борбеното ѝ поведение, легитимирано чрез борбата за „висшето” се свързва по-скоро – и очевидно без противоречие – с религиозното поведение и мотивация. Стефани Химел, която се занимава с медийното инсцениране на мита за Жана Д’Арк, вижда в амбивалентността на възможностите за тълкуване тайната на успеха на това, което изгражда героинята. Защото тук става дума за „hero patterns“, които вече са познати от други истории и с това са подходящи за присвояване и могат да бъдат реконфигурирани.⁴⁷ Една такава интерпретация е подходяща и при историята на Катарина Ланц, но трябва да се подчертае, че репертоарът на „функциониращи” тълкувания е винаги и ситуативно ограничен. Една бореца се героиня, чиято героична постъпка представлява прекратяване на нормалността, трансгресия, трябва – поне в XIX век – да може да се интегрира в такъв женски образ, в който по възможност да се отстранят смущаващите за обществото моменти.

5. Преплитания на религиозно и патриотично

При Катарина Ланц тази интеграция се постига чрез религията – и това преплитане изглежда единствената възможност, която обещава успех за създаването на героиня в социо-политическия контекст на онова време. Всички други жени, повечето от които омъжени, които участват в борбите в Тирол в 1797 и 1809 г., но не са защитавали църкви, се появяват спорадично в няколко статии. Някоя от тях обаче не е почитана по-широко, или пък изобщо чествана. Мотивът на отбраната на църквата, на най-святото, изглежда има централно значение за изключителния статус на „момичето от Шпингес”. Втори важен елемент е нейната девственост – като селска ратайкиня на гробищната стена и като Катарина Ланц – неомъжена до смъртта си готвачка на енорийския свещеник. И тя не се впуска в битката преоблечена като мъж, а за нейно оръжие служи едно половонеутрално оръдие на труда. С всичко това материалът е най-подходящ както за един обществено конформен женски образ, така и за белязания от политическия католицизъм дух на времето в края на XIX век, чиито съществени параметри включват нарастващият култ към девствеността, паралелно засилващ се култ към Исус Христос, и същевременно с това едно преплитане на религиозно и патриотично. Този климат създава контекст, в който една тъй конструирана героиня чудесно може да се използва и да продължи да бъде популяризирана.

Подобната на разделението на труда логика на разделението на отговорността за патриотичното и религиозното между мъжете и жените е експлицирано в едно стихотворение на Норберт Щок, в една строфа, която с малки изменения е изписана на паметната плоча, поставена през 1897 г. на гробището в Шпингес: „Мъже! За свобода се вий борете! / Не оставяйте отечеството да робува/ За невинността, за тази църквица/ да се сражавам искам аз, слабата девица!”⁴⁸ Интересен детайл е смяната на прилагателните: в стихотворението героинята е „слаба девица”, а в пресата, където се съобщава за откриването на

паметната плоча, се намира вариантът „набожна девица”⁴⁹. В крайна сметка на паметната плоча стои написано „бедна девица” – при тези определения става дума все за съвзвучни една на друга фасети на един и същ репертоар.

Норберт Щок възплаъква политически-патриотично насочения католик: той е монах от ордена на Капуцините и член на управителния съвет на дружеството на ветераните на Ерцхерцог Карл-Лудвиг в Бриксен. Той участва в различни дейности, свързани с издигането на кръста в Шпингес, който е осветен в 1882 г. и е посветен на падналите бранители на Тирол в 1797 г. и е автор на многократно цитирания текст на „Деня при Шпингес”.⁵⁰ Този текст съдържа и едно място за „момичето от Шпингес”, наред с множество истории за чудеса, които дават богата суровина за по-късни литературни обработки и популярно-исторически творби. Акцентът в тях е върху причините за дългото мълчание на Катарина Ланц, което впоследствие се прибавя към нейния собствен героизъм. Това представява ново изместване на фокуса на интерпретациите. Ханс Хайден – Хердеген например набляга на това в предговора на своята театрална пиеса за Катарина Ланц, издадена през 1909 г. Той посочва, че нейният „истински героизъм” се крие в мълчанието ѝ, насърчено от „религиозното ѝ простодушие” и на него той би искал да издигне малък паметник чрез своите картини.⁵¹

Тук е време вече да се обърне внимание на това, че до късно и през XX век не се прокарва граница между *fact* и *fiction* нито във вестникарските статии, нито в популярно-историческите текстове за Катарина Ланц. Така в разкази, романи и театрални пиеси могат да се прочетат учудващи неща. Учудващ е и размерът на трансфера между различните жанрове, като по този начин също се създава подходящо градиво за успеха на тази героична фигура.

6. Увековечен спомен и нов обрат: „момичето от Шпингес” като „честта на Ладиния”

Поставянето на паметници в чест на герои и героини е много разпространено в края на XIX и началото на XX век в контекста на растящия национализъм. Същевременно те са увековечени и в литературни обработки. Катарина Ланц тук не е изключение: тя има главна или поне една от главните роли в множество театрални пиеси и разкази, които се появяват във времето на столетияните юбилеи през 1897 и 1909 г.⁵² Умножаването на местата на паметта, както и на съдържанията и формите на медийното представяне в последните десетилетия на XIX век, решително допринасят за увековечаването на спомена за тази героиня и могат да се разглеждат като израз на съгъстена култура на паметта и съзнателна политика на възпоменанието. Същевременно от своя страна те въздействат като мотор за нейното по-нататъшно засилване.⁵³ През 1884 г. например в дворцовата църква в Инсбрук е поставена плоча „в памет на най-смелите от защитниците на родината” от битката при Шпингес. С кратки биографични данни са споменати: Филип фон Вьорндле като комендант, двамата герои Антон Райниш и Георг Фашлунгер, както и Катарина Ланц.⁵⁴

Неслучайно изключително силното съгъстяване се случва по това време.

Честването на паметта на героичните дела в национално натоварения климат по това време има за цел трансфера на тези примери към идващите поколения. Инструментализирането на „миналото за съвременните потребности“ е характерна съставка на националистическите картини на историята.⁵⁵ Следователно в по-малка степен става дума за съхраняване на знанието за исторически събития и личности, отколкото за очаквания, че готовността за борба и отбрана, показани в онзи ден, ще могат да просъществуват в настоящето и бъдещето.

В тези условия употребата на героинята в началото на XX век придобива нова насока. Това, което не играе роля дотогава, сега става централен момент, а именно – определянето заедно с името ѝ през 1870 г. на ладинския произход на Катарина Ланц. Ладинският е реторомански език, който се говори в Южен Тирол в Гадер-и Грьодентал, както и в съседните долини и места в Трентино и в провинция Белуно. Родното ѝ място Енеберг – или на ладински Марео, на италиански – Маребе, се намира в Гадертал, а мястото на смъртта ѝ – Бухенцайн – съответно Ливиналонго или на ладински Фодом, принадлежи до 1919 г. на Тирол, оттогава на провинция Белуно, и също е ладинска област. В разказа „Една скрита“, който е публикуван в две издания през 1903 и 1910 г., авторката Мари Фрейн фон Буол Беренберг (1886–1943) обозначава Катарина Ланц като „честта на Ладиния“.⁵⁶

Този разказ е интересен с това, че във второто издание националният аспект е отчетливо подсилен в сравнение с първото издание и се вижда изострянето на националния климат и неговата целенасоченост. В основата Буол прокарва линия между отхвърлянето на французите през 1797 г. и войните за обединението на Италия и заедно с това между тези събития и настоящето, което е белязано от стремежите за отделяне от Австро-Унгария на италианците в Тирол и на трентинците.⁵⁷ Както по онова време се случва и в други отношения, контурите тук се размиват: французите и италианците са обединени в едно като „врагове“. Ладинците, макар и също от романски произход, са позиционирани срещу италианците, като се подразбира техния афинитет към Тирол – и то към немски Тирол. Двете версии на разказа завършват с признанието на един от героите, горд с ладинския си език, и с девиза: „В Австрия аз съм тиролец, а в Тирол – ладинец!“⁵⁸

Катарина Ланц също е определена в началото на разказа като ладинка по отношение на езика и националността: „Ладинският бе нейният майчин език, както и на нейният духовен баща, но подобно на своите земляци, тя владееше три езика. Виждаха я в църква да чете молитви ту на немски, ту на италиански език, а когато имаше гости [...], тогава тя разговаряше с всеки на неговия език, в зависимост от това, дали той беше немец, италианец или ладинец“.⁵⁹ Във версията от 1910 г. вече не се изтъква равноправната употреба на трите езика, а немският език е подчертан като най-активно използван и е специфициран като „тиролски немски“. „Но в църквата тя четеше от един италиански молитвеник и когато във Widum von Colle дойдеха немски гости, тя говореше гладко един прекрасен тиролски немски“.⁶⁰ Представените тук само с един пример

изменения във второто издание в разстояние на седемте години от първото издание, документирант и отразяват една невралгична фаза на националната конфронтация в региона, която слага отпечатък върху началото на XX век. Това намира особено ярък израз при издигането на нов паметник.

7. „Верен и привързан [...] към австрийския императорски двор”

Планиран още в 1900 година,⁶¹ през юни 1912 г. се открива паметник в чест на Катарина Ланц в Ла Плие да Фодом (Пирие ди Ливиналонго) Бухенщайн, където тя е погребана. В сравнение с поставянето на първата паметна плоча в Сент Вигил в началото на 80-те години на XIX век, контекстът сега е напълно различен. Тогава става дума за почитане на една героиня от борбата на Тирол за свобода. Инициативата идва от двама патриотично настроени мъже из средите на образованата буржоазия от близката околност. Сега вече не става дума преди всичко за Тирол, а за изострения национален въпрос в Хабсбургската монархия. Заради иредентистките стремежи за откъсване на италианците в южната част на Тирол, националният въпрос тук става все по-важен. Но в Тирол има не само „немски тиролци” и „велштиролци” (италиански тиролци), а и ладинци, разглеждани също като „национална група”. Накъде ще се определи тази „малка нация” в силно поляризирания в национално отношение климат? Към Виена или към Рим? Този въпрос остава отворен. Затова планът за паметник на Катарина Ланц в Бухенщайн се схваща във Виена като положителен знак на нерушимата вяност на ладинците към Австрия.⁶² В една статия за в. „Винер Абендпост” от 1904 г. четем: „Идеята за издигане на този паметник е ново доказателство колко е верен и привързан към Тирол и към австрийския императорски двор народът на ладинците.”⁶³

Този политически контекст е изречен съвсем директно в известията за планирания паметник през септември 1903 г. в „Тиролер тагблат”: „Въпреки че и в областта на Долomitите антипатриотичната иредентистка агитация намери прием и има по-големи или по-малки успехи на отделни места в областта на Ампецано, жителите на Бухенщайн не ще се оставят да бъдат проядени от иредентистката развала. Както и преди сто години, когато те, както и много техни ладински съседи, изправят мъжете си срещу французите и не искат дори да чуят за присъединяване на ладинците към Италия, така и днес те са все тъй големи патриоти, както показва решението им да издигнат паметник на „девойката от Шпингес”. Ладинците ще издигнат този паметник на площада в *Pieve di Livinalongo*, главното селище в долината”.⁶⁴ Фактът, че в този текст Бухенщайн е обозначен и с италианската версия на името си *Pieve di Livinalongo*, вероятно трябва да покаже, че в Хабсбургската монархия все така има място за различни нации. Интересно е това, че нито веднъж не се употребява ладинското име на селото, La Plie da Fodom.

За реализирането на паметника във Виена е обявен конкурс между тиролските художници, които са членове на дружеството „Ерстен Андреас Хофер - Бунд”. След един скандал и продължителни дискусии изборът най-сетне

пада върху проектът на скулптора Йозеф Паршалк (1864–1932), който е родом от областта Грьодентал. През април 1904 г. моделът на паметника вече е изложен за посетители във виенското ателие на художника и е посетен от най-високопоставени гости: в деня на Разпети петък проектът за паметника е представен на „Негово императорско височество престолонаследника Франц Фердинанд, който изразява голямо задоволство от творбата”.⁶⁵ А на 25 април скулпторът има честта да покаже паметника на Негово величество императора [...], който изразил „голямото си задоволство от патриотичния дух на ладинското население”, „както и от начина на изпълнение на паметника”.⁶⁶

Не само проектът за паметника, но и събитията в ладинските долини, се следят с „най-голямо внимание”. Различните статии, които са публикувани във виенските вестници, както и широките кръгове, които откликват на събирането на помощи за покриване на големите разходи по паметника,⁶⁷ показват значимото присъствие на темата сред обществеността. Ладинците живеят на самата тогавашна граница с Италия, затова тяхната вярност и техният патриотизъм не са маловажен фактор за Хабсбургската монархия. Мотивът за границата често се споменава във връзка с паметника като гореща точка, която привлича все повече внимание: паметникът ще се постави в Бухенщайн, „на самата италианска граница”.⁶⁸

Петер Юдсон съзира в такива гранични пространства – конструирани не на последно място чрез езика, и за чиято конструкция допринасят статистици, писатели, поети и певци (могат да се добавят и скулптори и журналисти) – един троп с мощно въздействие, където се коренят национални конфликти във времето след 80-те години на XIX век.⁶⁹

8. „Девојката от Шпингес” между немския и италианския национализъм

По това време национализмът вирее добре и на немска, и на италианска почва, като действията от едната страна предизвикват реакции от другата. Насстроенията се подгръзват не на последно място и от радикални организации и групи. Макар в съобщенията в медиите доброволческите организации на Бухенщайн да са посочени като инициатори на издигането на паметник на Катарина Ланц, това е само част от историята. Защото скоро тук се намесват и немските тиролски опълченски дружества и преди всичко „Тиролския народен съюз”.

„Тиролският народен съюз” е създаден през 1905 г. в Щерцинг. До лятото на 1907 г. той успява да разпростире мрежа от дружества не само в целия немскоезичен Тирол, но и в Баден в Долна Австрия, в Брук близо до Мюнхен и във Виена. Сред 70-те члена на „подготвяния управителен съвет”, които се споменават в „Календара на народния съюз”, се срещат двама души от Бухенщайн: председателят на общинския съвет Йозеф Делмонего и учителят и общински съветник Алексиус Лецио: двама мъже с влияние в локалния контекст. Народният съюз има за цел да се противопоставя на „италианизацията на немско-

ладинския Южен Тирол”.⁷⁰ Това е „надпартийна, изключително национална организация на особеното немско-тиролско самосъзнание”. Мотото на съюза гласи: „Тирол за тиролците, неделим от Куфшайн до Бернер Клаузе” – при Верона.⁷¹

Както други по-раншни немсконационални опълченски дружества, народният съюз организира т. нар. „походи на Аргонавтите” – пътувания и походи с пропагандна цел или като провокации в онези области „чийто национален характер е застрашен”.

Трентинците също предприемат такива „експедиции” с противоположната цел – в началото под егидата на Чезаре Батисти (1875-1916), социалист и виден деец на трентинското освободително движение. При такива експедиции постоянно се стига до стълкновения, които в един или друг случай довежда след себе си съдебни следствия и процеси.⁷² Ладинските села са предпочитани и от двете страни като цели за тези инициативи.

Представителите на италианския иредентизъм също се занимават с позицията на ладинското население, сред тях и политици като Бенито Мусолини и Еторе Толомеи. И тук отново става дума за паметника на Катарина Ланц в Ливиналонго. В своята публикувана през 1911 г. книга „Il Trentino veduto da un socialista“ („Трентино през погледа на един социалист”), Мусолини критикува Народния съюз на Тирол, чиято цел била „да се противопостави езиково, икономически и политически на италианския характер на Трентино и с всички средства да възпрепятства неспирния формарш на италианския елемент в ладинските долини”.⁷³ Мусолини, който по това време е социалист, живее в Триент през месеците между февруари и септември 1909 г. Там той работи в социалистическото списание „L’Avvenire del Lavoratore“, основано от вече споменатия Чезаре Батисти.⁷⁴

Мусолини очевидно проучва официалния орган на Тиролския народен съюз „Фолксбунд Календер“ („Календар на народния съюз”). В своята книга той пише, че в този календар („almanacco“) от 1908 г. може да се види в безбройни редове на списанието и множество статии, че „Народният съюз” разпространява идеята, че ладинците не са италианци. Народният съюз, според него, концентрира дейността си в ладинските долини и не пренебрегва никакви средства – мирни и насилствени – за да покаже, че ладинците били имали интерес да вървят ведно с немското, а не с италианското население. Той изброява някои средства на Народния съюз и на други пангермански организации, с които ладинците са печелени на немска страна: подкрепяли ладинци, претърпели злополука, раздавали им коледни елхички, субсидирали дружеството на ветераните, раздавали учебници и пари за обзавеждане на училищата и не на последно място: те дали пари за „паметника на Катарина Ланц в Ливиналонго”.⁷⁵ Всичко изброено тук наистина може да се прочете в календара на Народния съюз от 1908 г.⁷⁶

Главният представител на иредентизма в Трентино Еторе Толомеи (1865-1952) също се интересува от паметника в La Plie da Fodom / Buchenstein / Pieve di Livinallongo. По това време той е австрийски гражданин. Той превежда на

италиански топонимстиката на Южен Тирол до Бренер с оглед на бъдещото завладяването на областта от Италия и основава списанието „Archivio per l'Alto Adige“.⁷⁷ Тук той също прави преглед на дейността на „Народния съюз“, като посочва това, че ладинците клонят към „*ladinità*“ и към „*italianità*“ наместо към „*germanesimo*“. Той критикува паметника на Катарина Ланц като политическо мероприятие, което означава „намеса“, резултат на „чужда инспирация“ и като „тиролско предателство“ на границата към Венето.⁷⁸ Границата и тук е важна като момент на съотнасяне.

Толемеи пише и за историята на „Момичето от Шпингес“ и нейния ладински произход и заключава, следвайки своята логика: войнственото момиче е било италианка. Тя „случайно“ е попаднала в Шпингес през 1797 г., село, което ѝ е напълно чуждо. Когато тя се появява с вилата за сено на стената на гробището, за да отблъсне нашествениците, тя е водена единствено от своя героизъм. Всички други мотиви не са нищо друго освен реторика на апологетите от Инсбрук.⁷⁹

Вероятно не е случайно, че именно по онова време, когато ладинският произход на тиролската героиня е особено силно подчертаван и се рекламира дори от италианска страна, на сцената се появява и една „нова“ Катарина Ланц – този път тя произхожда от селото Нац близо до Бриксен и с това вече тя става немскоезична тиролка. Поне медийното внимание към тази „противотеза“ трябва да бъде съотнесено към този момент.

Историята е пусната в обращение от Йохан Майр, наследник на селянин от Шпингес, чийто имот се намира непосредствено до църквата, където „момичето от Шпингес“ е било на служба. Основа на тази теза е един брачен договор от 1797 г., според който вдовецът сключва втори брак с някоя си Катарина Ланц от Нац, макар че в документа се говори неколкостранно и за Хелена Ланц.⁸⁰ Това ново идентифициране на жената, живяла в същото село на останалата в продължение на 70 години безименна „девойка от Шпингес“ вече изглежда много неубедително. А и логиката не говори в нейна полза: ако Катарина Ланц от ладинското село Енеберг не е „Момичето от Шпингес“, защо тогава това момиче трябва да се казва Катарина Ланц? Но все пак противопоставянето на тази нова, „правилна“ Катарина Ланц се прибавя към историята на влиянието и рецепцията на тази героиня, поддържайки нейното развитие.

9. Една статуя и една граница в движение

Един паметник, дори когато е излят от бронз, не е непоклатим. Откритата през юни 1912 г. с голям шум статуя на Катарина Ланц остава само три години на предвиденото за нея място. За немско-националната страна тя има особено висока стойност като паметник на границата. Но тази граница в хода на Първата световна война скоро се превръща във фронтова линия. Затова в края на юни 1915 г. от съображения за сигурност защитниците на Бухенщайн прибират статуята в селището Корвара в Гадертал.⁸¹ Паметникът не е повреден; но Австрия губи войната и територията на Тирол до град Бренер е преда-

дена на Италия. Скоро италианското управление, чийто министър-председател от 1922 г. (и по-късно диктатор) и вече несоциалист, а фашист, е Бенито Мусолини, започва политика на италианизация на немскоезичните области, сега официално наричани „Alto Adige“.

Една част от ладинските области, между които Бухенщайн, е присъединена към Белуно при Венето. Статуята – символ на верността на тиролците и съответно на ладинците към Хабсбургската монархия – съвсем не подхожда на концепцията на фашистите. Тя е пренесена от Корвара през 1923 г. във Военноисторическия музей (Museo Storico Italiano della Guerra) в Роверето. През 1954 г. по повод на 100 годишнината от смъртта на Катарина Ланц общината в Ливиналонго започва безуспешно да издирва статуята, за да я върне в селото.⁸² Едва в 1964 година тя е върната обратно и наново е издигната на мястото, където е поставена преди Първата световна война.⁸³ Оттогава много неща са се променили, защото тя вече не се намира на границата, която отдавна е преместена.

Така, както паметникът дълго време е в движение, и историята на момичето от Шпингес не остава в застой: и в онези години, и по-късно, отново се стига до нейното рефункционализиране, но тук вече няма да се занимаваме с тези нови истории.

10. Заключителни бележки: Защо „девойката от Шпингес“ като героиня е толкова успешна?

„Девойката от Шпингес“ не е единствената тиролка, която участва във войните срещу Наполеон. В битките при Виландерс и Лацфонс ролята на жените е много голяма. През 1809 г. се формират и отделения от жени: в Арнтал, и особено при охраната на пленници, както и в Пацнаунтал. Също и други жени участват в освободителните борби. В много случаи техните имена и биографични данни са известни.⁸⁴ Но никоя от тях не става толкова известна и не е почитана така, както безименната „девойка от Шпингес“, която по принцип не е по-смела от монахинята Магдалена Толд, от Тинер-Гретеле или Джузепина, или пък от Йозефина Негрели. Затова се поставя въпросът „Защо?“.

Важен фактор по отношение на първите десетилетия след 1797 г. представлява фактът, че тя остава безименна. Една поговорка гласи: „Никой не е герой пред своя камериер“. Това вероятно важи и за (по-)известните жени и тяхната „героична кариера“. Към това се прибавя и възможността всеки да попълни тези (почти) празни карета със свое съдържание, каквото той желае. Впрочем тези пространства не са съвсем празни: онова, което се знае или разказва за смелото момиче, се оказва особено полезно за целите на патриотично и католически настроените мъже, които се занимават със случая, проучват живота ѝ, пишат и творят за нея.

В противовес на почти всички жени, познати от антинаполеоновите войни, „Девойката от Шпингес“ не носи истинско оръжие и не се преоблича като мъж. Така всъщност тя отива само една стъпка отвъд традиционните граници

на женското поведение, но по никакъв начин не стига толкова далеч, както много други бореци се жени от онова време. Появата на *gender disorder* се ознаменува от нейните развети коси, както се споменава от Филип фон Вьорндле и от други автори по-късно – но не се среща вече при образите ѝ, създадени от скулптори и художници: обикновено тя се изобразява със стегнато сплетени плитки. Другите жени-боркини, които смело си отрязват косите, застрашават много по-радикално традиционните полови идентичности.⁸⁵ Наистина „Момичето от Шпингес” проявява смелост, но не отива прекалено далеч и затова е по-подходяща да бъде позитивен пример като патриотка в консервативно-католическия контекст, който по това време властва в Тирол. След като „Момичето от Шпингес” вече се утвърждава като героиня, липсата на име може да се окаже проблем. Защото става невъзможно да се разказват за нея красиви и поучителни истории. Този проблем се решава с „откриването” на (по това време вече починалата Катарина Ланц), която едва в края на живота си разкрива, че е прочутата ратайкиня. С това се открива широк хоризонт за чудодейни истории и религиозни интерпретации на героинята и нейното геройство, които винаги съдържат патриотичен компонент поради тясното преплитане на религия и политика в края на XIX век. Образът на героичната жена отново и отново е връщан на сцената от католически и патриотично настроени мъже, които ѝ издигат паметници, възпяват я в стихотворения, посвещават ѝ театрални пиеси, а географският радиус се разширява, достигайки Виена.

Фактът, че историческата личност Катарина Ланц е родом от Марео, и следователно е ладинка, ѝ носи първата паметна плоча от 80-те години на XIX век, но едва в началото на XX век придобива политически аспект. В контекста на растящия национализъм в Хабсбургската монархия тази идентификация предлага възможност за актуализиране на ролята на героинята в нова светлина. Предпоставка за това, девойката от Шпингес да бъде разглеждана като героиня е и обстоятелството, че ладинците не се противопоставят на немскоезичните тиролци и не се определят на страната на италианците.

Ако обобщим накратно казаното дотук с оглед на употребата на героинята и във времето след Втората световна война, трябва да отбележим, че самото отбелязване на годишнините би било твърде недостатъчно, за да поддържа буден спомена извън музейната му стойност. За да се обърнем към даден герой или героиня, имаме нужда от съответни условия, поводи и смисъл. От първия миг „момичето от Шпингес” е образец за двойно действие: на защита и нападение. С това тя създава смислов образ не само във връзка с националните напрежения и конфликти в края на XIX и началото на XX век, но и в контекста на етническите напрежения и конфликти в Южен Тирол в следвоенното време. Следователно постановката на политиката на паметта на създаването на герои и героини функционира най-добре, когато те се привлекат и мобилизират за целите на „собствената борба”. Това им дава нова актуалност и устойчивост. В случая с „девойката от Шпингес” – като Катарина Ланц – решаващ фактор не на последно място е това, че политиката на паметта на мощните консервативно-католически среди просъществува във времето въпреки различните големи промени в региона.

Бележки:

¹ Тази парадигма се вижда ясно във възгледите на Фани Блашниг Арндт, изразени във въведението на нейната книга *„Die deutschen Frauen in den Befreiungskriegen“* (Немските жени в освободителните войни), публикувана в 1867 г.: „Това не е работа на жените [...] професията на воин принадлежи на мъжа. Наистина световната история има своите герои: но те остават в здрача на легендите или поемат дълга на мъжете, когато те отсъстват от трона или от битките, или – както в Испания, в Тирол, в Нова Гърция – една чужда сила прави невъзможен обичайния мирен живот край домашното огнище.“ Fanny Blaschnigg Arndt, *Die deutschen Frauen in den Befreiungskriegen*, Halle 1867, 1 f.

² Срв. Karen Hagemann, „Heroic Virgins“ and „Bellicose Amazons“: Armed Women, the Gender Order and the German Public during and after the Anti-Napoleonic Wars, in: *European History Quarterly* 37 (2007) H. 4, 507–527. Тя пише за жените в антинаполеоновите войни в Пруссия и за „героичните девизи“, които преоблечени като мъже се присъединяват към пруската армия. След края на войната те почти престават да се споменават и с изключение на Мария Кристиане Елеоноре Прохаска, бързо са забравени.

³ Срв. също Laurence Cole, „Für Gott, Kaiser und Vaterland“. Nationale Identität der deutschsprachigen Bevölkerung Tirols 1860–1914, Frankfurt a. M.–New York 2000, 477.

⁴ Надпис на паметната плоча в дворцовата църква в Инсбрук.

⁵ За конструирането на герои и героини вж. Waltraud Heindl/Claudia Ulbrich, Editorial, in: *L'Homme. Z.F.G.* 12 (2001) H. 2, 235–238, 235 (Themenheft „HeldInnen?“).

⁶ Представените тук резултати са част от инициацията от Зиглинде Клементи проект „Tiroler Frauenleben um 1800“ (Животът на тиролските жени във времето около 1800 г.), подкрепен от тиролския областен архив в Боцен в рамките на програмата „Geschichte trifft Zukunft 1809–2009“ (Историята среща бъдещето 1809 – 2009). Бихме искали да благодарим за оптималните условия за работа на сътрудниците и сътрудничките на библиотеката в музея Фердинандеум в Инсбрук, както и на Хуго Зенонер, енорийски свещеник от Мюлбах за достъпа до енорийския архив на Шпингес.

⁷ Gerald Köfer/Michael Förder, *Die Frau in der Geschichte Tirols Innsbruck 1986*, 149; вж. също Michael Förder, Anno Neun. Der Tiroler Freiheitskampf von 1809 unter Andreas Hofer. Ereignisse, Hintergründe, Nachwirkungen, Innsbruck–Wien 2008, 13 f., 76; Georg Mühlberger, *Absolutismus und Freiheitskämpfe (1665–1814)*, in: Josef Fontana u. a., *Geschichte des Landes Tirol*, Bd. 2: Die Zeit von 1490 bis 1848, Bozen–Innsbruck–Wien ²1998, 290–579, 481.

⁸ Най-важното сведение в това отношение е на Франц Пфаундлер, който като студент участва в борбите. От него има едно писмо, в което той описва сражението, без да споменава участието на никакво момиче. При запитване за нейното съществуване по-късно – вече като свещеник – той не го потвърждава. Вж. Ludwig Steub, *Das Mädchen von Spinges*, в: същият, *Lyrische Reisen*, Stuttgart 1878, 255–260, 258. Също и един друг очевиден и автор посочва, че не е виждал никаква ратайкиня и не е чувал от никого за нея. Vgl. Erwin Adalbert Steimair, *Heiliggrab-Denkmal in Südtirol. Ursprung – Geschichte – Zusammenhänge*, Bräun 1993, 567.

⁹ Steub, *Das Mädchen*, 257 f.

¹⁰ Вж. Mühlberger, *Absolutismus*, 475–483.

¹¹ Вж. Rudolf Palme, *Frühe Neuzeit (1499–1665)*, in: Fontana, *Geschichte*, 3–287, 13.

¹² Вж. напр. Wolfgang Menzel, *Geschichte der Deutschen bis auf die neuesten Tage*, Vierte umgearbeitete Ausgabe, Zweite Abteilung, Stuttgart-Tübingen 1843, 1092 f.

¹³ „Излязох победител в Тирол”: Edmond Chevrier (Hg.), *Le général Joubert d'après sa correspondance*, Paris 1884, 103. Този тон слага отпечатък изобщо върху френските историографски описания на събитията; битката при Шпингес практически не се среща дори и в историческите трудове с най-големи подробности. Вж. напр. Abel Hugo, *France militaire, histoire des armées françaises de terre et de mer de 1792 à 1837*, ouvrage rédigé par une société de gens de lettres, Bd. 2, Paris 1838, 151 f.

¹⁴ Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum (TLF) Innsbruck, Abschrift der vom Herr[n] Philipp von Wöndt verfaßten Geschichte des Landstums der tyrolischen nördlichen Volksmasse, die am Ende des Monats März 1797 wider das bey Brixen, Mühlbach und dortiger Gegend postirte französische Heer unter dem Kommando des vorbenannten Verfassers als Colon- und Obergränz-Kommandanten ausgerückt ist, fol. 1-27, fol. 7'-8.

¹⁵ Pfarrarchiv Spinges, Karton Nr. 117, Kurzübersicht des französischen Einfalls in Tyrol im Jahre 1797 als ein Beitrag zur vaterländischen Geschichte, worunter erstlich die Affaire [sic] von Spinges besonders erwähnt zu werden verdient (без дата). Документът обхваща 9 1/4 страници. Той е препечатан под заглавието: Die Spingesser Schlacht, in: Andreas Hofer 3, Nr. 48 (25. November 1880), 383-385 und ebd., Nr. 49 (3. Dezember 1880), 390-391.

¹⁶ Хрониката е повредена и частично унищожена при бомбардировките по време на Втората световна война. За информацията изказваме благодарност на Роланд Кубанда от Градския архив в Инсбрук. Сега това издание от 1797 г. съществува само в преписи. Там съдържанието на отделните листове е включен в общия цялостен текст. TLF Innsbruck, Chronik von und für Innsbruck von Johann Pusch, k. k. Hofportier, vom Jahre 1781 bis Ende 1806, fol. 40' f. Оригинален е описан от Карл Шаделбауер (1902-1972), лекар в градската здравна служба, който след 1937 г. ръководи градския архив в Инсбрук. Karl Schadelbauer, Die erste Erwähnung des „Mädchens von Spinges“, in: Anzeiger der Gauhauptstadt Innsbruck 4, Nr. 9 (15. September 1938), 5-6. Vgl. auch Gertaud Pfandler-Spat, Tirol Lexikon. Ein Nachschlagewerk über Menschen und Orte des Bundeslandes Tirol, Innsbruck-Wien-Bozen 2005, 511.

¹⁷ Der Masse-Aufstand der Tiroler gegen die Franzosen im Jahre 1797. Aus Urkunden, in: Tiroler Almanach auf das Jahre 1802, 9-40, 31.

¹⁸ Срв. Pfarrarchiv Spinges, Liber Mortuorum in Curatia Spinges. Constat 227 Foliis, & iuxta modernum modum cum indice provisus est, incipit anno Domini MDCCLXII, fol. 24-31. Пасажът за „селското момиче” с „вилата за сено” се намира във fol. 29.

¹⁹ Norbert Stock, Der Tag bei Spinges (2. April 1797), Brixen 1891, 32.

²⁰ Разветите коси остават без коментар в хода на историята на възприемането на тази случка. Опит да даде някакво обяснение прави една литературна обработка на Хелене Раф, която обхваща 180 страници и е посветена на „немската женска младеж”: „При скокът на горе, тежките й плитките се разплитат, тя отмята рязко глава, за да ги разпусне напълно, и потокът от кестеняви коси се спуска по гърба й“, Helene Raff, Das Mädchen von Spinges. Eine Erzählung aus den Kämpfen Tirols, Stuttgart 1927, 57. Хелене Раф (1865-1942) е дъщеря на композитора Йахим Раф, писателка и събирачка на легенди и предания. Срв. <http://www.sagen.at/doku/biographien/raff.html> (29.03. 2009). Срв. също рецензията на книгата „Das Mädchen von Spinges“, in: Münchner Neueste Nachrichten 336 (10. Dezember 1927), 15.

²¹ От Йозеф фон Хормайр излиза по-късно една книга за освободителните войни,

също анонимно. В нея сцената с полите отново се среща без „моминския свян“: „Една млада селска ратайкиня[...], след като си бе привързала набраните поли, скочи на църковния зид и отблъсна трима французи, които се катереха, мушкайки ги с тризъбата вила в шкембетата”. [Joseph von Hormayr], *Das Land Tyrol und der Tyrolerkrieg von 1809*, Bd. 1, Zweite, durchaus umgearbeitet und sehr vermehrte Auflage, Leipzig 1845, 81.

²² В противовес на тази подходяща за католически-национално-консервативния климат проява, са представени действията на „безсрамните” жени в революционните борби. Само няколко години преди това, едно анонимно издание под заглавието „Grand débandement de l’armée anticonstitutionnelle“ (1792) изобразява феминистката Тироан дьо Мерикур, която често носи мъжки дрехи (както и други шест жени) и се опитва да организира армия от амазонки: една от жените показва на враговете срамните си части, а другите жени – голите си задници. Срв. Vivian Cameron, *Political Exposures: Sexuality and Caricature in the French Revolution*, in: Lynn Hunt (Hg.), *Eroticism and the Body Politic*, Baltimore 1991, 90–107. Картината може да се види в: <http://www.images-chapitre.com/ima2/big1/638/5783638.jpg> (20.07.2009).

²³ M[arie] Buol, *Eine Verborgene*, в: Същата, *Das Geheimnis der Mutter und andere Erzählungen*, Bozen 1903, 211–237, 225.

²⁴ Срв. Heinrich von Wörrle, Dr. Philipp von Wörrle zu Adelsfried und Weierburg, *Tiroler Schützenmajor und Landsturmhauptmann. Ein Lebensbild aus der Kriegsgeschichte Tirols*, Brixen 1894, 13–16, 170.

²⁵ Срв. Steub, *Das Mädchen*, 258.

²⁶ Срв. също *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950* (KBL), Bd. 2 (Lfg. 10), 419–421 (online достъп: <http://www.biographien.ac.at/oeb1?frames=yes>).

²⁷ Срв. Ferdinand Lentner, *Kriegspolitische Denkwürdigkeiten aus Tirols Befreiungskämpfen. Das Jahr 1797*, Innsbruck 1899, 124.

²⁸ Тук могат да се посочат само две споменавания, които документират разпространението на материала извън Тирол: текстът: *Stimmen und Bilder aus dem Volksleben. Von allerlei Schätzen und Schatzgräbern*, in: *Historisch-politische Blätter für das katholische Deutschland*, hg. von Guido Görres, Bd. 1 (1851), 498–528, 527, и стихотворението „Das Gefecht von Spinges“ (Защитата на Шпингес) от Антон Петцер, юрист, който го посвещава на посещенията на Кайзер Франц през 1832 г. на изложба по повод изграждането на едно укрепление. Една от четиринадесетте строфи е посветено на „Момичето от Шпингес”. Вж. [Anton Petzer], *Das Gefecht von Spinges am 2. April 1797*, in: *Botte von und für Tirol und Vorarlberg* 60 (26. Juli 1832), 240.

²⁹ Вж. Meinrad Pizzinini, *Tiroler Tarock*, Innsbruck 1985, 20. Други мотиви за колоди карти също подемат темата за тиролската отбрана и представят различни сцени от борбите срещу французите.

³⁰ Beckwälder, *Handbuch für Reisende in Tirol*. In einem Bande. Nach den größten Werke: „Das Land Tirol“, vielfach verbessert und berichtigt, Innsbruck 1853, 240. Цитираният тук пасаж е публикуван и в изданието от 1842, 231. Авторът е бенедиктинец и консервативен депутат във франкфуртския парламент от 1848 г.

³¹ Тиролските борби за свобода от 1809 и особено описанията на Андреас Хофер въздействат първоначално върху севернонемските и британски интелектуалци от течението на романтизма и стават много известни. Вж. Laurence Cole, „Ein Held für wert?“ Andreas Hofer-Denkmal in Tirol im 19. Jahrhundert, in: Stefan Riesenfellner (Hg.), *Steinernes Bewußtsein I. Die*

öffentliche Repräsentation staatlicher und nationaler Identität Österreichs in seinen Denkmälern, Wien-Köln-Weimar 1998, 31-61, 35.

³² Stephanie Himmel, „Von der Kbonne Lorraine“ zum globalen „magic girl“. Die mediale Inszenierung des Jeanne d'Arc-Mythos in populären Erinnerungskulturen, Göttingen 2007, 63.

³³ Срв. Hayden White, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore 1987, 7-11.

³⁴ Das „Mädchen von Spinges“ in: *Neue Tiroler Stimmen* 190 (23. August 1870), без страници.

³⁵ Пак там.

³⁶ J[ohann] G[eorg] Seidl, *Das Mädchen von Spinges*, препечатано в: E. Fischler, *Das Eisackthal in Lied und Sage. Erinnerungsblätter Innsbruck* 1883, 48-50. Появява се преди 1862, защото се споменава в добавка към едно публикувано стихотворение през същата година в „Tiroler Stimmern“. Йохан Георг Зайдл (1804-1875) е от Виена, той е археолог, лирик и разказвач, автор на текста към химна на австрийския император.

³⁷ Местните органи на църквата възлагат изработването на този прозорец във връзка със стогодишния юбилей от 1809 г., както и втори прозорец, който представя четирите съсловия (аристокрация, духовенство, граждани и селяни) и сърцето на Исус на фона на сцената на битката. На 1 юни 1796 г. тиролските съсловия сключват съюз, а сърцето на Исус издигат за свой закрилник, откъдето се появява и това изображение. Срв. по този въпрос Laurence Cole, *Nationale Identität eines Jäuserwählten Volkes: zur Bedeutung des Heiliges-Kultes unter der deutschsprachigen Bevölkerung Tirols 1859-1896*, in: Heinz-Gerhard Haupt/Dieter Langewiesche (Hg.), *Nation und Religion in der deutschen Geschichte*, Frankfurt a. M.-New York 2001, 480-515. За кореспонденцията на кураторията с тиролската фирма за изработване на стъклопис и мозайки „Dr. Jele & Comp.“ В Инсбрук вж. Pfarrarchiv Spinges, Karton Nr. 96-116.

³⁸ Карл Клаар изброява редица такива моменти в една своя статия, възникнала в резултат на заниманията му с „истинския произход“ на Катарина Ланц. Karl Klaar, *Das „Mädchen von Spinges“. Eine historische Untersuchung*, in: *Tiroler Heimat* 9/10 (1936-37), 160-192.

³⁹ Личните имена в статията се посочват съобразно съответната езикова среда, немските лични имена са италианизирани, италианските – и както е в този случай – латинските – се германизират, и практически съществуват паралелно, което е възприета практика в това многоезично пространство.

⁴⁰ Главният аргумент срещу това авторство е това, че в тази статия датата на Великден е посочена погрешно.

⁴¹ TLF Innsbruck, *Einige Briefe und Dokumente bezüglich auf Katharina Lanz. Correspondenzen anlässlich der Sammlungen für einen Denkstein an das „Mädchen von Spinges“*.

⁴² Вж. [Ferdinand] H[eckenberger], *Das Mädchen von Spinges*, в: *Bote für Tirol und Vorarlberg* 67, Nr. 141 (24. Juni 1881), 1247-1248.

⁴³ TLF Innsbruck, *Einige Briefe*, Nr. 2.

⁴⁴ Тук става дума за Ритер Алоиз фон Циметер, председател на дружеството на ветераните на Кронпринц Рудолф, който предлага да помогне и в случай на финансови трудности.

⁴⁵ TLF Innsbruck, *Einige Briefe*, Nr. 7.

⁴⁶ Томас Гьотц отбелязва, че Алберт Йегер първоначално по време на революцията от 1848 г. принадлежи към „либерално-конституционното крило на професорите“ в университета в Инсбрук, но в хода на революцията все повече клони към „партикуларистките консерватори“. Той е не само историк, но е бенедиктинец и критик на всички онези интелектуалци, които той обозначава като „просвещенци“. Йегер се обявява и за запазване на съсловното устройство на Тирол. Вж. Thomas Götz, *Bürger tum und Liberalismus in Tirol 1840-1873. Zwischen Stadt und ‚Region‘, Staat und Nation*, Köln 2001, 135, Anm. 75, 142-146. От 1854 г. до 1869 г. Йегер е първи директор на Института за изследване на австрийската история във Виена. Срв. *Ö BL*, Bd. 3 (Lfg. 11), 53-54, 53.

⁴⁷ Вж. *Himmel*, Von der „bonne Lorraine“, 96 f.

⁴⁸ *Stock*, Der Tag bei Spinges, 70 f.

⁴⁹ Паметни плочи, in: *Tiroler Stimmen* 82, Nr. 37 (12. April 1897), 3; *Bräun*, 8. April (Verschiedenes), in: *Bote für Tirol und Vorarlberg* 83, Nr. 81 (10. April 1897), 642.

⁵⁰ Първото издание от 1881 г., което по-скоро е представлявало брошура и се е продавало за набиране на пари за кръста в Шпингес, вече не може да се намери, но се цитира подробно във втората версия. Портретът на героинята в разстояние на десет години придобива нови черти. През 1891 г. тя е описана като „здрава, красива като картина, бодра и весела девойка, дълбоко набожна“, докато десет години преди това тя се характеризира по начин, който рядко се среща при интерпретациите на материала за Катарина Ланц, а именно с мъжки характеристики като „необичайно висока и силна“, *Stock*, Der Tag bei Spinges, 32, 34.

⁵¹ Hans Heiden-Herrdegen, Katharina Lanz, das Mädchen von Spinges. Drei Bilder aus der Heldengeschichte Tirols Wien 1909, III, V (Zitate).

⁵² Тук трябва да се посочат: J[oseph] Seiter, Spinges. Szenen aus dem Befreiungskampfe Tirols 1796/97, Bozen 1896; Otto von Schaching [Pseudonym für Victor Martin Otto Denk], Das Mädchen von Spinges. Eine Tiroler Geschichte, in: ders., Geschichten aus dem Volke, Regensburg 1896, 183-278; Buol, Eine Verborgene, (следващ тираж: Bozen 21910, 201-226); Heiden-Herrdegen, Katharina Lanz; Felix Nator, Das Mädchen von Spinges. Geschichtliche Erzählung, in: Същ., Das Mädchen von Spinges, Post Kaldenkirchen [без посочена година], 5-100 (приблизително датиране: разказът е публикуван с продължение към „Steyler Missionsboten“ от ноември 1913, следователно е написан най-късно по това време).

⁵³ Издигането на паметници по това време до голяма степен е свързано с изграждането на буржоазно и често политически либерално самосъзнание. В конкретния случай обаче начело изпъкват представители на политически консервативните кръгове. Вж. Cole, Ein Held für wen, 32.

⁵⁴ Тази паметна плоча вече не може да се види в църквата. Тя е заменена от една по-късна плоча, която обединява героите от 1797 г. и онези от 1809 г.

⁵⁵ Thomas Rohrer, Der Militarismus der „kleinen Leute“. Die Kriegervereine im Deutschen Kaiserreich 1871-1914, München 1990, 175. Вж. също Stefan Riesenfellner, Vorwort, in: Същият, Steinernes Bewußtsein, 9-11.

⁵⁶ Buol, Eine Verborgene, 1903, 237; 1910, 226.

⁵⁷ Вж. напр. Maria Garbari, L'irredentismo nel Trentino, in: Rudolf Lill/Franco Valsecchi (Hg.), Il nazionalismo in Italia e in Germania fino alla prima guerra mondiale, Bologna 1983, 307-346; dies., Il circolo trentino di Milano: l'irredentismo trentino nel Regno, Trento 1979.

⁵⁸ Buol, Eine Verborgene, 1903, 221; 1910, 209 f. Във второто издание тирето липсва.

⁵⁹ Пак там., 1903, 215.

⁶⁰ Пак там., 1910, 204 f.

⁶¹ Срв. *Errichtung eines Denkmals für das Mädchen von Spinges*, in: *Bräuner Chronik* 14, Nr. 4 (8. Jänner 1901), 3. Там се съобщава, че дружеството в Бухенщайн е решило още на 27 май 1900 г. „да допринесе според силите си“ за издигането на планирания паметник. Смятало се е, че трябва да бъде готов още през есента на 1900 г., но се изразява надеждата, че може да се открие до есента на 1901 г. Вж. също и Eugen Trapp, *Das Denkmal für Katharina Lanz in Fodom/Buchenstein*, in: *Ladinia. Sfoi cultural dai Ladins dles Dolomites* 14 (1990), 57–72.

⁶² От този период в ладинските селища са документирани различни форми на утвърждаването на верността към Хабсбургската монархия. Например в Ст. Улрих в Грьодентал в 1912 г. е открит бюст на императора Франц Йосиф. Вж. *Gottfried Solderer* (Hg.), *Das 20. Jahrhundert in Südtirol*, Bd. 1: Abschied vom Vaterland, Bozen 1999, 233. Zu nationaler Denkmalspolitik in einem anderen Habsburg-Territorium. Срв. студията на Nancy M. Wingfield, *Flag Wars and Stone Saints. How the Bohemian Lands Became Czech*, Harvard 2007.

⁶³ *Das Mädchen von Spinges*, in: *Tiroler Tagblatt* 39, Nr. 24 (30. Jänner 1904), 4–6 (препечатано във „Винер Абендпост“).

⁶⁴ *Denkmal für das Mädchen von Spinges*, in: *Tiroler Tagblatt* 38, Nr. 209 (2. September 1903), 3. *Hervorhebung im Original gesperrt gedruckt*. На политическото значение на паметника във връзка с италианския иредентизъм обръщат внимание също Sergio Masarei, *Caterina Lanz. L'eroina di Spinges*, Fodom 1997, 21; Eugen Trapp, *Kunstdenkmäler Ladinien. Gader tal, Gröden, Fassatal, Buchenstein, Ampezzo, Bozen 2003*, 209.

⁶⁵ Той приема и покровителството, каквато е практиката по това време. Вж. също *Theodor Brückler, Thronfolger Franz Ferdinand als Denkmalpflger. Die „Kunstakten“ der Militärkanzlei im Österreichischen Staatsarchiv (Kriegsarchiv)*, Wien-Köln-Weimar 2009.

⁶⁶ *Auszeichnung eines Tiroler Künstlers*, in: *Neue Tiroler Stimmen* 45, Nr. 97 (28. April 1905), 2.

⁶⁷ Ойген Финацер, ръководител на комитета за издигането на паметника, организира празненство за неговото откриване, „където се стичат щедри дарения от всички части на областта и империята“. Той благодари на кайзера и на „членовете на двора“, на просветното министерство, на ландтага, на виенския общински съвет и на други градове и общини, на управителя на областта, на военното казино, на корпорациите на ветераните и не на последно място на пресата в Тирол. *Die Denkmalsenthüllung in Pieve (Nachtrag)*, in: *Allgemeiner Tiroler Anzeiger* 5, Nr. 145 (27. Juni 1912), 1–3, 2 f. Дворецът вероятно поема значителна част от разходите. Слуховете говорят за сума от порядъка на 12 000 крони. Отлятата от бронз статуя е висока 2,20 метра и тежи 530 кг. Срв. *Lois Trebo* (Hg.), *Marce de fora en gaujiun dai diuicent agn che Caterina Lanz è nasciùda*, Fanes 1971, 17; *Masarei, Caterina Lanz*, 26.

⁶⁸ *Das Denkmal für das Mädchen von Spinges in Buchenstein (Wiener Brief)*, in: *Neue Tiroler Stimmen* 45, Nr. 100 (2. Mai 1905), 3.

⁶⁹ Срв. *Pieter M. Judson, Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*, Cambridge 2006, 20. В граничните области се развива истинско национално съревнование за издигането на паметници. В 1889 г. в Боцен е издигнат паметник на минезенгера (изпълнител на рицарска любовна поезия) Валтер фон Фогелвайде – обозначен в брошурите като символ на „германското чувство за свобода и развитието на немската мощ“, а в 1896 г. в Триент е открит паметник на Данте. Vgl. *Solderer, Das 20. Jahrhundert*, 234.

⁷⁰ Създаване на Народния съюз на Тирол, в: *Tiroler Volksbund-Kalender 1908*, (без номерация на страниците). Срв. също Davide Zaffi, *Die deutschen nationalen Schutzvereine in Tirol und im Küstenland*, in: Angelo Ara/Eberhard Kolb (Hg.), *Grenzregionen im Zeitalter der Nationalismen. Elsaß-Lothringen / Trient-Triest, 1870-1914*, Berlin 1998, 274-276; Reinhard Staber, *Von der „welschen Volkskultur“ zum deutschen Kulturprinzip*. Christian Schneller und die Anfänge deutscher nationaler Schutzarbeit im Süden der Habsburgermonarchie 1860/70, in: *Geschichte und Region / Storia e regione* 5 (1996), 143-162.

⁷¹ *Solderer*, Das 20. Jahrhundert, 235.

⁷² Пак там, 235 f.; срв. също *Horand Ingo Maier*, *Tiroler Volksbund – Evakuierungen, Internierungen und Konfinierungen. Zur Geschichte des Trentino 1905–1917*, Diplomarbeit Innsbruck 2000, 68–70.

⁷³ *Benito Mussolini*, *Il Trentino veduto da un socialista. Note e notizie, Firenze 1911*, 24 (orig.: *Mi di opporsi all'italianità sia linguistica che economica e politica del Trentino e di ostacolarla con ogni mezzo l'irresistibile avanzata dell'elemento italiano nelle valli ladine*).

⁷⁴ Vgl. *Solderer*, Das 20. Jahrhundert, 231, 247.

⁷⁵ *Mussolini*, *Il Trentino*, 25 („per il monumento a Caterina Lanz in Livinallongo“).

⁷⁶ В статията „*Die Gründung des Tiroler Volksbundes*“ (създаването на Народния съюз на Тирол) се казва: „Съюзът се старае винаги да доказва на дело, че ладинците най-добре постигат благоденствие в съюз с немците. В съюз с други немски дружества (общото немско училищно дружество, както и австрийското) ние създадохме едно рисуwalно и едно професионално училище със собствени учители; [...] ладинците получават при нещастни случаи достатъчна помощ, отделни заслужили личности, които са изпаднали в нужда също се подпомагат, подпомагат се дружествата на ветераните, събрани са пари са паметника на Ланц в Бухенщайн, изпращат се учебници и пари за учебни материали и т.н. *Christbaumbescherung gesorgt, Veteranenvereine unterstützt, für das Lanzdenkmal in Buchenstein gespendet, Schulbücher und Geld zur Anschaffung von Schulgegenständen gesendet u. dgl. m.*“

⁷⁷ Срв. *Solderer*, Das 20. Jahrhundert, 248.

⁷⁸ *Notiziario dell'Alto Adige. Movimento nazionale*, in: *Archivio per l'Alto Adige* 7 (1912), 325–346, 326–328, 342–346. („D'inframmettenze e d'ispirazioni forestiere nelle nostre valli mostre ne abbiamo, in altro campo, un bell'esempio recente. In Pieve di Livinallongo è stato inaugurato un monumento alla *Fanciulla di Spinghes*. Un monumento politico, evidentemente: una piccola vanteria tirolese davanti al confine veneto“.)

⁷⁹ Пак там, 343.

⁸⁰ Дебатът, който започва през 1908 г. първоначално в пресата и продължава между Карл Клаар – историк, директор на архив и дворцов съветник и духовника Анзелм Шпарбер, се проточва с големи прекъсвания повече от 40 години.

⁸¹ *Heinrich Unterhauser*, *Das Heldenmädchen von Spinges zwischen zwei Fronten (1915)*, in: *Südtiroler Heimat* 12, Nr. 6 (30. Juni 1958), 4-5.

⁸² Срв. *Masarei*, *Caterina Lanz*, 27 f; *Katharina-Lanz-Denkmal kehrt nach Buchenstein zurück*, in: *Dolomiten* 41, Nr. 217 (21. September 1964), 8; *Ein Denkmal kehrt heim. Statue der Katharina Lanz, Mädchen von Spinges, nach Buchenstein*, in: *Tiroler Nachrichten* 19, Nr. 224 (28. September 1964), 4.

⁸³ Срв. *Masarei*, *Caterina Lanz*, 27 f; *Katharina-Lanz-Denkmal kehrt nach Buchenstein zurück*, in: *Dolomiten* 41, Nr. 217 (21. September 1964), 8; *Ein Denkmal kehrt heim. Statue der Katharina Lanz, Mädchen von Spinges, nach Buchenstein*, in: *Tiroler Nachrichten* 19, Nr. 224 (28. September 1964), 4.

⁸⁴ Срв. Köfler/Förcher, *Die Frau*, 149-156; Rudolf Granichsiedt-Czerva, *Andreas Hofes alte Gard, Innsbruck 1932*, 417-435; Същият, *Berühmte Tiroler Heldinnen (1797-1917)*, in: *Tiroler Anzeiger* 295 (24. Dezember 1927), 15-16, 15; Anna Marie Achenbacher, *Tiroler Frauen im Freiheitskampf*, in: *Dolomiten* 184 (14. August 1959), 11-12. Тя се концентрира върху годината 1809. Подробно разказва Анна Лудернер, жената на Андреас Хофер, за Терезе фон Щернбах, както и за Анна Рот. Като смела жена е портретирана Розина Црауб, също от Хал и две жени от манастира Зебен. Срв. също Christoph H. von Hartungen/Alessandra Zendron, *Donne nella sollevazione*, in: *Storia E. Rivista quadrimestrale della Sovrintendenza Scolastica di Bolzano* 6, Nr 1-2-3 (2008), 37-46. Те назовават Катарина Ланц, Джузепина Негрели, жените от Ляцфонс; монахините от манастира Зебен (между тях Бенедикта Зенонер и Магдалена Толд, която избягва от манастира преоблечена като френски офицер и се среща в Боцен с френския комендант Baraguay d'Hillier и успява да повлияе за изтеглянето на войниците от манастира); девойките от Щерцингер Моос (Анна Цорн или Цодер, Мария Порер или Хофер и Мария Пихлер); Анна Йегер от Шварц в Интал, която успява да простреля множество врагове в битката при Бергизел и отново Мария Терезия фон Щернбах и Анна Ладурнер.

⁸⁵ По време на Френската революция късите коси на жените са важна тема в обществените дискусии. Вж. Dominique Godineau, *De la guerrière à la citoyenne. Porter les armes pendant l'Ancien Régime et la Révolution française*, in: *Clio, Histoire, Femmes et Sociétés* 20 (2004), 43-70.

Превод от немски: Кристина Попова

How the „Maid of Spinges“ became Katharina Lanz. The making of a hero from the anti-Napoleon wars

Margareth Lanzinger and Raffaella Sarti

This article focuses on the *Mädchen von Spinges*, a Tyrolean girl who, according to tradition, in 1797 fought against the Napoleonic army which was attacking the village where she lived as a farm servant. In fact, her very existence is doubtful, as is her identification (attributed as late as 1870) as a priest's housekeeper called Katharina Lanz, who was born in a Ladin village and died in 1854. Nevertheless, the *Mädchen von Spinges* has become a heroine whereas many other women who also fought against the French and whose lives were and are well-documented have been forgotten. Thus a crucial aspect of the article is explaining the reasons for her success. The authors focus on the political and cultural contexts where the *Mädchen von Spinges* became a heroine and investigate the premises and the conditions that made the strengthening and spreading of her myth possible.

The features traditionally attributed to a virgin fitted the gender-roles of the hegemonic Catholic-conservative and patriotic Tyrolean culture. Moreover, the later identification with a Ladin woman turned out to be useful to the Habsburg interests in the context of the growing national conflicts within the Habsburg Empire between the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries.

Yet this heroine was not forgotten even in later times. In Tyrol her memory is actually very much alive even today. In fact, over time, she underwent a kind of actualization process and in different contexts her myth became instrumental to correspondingly different political and cultural goals. Therefore, the authors pinpoint the (partially) changing features attributed to the maid of Spinges as well as the actors who, at different stages, were involved in the making and re-making of this heroine.

Автобиографията на първата професионална акушерка в град Габрово – едно „мъжко” писане

Петър Воденичаров и Анастасия Пашова

За пръв път Е. Арднер (Ardner, 1975) заявява за пристрастия в полза на мъжете при определянето на правилата за кодифицирането на знанията в антропологията. Той описва мъжете и жените в символното научно пространство като присъствие на “говорещи” и на “неми”, отразяващо различното им социално битие – като “господстващи” и като “подчинени”. Жените не са си изградили собствен езиков код, а са принудени да се изразяват с легитимния в патриархалното общество код на мъжете. Жените и мъжете гледат от различен ъгъл на света, което поражда различни значения, но само мъжките възприятия са се кодифицирали и съхранявали. Жените са се научили да разбират и мъжките измерения на света, докато мъжете не оценяват женския свят. С нагласянето си към мъжките значения жените често сами поддържат илюзията за единствеността на мъжкия символен свят като “обективно” отражение на реалността.

В края на XIX век и началото на XX век капиталистическата модернизация довежда и у нас до утвърждаването в публичната риторика на противопоставяния: природа – общество; тяло – дух; съхраняване на традиция – прогресивна промяна; сантименталност – рационалност; митология – наука. Женската своеобразност започва да се свързва с първите (отрицателно натоварени) членове на тези противопоставяния, а мъжката идентичност – с вторите. Тези предубеждения към жените, заедно със засилващия се икономически натиск за самостоятелна кариера, ги принуждават да се организират и да заявят за себе си в публичния дебат. В началото на XX век у нас се появява първото поколение еманципирани жени.

Доста време преди организирането на жените и зараждането на феминистичен дискурс една жена от Габрово – Мария Патрунчева, утвърждава себе си като професионална акушерка и пише своята автобиография, в която защитава все «мъжки» ценности. Тя издига във върховен дълг службата на обществото, преодоляването на традиционните суеверия и митове чрез силата на науката, култ към града като двигател на прогреса и пренебрежение към селото като символ на застои и безпросветност, при това без капка сантименталност.

В „Межкултурна комуникация” Р. Сколън и С. Сколън (Scollon, 1995) разглеждат общуването между мъжете и жените като общуване между различни култури и очертават основните разлики в прагматиката на женското и мъжкото общуване. Жените най-често използват съпричастността като стратегия за любезност при общуването. Тя се основава на положителното тълкуване на лицето (човешкото достойнство): всеки човек има право да бъде разг-

леждан като ценен, допринасящ и подкрепящ общността индивид, имащ право на глас. Мъжете тълкуват отрицателно лицето – като независимост от другите: всеки има право на частно пространство и тайна; право да не бъде подчиняван на групови ценностни очаквания; да бъде свободен от натрапванията на другите.

В автобиографията си акушерката Мария Патрунчева последователно тълкува лицето по „мъжки“ отрицателно. Тя се бори за своята независимост и цени независимостта у другите; през цялата си кариера воюва за утвърждаване на своето различно мнение като акушерка и като жена; запазва в тайна интимните си преживявания и не проявява излишно любопитство към тайните на другите.

Авторите на „Межкултурната комуникация“ предлагат и няколко скали за оценка на типично женската и мъжката комуникация. Колкото „по-неми“ са жените, толкова повече ще клонят към първите членове на тези скали:

- стремеж към интимност : подчертаване на независимост;
- изтъкване на свързаност : подчертаване на статус;
- включване на събеседника (ние, и аз като теб) : изключване на събеседника;
- предпочитане на диалогични форми : предпочитане на монолог;
- изтъкване на комуналността (подкрепа и разбиране) : съревнователна индивидуалистичност;
- споделяне и съпреживяване на проблеми : разрешаване на проблеми;
- заемане на позиция на наивност, незнание : заемане на позиция на експерт;
- доверяване на лични проблеми : стремеж към надлично общуване;
- предпочитане на позицията на слушател : желание за поучаване;
- стремеж към превръщане на официалното общуване в частно : предпочитане на официалната публична изява;
- привързаност към майчиния език : желание за владение на чужди езици.

Ако приложим тези скали към автобиографията на Мария Христова Патрунчева (1874-1964), ще получим представата за една изцяло „мъжка“ комуникация. Мария Патрунчева избира монологичния егоцентричен Аз-изказ на писмената автобиография пред устното споделяне на жизнения си опит, нито веднъж не употребява женското колективно „ние“, пред претендиращия за невинност разказ предпочита дидактичния изказ на експерта. При това тя възприема автобиографията като възможност за публично заявяване на професионалния си опит, а не като възможност за споделяне на интимни проблеми. Нещо повече, личният ѝ живот, доколкото го е имала (тя се омъжва едва когато се пенсионира, няма деца), отсъства напълно. Автобиографията си започва с първото ѝ съприкосновение с официалните институции: училището – като ученичка и като учителка. Липсват интимни спомени за детството и семейството ѝ:

„Родом съм от гр. Габрово, родена в 1874 годена, 29 януари ст. ст. Първоначалното си образование и до 5 клас изкарах в гр. Габрово. След това бях учителка 4 години. Първо в Трявна, второ с. Бичкийнята. Тогава в това село

хората бяха по-прости, на мене беше много мъчно, защото съм в село, а другарките ми в града.”

Мария Патрунчева не само че не се стреми да превърне публичното в частно, но рязко ги разграничава, не само като писмено и устно, но и като различни писмени жанрове: за да сподели нещо от емоционалния си частен свят, тя избира диалогичния, фиктивен жанр на драмата. С високо самочувствие изпраща пиесата си, разказваща за борбата между женското желание за романтична любов и върховенството на дълга и саможертвата – не до някой друг, а до самия Вазов (който ѝ отговаря). Не само че не търси женска подкрепа и солидарност, но воюва за утвърждаване на своята индивидуалност.

След сплетните и скандалите в училището, в което е учителка, тя решава по примера на една чужденка, руския, да учи за акушерка в чужбина. Желанието за опознаване на нови непознати земи, за големия градски свят и чужд език, за благородна мисия я привличат и тя успява да надделее над родителите си и сама жена заминава за Нанси, Франция.

„Но в това време беше дошла от Русия една госпожица, млада, хубава, черноока, с рязана коса руския у нашия комшия г-н Харлаков, който беше студент в Русия. Запитах тогава майка му за тази руския, защо е дошла и каква е. Била акушерка. Като разбрах нейната длъжност, много ми се хареса. „Добре – си казах – защо не отида да се уча за такава!” Без много да разпитвам хора по-умни, реших, че ще е по-добре от учителството. Родителите ми не се съгласяваха да отида толкова далече от тях. Аз си мечтаех: „Колко е хубаво и благородно човек да помага на страдащите жени.”

Не е забравила първата си среща със световния език на медицинските експерти – латинския:

„На първата ни лекция влезе професор Реми – един внушителен и хубав, със сини очи човек. Първите му думи бяха: „Омне селюла а селюла и омне виво екс ово” („Всяка клетка иде от клетка и всичко живущо – от живо”).”

Бързо се справя и с чуждия френски език, френското „акушман” за „раждаване” тя използва често в биографията си. Разказва не за студентски забави, а за преподавателите си и учебните дисциплини, почитта си към експертите доктори запазва до края на живота си, докторите неизменно нарича „господин Доктор”, а себе си „Градска акушерка” (винаги с главна буква). Дори и когато разказва за акушерството си в София, тя не пропуска уточнението „Градска”. Специално изтъква „мъжкото” си хладнокръвие при една операция на гангрениясал крак, на която един мъж, българин, следващ медицина, пребледнява.

Тъй като няма право да упражнява занаята си във Франция, тя се завръща в България, държи колоквиум в Александровската болница и започва работа като акушерка. Работи с българки и еврейки, индивидуалистка по природа, тя е впечатлена от женската солидарност на еврейките, но гледа с пренебрежение на женския устен фолклор, свързан с майчинството, и на ориенталската им бърливост.

„Обичай имаха еврейките, след свършване на акушмана, майката и детето, наредени, ще ме поканят да седна и да си почина. Черпеха ме обезателно

с нещо като компот. Когато някоя еврейка ражда, цялата махала и децата даже знаят, че еди-коя си ражда. Комшийки отиват при нея да я развличат. Майка ѝ или друга близка вземат едно яйце, прекарват през пазвата на ризата, както яйцето свободно минава, тъй детето лесно да се роди. Разплитаха ѝ косата, пак други обичай. Не им харесвах, че много приказваха всичките. Сетне, обичат да си помагат едни на други в случай на раждане, на женитба и пр. Богатите всяка седмица преглеждаха бедните си.”

Тя трябва да се бори не само с традиционните фолклорни суеверия, плод на вековна устна женска култура, но и с патриархалното пренебрежение към нея като млада, неженена и нераждала жена.

„В началото нашите българки гледаха с недоверие на младите акушерки и направо ни казваха: „Как така вий младите акушерки, неопитни, нераждали, неженени, а ний по-възрастни от вас, да ни акуширате? Ний се срамуваме от вас”. Някои се опитваха с подигравки да ни подпитват. Всичко това с мъка го понасях. Колко пъти съм пожелавала да съм по-стара, за да ми повярват, че и аз мога да бъда полезна.”

От друга страна оценява бащинските съвети на по-възрастни и умни мъже, макар че няма нужда от тях:

„Тогавашният градски кмет, казваше се г-н Яблански, как бащински ме разпитваше и съветваше като младо момиче, че мога да изпадна в разни среди.. Аз отговарях самоуверено. Не зная ли как да се държа? Искам да подчертая, тогава искрени и добри съвети ни даваха по-възрастните и по-умни хора.”

Разказва за най-трудните си и интересни акуширания, като винаги използва специализиран медицински език, без да се интересува от познанията на евентуалния читател.

„Раждането стана на разсъмване, детето не можеше да бъде живо. Гледахме майката да спасиме. Плацентата излезе, вече хеморагията лесно се спира. Спрехме и нея, но майката много изтощена, подкрепихме силите ѝ с коняк, кафе, главата без възглавница и пр. Направихме ентра ютерин, промивка за всеки случай, най-много да не се получи инфекция. Старяхме се много добре да гледаме родилката.”

Впечатлява я съдбата на други независими жени:

„Друга другарка, която беше женена, но оставила мъжа си и избягала в България, за да се учи. Тя беше от Малко Търново, Македония, оженили я много млада, на 14 години. Водила мъжа си една година, имала дете момченце. Една сутрин си отива у тях на гости и го напуска. С голям риск минала границата, преоблечена на старец с болни очи, отива да се лекува. Дохожда във Варна, оттам в София се открива училището при „Майчин дом” за акушерки със стипендия и тя постъпва и изкарва, установява се градска акушерка от първия випуск. Казваше се Тана Бурилкова... Един ден, по-късно, бях се завърнала в Габрово, получих от нея една книга, самата тя авторка, описваше своя живот.”

Със самоирония разказва как се е повела по ума на нейна колежка да отиде на голямо зрелище – опелото на министър в църквата „Св. Крал”, и заради празното ѝ женско любопитство ѝ открадват спечелените коледни пари.

В София се сблъсква с живота на жените от публичните домове, които редовно преглеждат. Не проявява особена социална емпатия. Като човек сам, поел отговорност за съдбата си, тя е склонна да обвини проститутките за техния лесен избор.

„Градската лекарка в София беше г-жа д-р Славчева, с нея през две седмици преглеждахме в друга лечебница публичните. Един път се спре лекарката, загълче едно младо момиче към 13–14 години, то се обърна и нахално й отговори: „Не можеш ми забрани, остава моя работа“. Изтръпнах от отговора на това момиче, също лекарката остана като гръмната. Други си разправяха историята как са попаднали. Биха желали да се освободят от тоя вертеп. Трети обвиняваха родителите си и плачеха.”

В практиката си тя се сблъсква и с богатство, и с отчайваща бедност, особено в селата, но остава чужда на социалната сантименталност и социалистическите идеи. Тя се води единствено от професионалния си етос да служи еднакво на бедни и на богати. Към колективната социална утопия ще проявят пристрастие някои от нейните посетими феминистки от следващото поколение, които ще се включват в политическия живот. Истинският професионалист/ка се нуждае от стабилни и действащи държавни институции и затова поддържа установения социален ред и страни от радикални социални идеи. Първото поколение еманципирани жени нямат все още учленена политическа позиция – странят еднакво както от социалистическото ляво, така и от националистичното дясно. Чужд ѝ е националистичният сантимент, подхранван от няколко поредни войни. Тя няма чувството, че служи на отечеството, а изпълнява дълга си към Габрово и към човечеството.

„В заключение ще кажа – аз изпълних моя дълг като акушерка и човек спрямо гражданството в Габрово и спрямо човечеството.”

С еднакво старание служи и на българки, и на еврейки, и на мюсюлманки. Женски сдружения в следващите десетилетия ще откликнат на националистичния дискурс и ще изживяват себе си като „социални майки” на нацията – ще подпомагат и закрилят социално слабите и онеправданите българи – изоставени деца, самотни старци, емигранти.

След София става акушерка в Стара Загора. Като независима жена се впечатлява от ориенталския дух в града и описва с любопитство и превъзходство традиционната османска култура на баните, а също и „дивотиите” при раждане, плод на вековна женска изостаналост и устна култура:

„Вечер да закъснее младо момиче им се виждаше недостойно, с турски дух бяха... В Стара Загора лете става от 10 часа сутринта насетне много горещо, чувства се как слънцето почва да пари, поради това много граждани отиват по бани из околността. Там много обичат да се къпят. Имаше две бани: едната българска, другата турска. Всяка жена, когато отиде на баня, си носи една дюшече и бяло чаршафче, над него всичко друго чисто и естетично докарано. Много стоят в банята, някои зимно време си носят кисело зеле, след банята да си хапнат. Колкото пъти съм ходила по бани – Павел баня, Чанакчий – винаги съм познавала кои са от Стара Загора.

Обичаите им са: на третия ден след раждане отиват комшийки на пита. У родилката се готвят разни ястия, после обед ги канят. Слагат маси, нареждат се комшийките, ядат, пият, приказват, голяма гюрултия се вдига. Един път отивам при родилката, сварих много гости на масата. Родилката лежи на кревата, по едно време гледам, прилоша ѝ. „Извинявайте – им казах – да оставиме болната на тишина, поотворете прозореца за чист въздух”. И всички гости, една по една, излезоха. По едно време родилката се съвзе. Сама призна, че не ѝ се слуша гюрултията.”

Семейният дълг я кара да се завърне в Габрово, но тя не влиза в подробности относно връщането си и не дава израз на семейните си чувства:

„Най-сетне трябваше да дойда в Габрово, защото родителите ми бяха икономически пропаднали, на братя и сестри трябваше да се помага. В Габрово нямаше предвидена длъжността „Градска акушерка”. Трябваше да се чака няколко месеца... Тука бяха свикнали на стари баби, които ходеха при родилката до 40 дена, готвят и перат пелени и вечер там спят. С много предразсъдъци трябваше да се боря.”

Липсата на традиция с градски акушерки води до подценяване на работата им и нищожно заплащане, грубо отношение. Трябва да минат години, за да оцени гражданството по достойнство тяхната работа. Не се свени да обсъжда заплащането на своя труд, тъй като за професионалиста/ката парите са израз на оценка на положения труд, но в работата винаги се води преди всичко от чувството за дълг и мисия. Често се отвращава от мъжкия цинизъм и вулгарност:

„Случвало се е, че пиан мъж дохожда да ме вика, за да акуширам жена му, с такъв вулгарен език се обръща към мене, както съм на вечеря. „Ти се длъжна, тебе ти плаща общината, ще се оплача на кмета” и пр.”

И в Габрово продължава битката с фолклорната женска култура:

„Но като ходех всекидневно до деветия ден, един път кат влизам при родилката, на кревата до нея един череп на конска глава. Аз се уплаших, питах я какво означава това. Тя ми отговори: „Моля ти се, недей казва пред мама, да махнем този череп, защото ми казаха някои жени, конският череп имал значение да се запази детето живо и здраво”. Засмях се и ѝ обясних: „Акушман (раждане) от този череп нищо не зависи.”

Към черепа после се добавят и други опасни за живота на детето и родилката суеверия: рязане на пъпа със сърп, слагане на родилката да седне в сено пред камината като св. Богородица, опушване с тамян или бурени и др.

През време на Първата световна война и Балканската война в 1912 година и четиримата лекари в Габрово заминават за частите си и на нея често ѝ се налага да върши и лекарска работа. Нито веднъж не се поддава на патриотарски чувства. Службата си възприема като професионален, а не като национален дълг:

„Първо – среднощ е, никакъв файтон няма. Второ – от тръскането на колата лошо може да стане с родилката. Какво оставаше? Реших и предложих на мъжа ѝ: „Науката ми позволява да правя каквото зная, щом няма лекарска

помощ, решавам се да извадя плацентата”. Измих се добре, по-строга дезинфекция на ръцете. Извадих навреме плацентата, сетне спрях хеморагията.”

През 1932 излиза наредба, която увеличава акушерските заплати. В Габрово назначават още две млади акушерки, увеличава се конкуренцията и завистта към утвърдената вече Мария Патрунчева. Тя споменава за интригите, без да изпада в излишни клюки. Това, което най-много я възмущава, е участието на слугинята в тях. Възпитана в строга професионална йерархия, тя не може да приеме нейната намеса. Среца млади „лекарчета” (за първи път не използва г-н Доктор) със съмнителен професионален морал:

„Тая работничка сега работи в град Габрово, често я срещам и си спомням псувнията на лекаря. За пръв път в практиката срещнах лекар да псува.”

Появяват се и акушерки, които принизяват „благородната мисия” до обикновен занаят, в който меркантилната борба за клиента, позволява всякакви средства:

„Близко три години откак се завърнах в Трявна и как упражнявам занаятието си, намерих голяма промяна у моите колежки акушерки от по-рано, и новите, и тези новите, по-младите особено, с други разбирания. Не желая да ги хуля, но за съжаление ще кажа: не по този начин да се поставяме с гражданството и работничките. Младите колежки бързат да се пипнат до клиента, без да правят подбор и начин на рекламата си. А това бие зле в очите на хората по-образовани, които знаят и разбират, че акушерството не трябва да си служи с низости, сама насилствено да си предлагаш труда. А най-главното: да подценява другарките си, които са заслужили с достойнство, с големи борби са се борили с предразсъдъците и са правили много жертви само и само да поставят акушерката на подобащо положение.”

В заключение градската акушерка Мария Патрунчева заявява, че е изпълнила гражданския си дълг „като акушерка и човек спрямо гражданството в Габрово и спрямо човечеството”. Цената: пренебрегването на традиционните женски роли на съпруга и майка. Нейната автобиография показва, че пред първите еманципирани жени в България е нямало друг избор, освен онзи съдържащ професионален избор, избягващ политическите крайности, за който Юлия Кръстева говори:

„Ние не можем да си осигурим достъп до сцената на времето, на политическите и историческите дела на нашето общество, без да се отъждествим с ценностите, които се разглеждат като мъжки (власт, супер-его, санкциониращо комуникативно слово, което е в основата на устойчив социален обмен)... Други, по-привързани към майката и по-отзивчиви към несъзнателните влечения, отказват тази роля и мълчаливо се отдръпват – без да говорят и пишат в едно постоянно състояние на очакване. Имаме тези две крайности – да бъдем или най-страстни служители на времевия ред и апарат на неговото консолидиране (новата вълна – жени министри), или да се опитаме да го разрушим (друга нова вълна на крачка след първата: издигането на жени в левичарските партии).”

Библиография

ДА-Габрово, Ф. 462К (личен фонд), оп. 1, а. е. 1. Автобиография на Мария Христова Патрунчева (1874-1964).

Kristeva, 1987: J. Kristeva, The Kristeva Reader, Oxford.

Ardner, 1975: E. Ardner, Belief and the Problem of Women. In: Perceiving Women, Malaby.

Scollon, 1995: R. Scollon, S. Scollon, Intercultural Communication, London.

Автобиография на Мария Христова Патрунчева (1874 – 1964)*

Родом съм от гр. Габрово, родена в 1874 годена, 29 януари ст. ст. Първоначалното си образование и до 5 клас изкарах в гр. Габрово. След това бях учителка 4 години. Първо в Трявна, второ с. Бичкийнята. Тогава в това село хората бяха по-прости, на мене беше много мъчно, защото съм в село, а другарките ми в града. После след ред години се надпреварвах кой да бъде там назначен за учител или учителка. Имах 4 отделения, сама ги обучавах. Последните две години – 3-ата и 4-ата, бях в Габрово на Падалското училище, занимавах момчета. Когато имах час по гимнастика, често пъти съм се оглеждала дали някои по-буйни ученици – защото имах по-големи момчета – ще се съгласят да ме бият. Слава богу, нямаше.

В това време ставаха представления, изнасяни от учители основни и от гимназията. Имаше и любители граждани, които с мерак играеха. Първото представление дадохме „Влюбените воденичари” – комедия, аз играх за пръв път баба Силивестра. За режисьор беше г-н Радославов, учител от гимназията. Пиесата се изнесе много добре, голям смях падна. Салонът в „Умниковото училище” бе препълнен. След представлението участващите и всички други учители оставах в салона, даваше им се малка закуска и танц за благодарност. Приходът от представленията, които давахме, се даваше в полза на библиотеката. Дрехи се правеха според пиесата. За забелязване е, че давахме все хубави пиеси: „Тлъстото кокалче”, „Хубава Сидония”, „Разбойници”, „Хамлет”, „Крал Лир”, „Макбет” и др. Гражданството ни посещаваше много, това беше едно приятно и поучително развлечение. Избирахме дати подходящи през зимния сезон, срещу по-големи празници. Знаем, тогава хората си поотпущаха кесии-те. Вечеринки срещу Нова година сме давали общи за чиновници, учители и гражданство. Концерти от гимназията, но и от основните училища сме били заедно.

Между доброто имаше и място за завист, имаше такива, които клеветяха другарите си учители и учителки за съвсем нищожни причини. В Падалското училище се намери една учителка. Най-сетне стана нужда да се извика тогавашният инспектор за разследване. Станаха сплетни и доносничество, което не е било, от което 17 души учители невинно бяха уволнени. Невинните се бореха до министерството и в края на краищата Общинският съвет реши: тези 17 се уволняват едни, други да се разпратят по селата и градовете. В числото на обвинените попаднах и аз. Но в това време беше дошла от Русия една госпожица, млада, хубава, черноока, с рязана коса руския у нашия комшия г-н Харлаков, който беше студент в Русия. Запитах тогава майка му за тази руския, защо е дошла и каква е. Била акушерка. Като разбрах нейната длъжност, много ми се хареса. „Добре – си казах – защо не отида да се уча за такава”. Без

много да разпитвам хора по-умни, реших, че ще е по-добре от учителството. Родителите ми не се съгласяваха да отида толкова далече от тях. Аз си мечтаех: „Колко е хубаво и благородно човек да помага на страдащите жени.“ Как си представях живота идеално красив и пр.

Най-сетне с голямото си желание надвих. Изпратиха ме в Нанси, Франция. В това време каквото сме чели и слушали, мислех, че хората в Европа са във всяко отношение идеални. В пътуването си всичко бе за мене ново, хубаво. Пътувам за пръв път из такива хубави местности. През Сърбия величествени скалите ми се виждаха. Будапеща гарата много красива. Във Виена улици, къщи, хотели, хора, голяма радост изпитвах, това, което не съм сънувала. В Мюнхен всички забележителни музеи, статуи, местности. Къщите, които тогава им даваха вид старинен и еднообразни със срещуположните им, хората – красиво облечени, с вкус. Ресторанти – да се загубиш с красиви и млади момичета. Обаче свободният им живот не ми се харесваше. Страсбург – и там видях забележителности: плавателна река, църквата, забележителна с механизма „Тайната вечеря“ на Исуса и учениците му.

Пристигнах в Нанси с другари от Габрово и Севлиево. В Нанси имаше две българки, които бяха дошли 2 години по-рано от мене. Те ме упътваха какво трябва да правя. На първата ни лекция влезе професор Реми – един внушителен и хубав, със сини очи човек. Първите му думи бяха „Омне селюла а селюла и омне виво екс ово“ („Всяка клетка иде от клетка и всичко живущо – от живо“). Всички, които почнахме да следваме акушерство, трябваше да държим записки. Аз имах слабо понятие от френски език. При все това задължително бе да се пише. Всичко, което говореше професорът, ми се струваше една дълга фраза. Отделни думи никак не можех да различа. Другарите ми българки ме упътваха да си уча материала, който се предаваше за първата учебна година, под ред и по-рано. Почнах думи от учебника, глаголи, прилагателни и наречия, за да запомням по-бързо и по-лесно. Други другарки, които бяха дошли нови като мене, почнахме да се опознаваме, събирахме се да учим глаголите от avoir и être. Изпитвахме се, стоехме късно вечер, ходехме при хазаите си да слушаме, като говорят, за упражнение на слуха ни. И тъй до три месеца беше най-големият ни зор, докато почнахме малко да разбираме.

Един път първият ни професор ме попита: „Разбирате ли вече езика?“ Аз му отговорих: „Малко разбирам“. Той се засмя. Аз се засрамах. Училището ни се казваше „Матерните де Нансу“. Това бе през 1895-1897 година. Имахме трима професори: главният се казваше професор Ергот, вторият – Реми, третият – Шуц, немец. Една госпожица – началница, друга – подначалница и един лекар интернист. Курсът по акушерство беше 2 години. Първата година се изучаваше анатомия, физиология и патология, но кратко. Втората – акушерство. Когато ми позволиха да присъствам на акушман (раждане), една от следващите по-рано българки ме приготви да не се уплаша. И аз бях уж куражлия, но помня, цялата седмица не можех да забравя картината на раждането.

Същата ми другарка ме заведе един път в университета на студентите в една отделение, където се правеха операции. На една стара баба ръката ѝ бе

гангрениясала, трябваше да ѝ се отреже ръката. „Представи си, че гледаш животно как го режат” – ме подготви другарката. Когато професорът ѝ режеше ръката и скърцаше кокалът, трепнах, дожаля ми за бабичката. Имаше много студенти. Между тях един българин, новодошъл, ще следва медицина, току пребледняваше. Професорът му рече: „Ей господине, излез, ти не ще станеш лекар”. Операцията стана благополучно, бабата я събудиха и наредиха да пуснат старчето ѝ да види бабата си.

Завършилите това училище се деляха на два класа. Първи клас имат право да практикуват акушерство освен в родината си и във Франция. Студентите французи почнаха да роптаят защо на чужденците им се дават тези привилегии с право да практикуват във Франция занаятието си. Въпросът се разреши тъй: тези чужденци, които до 1897 г. следват медицина и акушерство, ще се ползват да упражняват и във Франция занаятието си, а другите след 1897 г. нямат това право.

В 1897 година завърших акушерство в Нанси. Дойдох в София, държах колоквиум в Александровската болница. Между лекарите в комисията на изпита, помня ги, бе г-н д-р Стаматов, сегашният професор. След това наскоро в София се откриха пет вакантни места за градски акушерки. Аз попаднах в първия випуск акушерки, които току-що бяха изкарали акушерството в „Майчин дом” в София.

За Директор на градските лекари и градските акушерки бе г-н д-р Ванков от Свищов, много добър човек, който ни предложи, ако някога срещнем трудности в работата, да го повикаме на помощ.

Първата ми работа. Повикаха ме близо до гарата, към Шарения мост, за едно дете новородено с възпаление на гърдичката му. Тогавашния момент помня, сърцето ми заби по-силно, краката ми се поразтрепериха. Трябваше да бъда напълно в ролята си на акушерка, да си дам сериозен вид. Вече почвам самостоятелна работа. Не е лесна работа, си казах, и сама се окуражих. Като отидох при тези хора, прегледах детето, гласът ми потреперваше, казах им какво да правят. Постоях малко, наблюдавах ги и учтиво се сбогувах. Този момент беше много важен и тъй сериозен.

Наскоро акуширах моята хазайка. Тя беше млада жена, аз живеех у тях – на улица „Славянска”. Детето на моите хазаи се роди момче. Те бяха интелигентни хора, отнасяха се с доверие, а това ме правеше по куражлия. По-после по новото разпределение дадох ми два участъка в „Ючбунар”, за което трябваше да живея близо до моите квартали и се преместих на булевард „Фердинанд”. Градските лекари също бяха разделени на участъци. Аз работех между еврейки и българки. Бях научила няколко думи и фрази еврейски. Когато имах раждане, разбирах горе-долу какво говореха, а те мислят, че разбирам повече. Като ме запознаха и когато имам работа из техния квартал, някои жени, насядали пред техните си къщи, слушах да говорят: „Ла комадрика”, ще каже „Ето акушерката”. Аз се разсмивах и ги поздравявах. Обичай имаха еврейките, след свършване на акушмана, майката и детето наредени ще ме поканят да седна и да си почина. Черпеха ме обезателно с нещо като компот. Когато някоя еврей-

ка ражда, цялата махала и децата даже знаят, че еди-коя си ражда. Комшийки отиват при нея да я развличат. Майка ѝ или друга близка вземат едно яйце, прекарват през пазвата на ризата: както яйцето свободно минава, тъй детето лесно да се роди. Разплитаха ѝ косата, пак друг обичай. Не им харесвах, че много приказваха всичките. Сетне обичат да си помагат едни на други в случай на раждане, на женитба и пр. Богатите всяка седмица преглеждаха бедните си.

В началото нашите българки гледаха с недоверие на младите акушерки и направо ни казваха: „Как така вий, младите акушерки, неопитни, нераждали, неженени, а ний по-възрастни от вас, да ни акуширате? Ний се срамуваме от вас”. Някои се опитваха с подигравки да ни подпитват. Всичко това с мъка го понасях. Колко пъти съм пожелавала да съм по-стара, за да ми повярват, че и аз мога да бъда полезна. В началото работата ни бавно вървеше, бях по-свободна и жадна за работа. Помолих градския лекар в „Ючбунар” д-р Емануилов да отивам, когато съм свободна, в градската лечебница да му помагам. Той се съгласи. Там правехме промивки, тампони масажи, каквито лекарят намери за уместно. Една дама, женена преди 15 години, с голям мерак да има дете, дохожда при лекаря, правихме ѝ промивки, влагалищни масажи и тампони нещо 14 дена. Изминаха няколко месеца. Един път вървя из улица „Мария Луиза”, някой ме бутна за ръката, поглеждам – същата дама. „Какво има?” – запитвам. Тя засмяна ми се похвали, че забременяла. Друг случай – една млада и много красива дама, немкия, след прегледа от доктора ме запита, като си отиваше, харесвам ли я. „Хубава е, но е бутеля”, каза докторът. Аз опулих очи. „Заразена е и ще ходиш вкъщи у нея, ще ѝ правиш промивки.” Изтръпнах, като отидох при нея. Обстановката и болестта, която имаше, и въпреки това трябваше сама да си изкарва прехраната.

Другарският ни живот беше по-смислен. Място за завист нямаше. Помня как си помагахме. Ако някоя от нас имаше повечко облекло, помагахме си. Другата другарка се казваше Пиронкова, много весела. Аз я представих, шегувайки се, на лекаря. С друга другарка, която беше женена, но оставила мъжа си и избягала в България, за да се учи. Тя беше от Малко Търново, Македония, оженили я много млада, на 14 години. Водила мъжа си една година, имала дете момченце. Една сутрин си отива у тях на гости и го напуска. С голям риск минала границата, преоблечена на старец с болни очи, отива да се лекува. Дохожда във Варна, оттам в София се открива училището при „Майчин дом” за акушерки със стипендия и тя постъпва и изкарва, установява се градска акушерка от първия випуск. Казваше се Тана Бурилкова. Често пъти се събирахме с нея. Тя идваше при мене. Моята стая имаше много хубаво изложение срещу Витоша планина. Вечер почваше да пише стихове. Край нея по подражание се увличах и аз. Действително тази госпожа се намираще в голяма мизерия. Нейното дете бяха ѝ го пратили, то беше като диваче, оставено без майка. Но не само това и нейни двама-трима братя дошли в България да се учат. Заплатата ни като градски акушерки беше 100 лева месечно. Когато съм отивала при нея, често пъти съм я сварвала със сълзи на очите да решава задачи. За-

щото искаше да издържи изпита за трети клас, после по-нататък. Нейното положение беше, казах, мизерно, въпреки че техният дядо бил богат, но не искаше да помага на братята ѝ. После нейното положение се подобри. Ожени се за един господин, адвокат, и замина за Бургас. Един ден, по-късно, бях се завърнала в Габрово, получих от нея една книга, самата тя авторка, описваше своя живот.

Един път бях у едни хора образовани, там случайно се запознах с един господин на средна възраст, красив човек. Той ме запитва между другото каква е разликата между по-първите деца и сегашните. Аз го загледах, в смущение-то си не можах да го разбера. Той схвана положението ми, засмя се и каза: „Едно време децата се раждали слепи, а сега говорят”, т.е. са по-умни. Как се засрамах, намерих се много невежа. Тогавашният градски кмет, казваше се г-н Яблански, как бащински ме разпитваше и съветваше като младо момиче, че мога да изпадна в разни среди. Аз отговарях самоуверено. Не знаех ли как да се държа? Искам да подчертая, тогава искрени и добри съвети ни даваха по-възрастните и по-умни хора.

Един път имах аборт с градския лекар у едно богато семейство. Този случай госпожата страдеше от порок на сърцето. С лекаря стояхме един ден и една нощ. Всичко мина благополучно. На мене ми дадоха 5 петолевки сребърни. Това беше преди Коледа. Аз се зарадвах, че съм спечелила тези пари. На другия ден дохожда една госпожа македонка, за да сме отидели в църквата „Св. Крал”, там донесли някой министър, умрял във Виена. „Ти такъв случай едва ли ще видиш!” – ме убеждаваше тя. Отиваме в църквата, сред голямата навалица преминахме до ковчега на мъртвеца, където го опяваха. На излизане от църквата потърсих в джобовете си кесийката с парите си, намервам, че е изчезнала. Пак търся, няма нищо. Разбрах, че са ми я откраднали, без да усетя, от джоба на зимното ми палто. И тъй моето богатство се изгуби за коледните празници. Градската лекарка в София беше г-жа д-р Славчева, с нея през две седмици преглеждахме в друга лечебница публичните. Един път се спре лекарката, загълча едно младо момиче към 13-14 години, то се обърна и нахално ѝ отговори: „Не можеш ми забрани, остава моя работа”. Изтръпнах от отговора на това момиче, също лекарката остана като гръмната. Други си разправяха историята как са попаднали. Биха желали да се освободят от тоя вертеп. Трети обвиняваха родителите си и плачеха.

Като напуснах София, отидох в Стара Загора за градска акушерка. Един месец, когато си получавах заплата, казаха ми в общината, че предшественицата ми се считала за обидена, защото са ме назначили на мястото ѝ. За да има мир, аз отстъпих половината си заплата в нейна полза. Тамошните хора са много любезни. Обичат да канят, щом се запознаят с новодошли от друг град хора.

Вечер да закъснее младо момиче, им се виждаше недостойно, с турски дух бяха. С лекарите бях в добри отношения. Стана нужда на една госпожа да ѝ направя клизма, която от цяла седмица беше запечена. Направих каквото трябваше. Жената се облекчи много. Мъжът ѝ мислеше, че е загубена. Като разб-

ра, че всичко се оправи, много се зарадва, а тя от благодарност взе да благославя който е открил клизмата. Изпратиха ме като Господ.

В друг случай една кадъна абортираше на 3 месеца. Беше лятно време, жилището ѝ се състоеше от една стая голяма на земята, всред стаята тече бара. Леглото на бедната кадъна в едно кюше, дюшекът на земята постлан, почнах да работя. Трябваше тоалет промивка вагинална и изчистване с ръка вместо кюртаж. При болната бяха дошли 2-3 жени да помагат. Щом почнах да я чистя, избягаха. Останах сама с болната. „Не ме оставяй, моля ти се, госпожице, ако ме оставиш, ще умра“. Плодът беше загнил в майката и толкова лоша миризма издаваше, защото едвам се владеех да не повърна върху нея. „Не бой се, ще ти помогна!“ Очистих всичко гнило, направих пак промивка, жената беше спасена. Тая кадъна, когато ме срещаше по улиците, засмяна ми казваше: „На тебе дължа живота си, няма да те забравя“. Аз ѝ отговарях: „Това е мой дълг“.

При друг случай, една вечер ме извикват в едно богато семейство. Там заварих д-р Леонидов, военен лекар. Натъкнах се на една поразителна картина. Млада и хубава жена, изгубила много кръв, бледа, която се мята в леглото и не слуша съвета на лекаря. Тази жена скритом от мъжа си решила да абортира. С всички средства докторът искаше да ѝ помогне, но изглежда беше вече късно. Толкова нервна я сварих, щото една минута не може да стои легнала, след няколко минути издъхна.

В Стара Загора лете става от 10 часа сутринта насетне много горещо, чувства се как слънцето почва да пари, поради това много граждани отиват по бани из околността. Там много обичат да се къпят. Имаше две бани: едната българска, другата турска. Всяка жена, когато отиде на баня, си носи една дюшече и бяло чаршафче, над него всичко друго чисто и естетично докарано. Много стоят в банята, някои зимно време си насят кисело зеле след банята да си хапнат. Колкото пъти съм ходила по бани – Павел баня, Чанакчий – винаги съм познавала кои са от Стара Загора. Обичаите им са: на третия ден след раждане отиват комшийки на пита. У родилката се готвят разни ястия, после обед ги канят. Слагат маси, нареждат се комшийките, ядат, пият, приказват, голяма гюрултия се вдига. Един път отивам при родилката, сварих много гости на масата. Родилката лежи на кревата, по едно време гледам: прилоша ѝ. „Извинявайте – им казах – да оставиме болната на тишина, поотворете прозореца за чист въздух.“ И всички гости една по една излязоха. По едно време родилката се съвзе. Сама призна, че не ѝ се слуша гюрултията.

При една госпожа, която имаше 7 деца, при всяко раждане е имала маясъл на зърната на гърдите ѝ. Всичко употребихме, чак след 40-ия ден почнаха да заздравяват, но въпреки големите пукнатини, из които течеше по малко кръв, никакви други усложнения не се получиха. Домиляваше ми тая благородна госпожа, с големи болки търпеливо кърмеше детето си. В София градска бях близо 2 години. В Стара Загора също близо две години. Най-сетне трябваше да дойда в Габрово, защото родителите ми бяха икономически пропаднали, на братя и сестри трябваше да се помага. В Габрово нямаше предвидена

длъжността „Градска акушерка”. Трябваше да се чака няколко месеца. С голяма усилие и настояване от по-видни и съзнателни граждани се предвидя тая длъжност, с първоначална заплата месечно 50 лева, след две-три години – на 75 лева. Работата ми беше на цял град. Заплатата ми по няколко месеца не ми се даваше редовно. Пръв лекар, с който се срещнах в Габрово, беше г-н д-р Дъров, който издаваше длъжността си като болничен лекар и отиваше в София, а на негово място от Горна Оряховица беше назначен нашият добър и уважаван гражданин д-р Цончев.

Първата ми работа в Габрово се случи на сестра ми. Акуширах я на 10 юли 1901 година. Навсякъде ме гледаха с недоверие и направо в очите ми казаха „Как тъй, ти си млада, неженена, нераждала, да ти се доверя?!” Тука бяха свикнали на стари баби, които ходеха при родилката до 40 дена, готвят и перат пелени и вечер там спят. С много предразсъдъци трябваше да се боря. Не смеех да погледна мъжете им. Винаги думите си трябваше да отмервам, да внимавам как да се държа. И колко пъти съм се връщала у дома със сълзи на очи, скришом от родителите си плачех разочарована от негодувание. Питам се: какво искат тези хора да се държа с тях и как да им угодя? В Габрово имаше един лекар за околийски, болничен и градски, г-н д-р Цончев, фелдшери имаше един в болницата и един в градската лечебница. Благодарение на г-н д-р Цончев в много семейства е убеждавал и съветвал, даже някои гълчал, че с акушерската помощ е по-добре за майката и детето и пр. После назначиха за градски лекар г-н д-р Иванов, пак наш съгражданин, а за околийски – г-н д-р Недевски. С господа лекарите сме работили другарски, място за злоба не се е чувствало. Някога съм ходила от свое желание на превръзка в лечебницата. За Градски фелдшер беше многогодишният г-н Георги Асланов, с него съм била като със свой баща. Често пъти ми е давал в заем пари, когато редовно не ми е плащано от общината. Когато са ми плащали заплатата, често пъти съм чувствала унижение, защото боклукчиите бяха наравно с моята заплата. От частна практика са ми плащали различно: от 20 до 70 лева. Един път ми дадоха 50 стотинки, много мъчно ми стана, които отказах да ги взема по един благороден начин. На друго място, където госпожата минаваше за много интелигентна, мъжът ѝ от аристократично семейство, бяхме да акуширам цял ден и цяла нощ. Никой не се сети, поне едно кафе не заслужих ли да си подкрепим силите!? За самия акт на раждането и след това 9 дена всекидневно посещение сутрин и вечер всичко 20 лева ми платиха, също 20 платиха и на лекаря.

В едно село в зимата в дебел сняг ме извикаха за раждане. Отиваме с шейна, но пътуването беше трудно. Раждането – неправилно, напречно положение. Стаята, в която лежеше родилката, влажна, с вода по мазано дюшеме. Нагласихме кревата от два газени сандъка и две-три дъски отгоре. В много нехигиенична обстановка работихме с лекаря. Спасени бяха майката и детето. Какво беше възнаграждението ми? На доктора 20 лева, а на мене 15, върнахме се от село Граблевци късно през нощта с шейна с риск да ни нападнат вълци. Колко огорчения сме срещали от страна на нашето гражданство! А ний като търпиме в разни обстановки студове, влажни, мръсни жилища, дървеници, въш-

ки, гладория, безсънни нощи. Често ни смятат, като че не сме хора, а просто техни хамали. Те се дължни, такава им е работата. Понякога са по-милостиви към животните, отколкото към нас. Много пъти сме се връщали по домовете си със страшно негодувание в душата си. Това ли е отплатата ни? Много малко са хората, които оценяват нашето самопожертвование и грижите ни. Случвало се е, че пиян мъж дохожда да ме вика, за да акуширам жена му, с такъв вулгарен език се обръща към мене, както съм на вечеря. “Ти се дължна, тебе ти плаща общината, ще се оплача на кмета” и пр. Случвало се е цяла нощ да чакам в най-лоша обстановка, премалявало ми и от глад – ще се търпи. Някъде хората нямат стол, ще ти дадат от малките столчета на три крака и по цели часове стоя на такова столче. Една есен бях у едни бедни хора на раждане в студена стая, където нямаха печка, нето джамал. Внесоха мангал, за да се затопли стаята, където беше родилката. В най-силните болки, когато трябваше много да се внимава, мене тогава почна да ми става лошо от мангала, едва успях да се утрия. Свърши се акушмана благополучно и си отивам вкъщи, починах да повръщам от силно главоболие. На друго раждане в студена стая зимно време. В стаята, където ще стане раждането, има джамал, но дървата сурови, бавно горят. Раждането напредва. Какво да се прави? Майката ще се простуди, а детето как ще утрае?! Раждането стана, на майката и детето нищо не им е. Навярно имах работа с хора посвикнали на несгоди, ако беше някоя по-изнежена дама, ще се разболея.

В началото на моята практика в Габрово родилките имаха обичай да се обличат по-дебело. Облеклото, наречено халати, по цвят трябва да бъде розово или червено. От червен бархет, напълнени с памук гърба, предниците и ръкавите. Толкова много се обличат, защото постоянно се потят. Тогава тъй вярвах, трябва повечко да бъде облечена родилката, иначе щели да я ступат лехусите. Докато ги убедя да не обличат тези халати, коджа ми ти усилия ми трябваша. Друг случай. Една родилка скрофулозна 2-3 пъти й се случвало да ражда преждевременно по на 6 месеца децата си. Посъветвах я да се прегледа на лекар, за да може да ражда на 9 месеца. Послуша ме, лекува се и роди навреме живо дете. Аз бях на раждането. Но като ходех всекидневно до деветия ден, един път кат влизам при родилката, на кревата до нея един череп на конска глава. Аз се уплаших, питах я какво означава това. Тя ми отговори: „Моля ти се, недей казва пред мама, да махнем този череп, защото ми казаха някои жени, конският череп имал значение да се запази детето живо и здраво”. Засмях се и й обясних: „Акушман (раждането) от този череп нищо не зависи”. Като настояваш да стоял при тебе черепа, остава ваша работа. На друго раждане жената първеския, в силните болки мъжът ми дума: „Хайде де, нали си учила по тия работи, какво стоиш, направи жена ми да не се мъчи, ами да го роди по-скоро, хе, докога ще чакаме, нищо не помагаш.” Аз му отговорих: „Тъй бързо не става, както искате, не му е дошло времето”. На второ раждане пак ме повикаха, аз му казах: „Какво ще кажеш, господине, искаш ли бързо да се свърши тази работа?” Отговори ми: „Сега зная, че трябва да се чака. Аз те обидих на

първото дете, извинявай, тогава мислех, като дойдеш, изведнъж ще стане раждането.”

Друг път извикаха ме в едно село, доведоха ми кон, аз си помислих, че ще бъде по-мъчно раждането. Отидох на селото им, беше през лятото, в стаята на родилката чистичко, родилката на креват лежи и околните ме слушаха, каквото им поисках. Щом се роди детето, една жена тича, подава ми сърпа: „На, вземи да отрежеш пъпа на детето, ний тъй правиме в нашето село.” Аз бях приготвила моите ножици, конеца сварен. Казах ѝ: „Вземи си сърпа, аз си нося всичко, което ми е нужно. Имам си конци, ножички и пр.” Превързах пъпното черво, както трябва, те ме гледат и се смеят. „Ний пък тук в село връзваме пъпа с червен конец, какво толкова му придиращ, че какво ще стане? Ний сме селяни, как да е, пак сме живи и здрави.” Щом родилката се освободи, накараха я да слезе от кревата. Приготвили едно дюшечко от зебло, напълнено със сено, ще я сложат да седне на него, както била света Богородица – вкъщи при камината. Пред свекъра не бивало да лежи, ами седнала да е. Аз не им дадох да местят родилката, защото имаше по-силно кръвотечение и им обясних защо трябва да лежи на кревата. На другия ден наредих майката и детето, казах им какво да правят и се завърнах от селото. Из пътя почна да вали, докато си дойда у дома, хубаво се намокрих. Дадох ми 5 лева за това раждане.

Обичаят на селото е след раждане близките на родилката се разшетват, пита замесват и канят комшиите на първа пита и всяка носи шише ракия и каквото дал Господ. Нарездат се на софрата и всяка една жена пуца кръст на детето – да е богато; преди това бабата пуши с тамян: от тях да е малко, от бога много. Счупват питата, слагат една глава червен лук, смазват с крак, слагат сол, захар и орехи, дрънкат ги да е бърливо детето, захарта – да е сладко, а лука – за кърма на майката. Най-напред ще дадат парче от питата, лука и солта на лехусата, тя представлява света Богородица, тя запива виното, ракията, сетне другите. Почват се благословиите: да станело детето офицер, търговец, земевладелец и пр. Едно парче от питата дигат нависоко, например на джамала – да стане детето високо. Като похапнат, жените заръчват трохите от питата да не се изнасят вън от къщи, защото детето ще изнасяло, щяла да бъде разпиляно. На лехусата не й дават да пие вода, за да не й се наляят димарите, ами вино за кърмица. Под главата на родилката слагат от пушения тамян, ще кадят на трета пита, после всяка вечер кадят лехусата – да пъдят дяволите. Някъде пушат с бурена черен кос, други – с измирло и пр.

Когато е имало случай да работя с лекарите при някоя сифилистична родилка, тогава не работехме с ръкавици – опасно беше, ръцете ни често напукани от лизола сублимата и от много миене, зиме се напукваха повече. В такъв случай при пипане майката и детето страх ме обземаше да не се заразя по най-невинен начин. Един път такава жена в болницата за раждане, цялата оплула в сифилис. Умих си ръцете, в спирт лизол сублиман ги топах, най-сетне в боров вазелин. Думам на доктора: „Страх ме е така да работя!” „Ха, почвай, не бой се.” Изкарахме раждането, не помня детето живо ли беше, или умре, но много

ми се видя чудно: тая жена ходеше да пере по чужди места. След няколко години чух, че била умряла.

През време на Първата световна война в 1912 година в града ни бяха 4 лекари, всички заминаха за частите си. Случайно една госпожа, на един директор на фабрика „Успех“ била лекарка, тя изяви желание да работи като градска лекарка. Общината я приема и за пръв път се срещам с нея, в едно семейство се запознахме. Когато е ставало нужда за някой акушман, съм я викала. Един път стана нужда да се направи шев на едно разкъсване на перинеума. Тогава била малко болна, не можела да излиза и ми отговаря: „Вземи иглата и почвай да шиеш, не е мъчна работа.“ Приготвих се, взех иглата и почвам да шия, ръката ми трепери, сърцето ми – и то трепереше. Шевът стана. На другия ден отивам при лекарката. „Е, как стана шева?“ – ме пита тя. „Слава Богу, направих го.“ „Потрепери малко, ще свикнеш, не е мъчна работа.“ – каза ми тя.

Друг път имахме едно напременно раждане при една бедна родилка. В това време бях на частна практика, а другарката Бозева беше градска и г-жа д-р Тодорова градски лекар. Бяхме се събрали и трите. Обстановката на тази родилка много мизерна. Какво направихме? Почнахме на просия тук-там от комшиите, събрахме парчета бели, тенджери, дърва отпуснаха от общината и наредихме, което трябваше за първо време и за после няколко дена. Положението на родилката беше много сериозно. Няма кой да направи версията. Вечерта я оставихме в лошо състояние, оставихме я вкъщи. През нощта обаче никой от нас трите не спа вкъщи. Аз се обръщам в леглото ту на едната, ту на другата страна и си мисля: „Ний съвсем спокойно оставихме тая нещастница да мре“. Госпожа лекарката и другарката Бозева и те същото разсъждавали през нощта. Сутринта рано ставаме трите и отиваме при родилката и трите се гледаме и разправяме какво всяка е мислила през нощта и никой от нас не можала да спи. Докторката ни предлага: „На всяка цена да извадим детето. То вече не е живо, поне майката да спасим“. Нещастната родилка ни гледа и дума: „Моля ви се сестрички, спасете ме, като оздравея, ще ви умия дъските“.

Наредихме се, лекарката започва да обръща детето, а ние двете сме я хванали през кръста и тъй се наловихме и трите, за да имаме сила да издърпаме детето. Като се умори лекарката, една от нас ще отиде на нейно място, другите две ще помагат на тегленето. Най-сетне успяхме да го извадим. След раждането лекарката се страхуваше за състоянието на родилката. Аз я окуражавах тъй: „Нашата родилка не е изнежена, живяла е в мизерия, от село е, пожилава, по-издръжлива“. Разбира се, гледахме я както трябва. Яви се температура, аз се уплаших, на 9-ия ден я повдигнахме. След войната мъж ѝ се завърна, забременяла пак, второто дете ражда без никаква помощ, сама била.

Друго раждане правих без памук, без лизол, без спирт, защото аптеките не ни отпускаха временно. Пак напред измих си хубаво ръцете, вместо спирт – силна ракия, вместо памук – чисти, бели, опрани и изгладен парчета. Конците и ножиците сварихме и по този начин нищо лошо не стана. На другия ден отпускаха от аптеките каквото ни трябваше. Извикаха ме при една госпожа от фаб-

рика “Мароканджиев”, тяхна сестра млада. Влизам у тях и питам какво има. Казват ми, че болната имала естествен аборт на три месеца. Изгубила много кръв и болките много силни. При прегледа: разширение на шийката и няма изглед на аборт. Миризма по-особена, парчета падат по-големи др. вид. „Тук – казвам – има друго нещо.” Оказа се някаква буца в матката. Повикахме лекарката и тя намери същото. Стояхме с нея цяла нощ. Направихме ѝ промивка вагинална. Пригответихме да я изпратим за София. Нашата пациентка беше безстрашлива, с голям кураж и вяра, че ще ѝ се помогне. В София я оставили при г-жа д-р Трънка да се позасили и след това ѝ правят операция.. На следующата, Всеобщата война, през това време ме повикаха за раждане при същата госпожа с голям кураж, която имаше три раждания, първите две момчета, а третото момиче, което искаше да махне. На второто раждане плацентата се забави и силно кръвоизлияние имаше. По телефона търсих д-р Василев, който бе в болницата. Тогава се помещаваше в гимназията, там лежах войниците, ранени, болни и пр. Докторът отговаря да заведем родилката в болницата. Това беше невъзможно. Първо – среднощ е, никакъв фойтон няма. Второ – от тръскането на колата лошо може да стане с родилката. Какво оставаше? Реших и предложих на мъжа ѝ: „Наука ми позволява да правя каквото зная, щом няма лекарска помощ, решавам се да извадя плацентата”. Измих се добре, по-строга дезинфекция на ръцете. Извадих навреме плацентата, сетне спрях хеморагията, спасена е родилката. За да бъде спокойна, стоях при родилката през нощта.

След няколко дена г-н д-р Василев прави бележка защо не сме завели родилката при него в болницата. Отговорих му: „Докато я доведем, можеше из пътя да умре”. „Добре, добре си сторила” – беше отговорът му.

Същата госпожа наскоро забременя с трето дете, иска на всяка цена да го махне, аз обещах да ѝ помогна. Отивам пак у тях и я питам: „Защо искаш да го махнеш? Имаш две момчета, а това ти дете, ако е момиченце, я виж какво ще е добре, пък за хранене и отглеждане вие сте добре”. Най-сетне сполучих да я убедя, че тъй ще е най-добре. Най-сетне третото раждане се случи момиченце и голяма радост падна за нея и мъжа ѝ. После тази госпожа наново отива на операция, наново се образували тумори, за което ѝ махнали матката. Това момиченце, което не го искаше, сега е млада госпожа, която очаква да стане млада майка.

През втората война имаме случай с плацента превия. Една жена на средна възраст с напреднала бременност почнала да губи в по-силна форма кръв. Повикаха ме, преглеждам, положението ѝ е много лошо, съветвах домашните ѝ да я изпратят в Търново. Уж се съгласиха, вечерта пак ме повикаха, не искат да ходят в Търново. Тук имаше лекар, окръжният не можел да дойде, бил неразположен. Повиках градската акушерка, за да работим двете. Опасното състояние е пред очите ми. Болките за раждане почнаха, ние стоим, правим каквото трябва, за да помогнем на родилката. Раждането стана на разсъмване, детето не можеше да бъде живо. Гледахме майката да спасим. Плацентата излезе, вече хеморагията лесно се спира. Спрехме и нея, но майката много изто-

цена, подкрепихме силете ѝ с коняк, кафе, главата без възглавница и пр. Направихме ентра ютерин, промивка за всеки случай, най-много да не се получи инфекция. Страхме се много добре да гледаме родилката. След един два дена дохожда окръжният лекар, ние бяхме с градската акушерка там. Окръжният лекар гълча ни защо сме правили тая промивка ютерин. Аз му отговорих: “Когато няма лекар, ний акушерките сме длъжни да правим каквото знаем. Нали майката е спасена, ний сме доволни.”

Някои хора ни упрекваха защо не сме отишли на фронта за милосърдни сестри. Ний като бяхме тука, не изпълнявахме ли добросъвестно нашата задача?! И тук трябваше хора да помагат на нуждающите се. Нощно време сами се връщаме от работа със страх, в студ, дъжд и вятър; и ний гладувахме през това време и пр. лишения сме изпитвали. При туберкулозни жени на раждане съм се плашила дали жената не ще издъхне в ръцете ми. Как съм ги съжалявала, колко треперене и за тях е било. Често пъти съм сънувала как сифилистична родилка иде при мене и ми дума: „Ти се пазиш от мене, ами ако се заразиш?” Изтръпвах от ужас насън. След войната в работата си често съм бивала небрежна към себе си, някъде претоплени стаи естествено, като работя се изпотявам толкова много, че дрехите ми стават мокри. В такъв случай отивам излизам от топло на студено, не обръщам внимание на себе си. “Нищо не ми е” – си казвах аз. И тъй, тука малко, другаде повече, по-голяма настинка, разболях се от бронхопневмония с плеврит. Никой от нас, хората, не е от камък или от желязо, а особено в работата ни, лесно сме изложени на простивания и други заболявания. Три месеца не упражнявах акушерство, защото бях слаба.

Най-сетне когато лекарят ми позволи да работя, наскоро ме викат на раждане по горния край на Габрово. Как съжалявам, да не са ме търсили и да не са ме намерили, хиляди пъти щеше да е по-добре. Отивам при една родилка, учителка. Какво виждам? Болките – в началото на шийката на матката, отвън на половите органи, не сме учили за такова раждане. Аз се уплаших, викам лекаря д-р Вапцов. Страхме се да поддържаме чистота у родилката, но тя много беше нетърпелива и страхлива. Майката на родилката – също страхлива. Мъжът ѝ много интелигентен, и той се страхуваше. Болките се усилиха – разширението не мърдаше, все в едно положение. Много се страхувах от инфекция, което беше много възможно. Това раждане трая два дена и две нощи. Родилката почна да не търпи, върти се на кревата, става, ляга. Изтръпнах от тая картина. Кого повече да окуражавам? Лекаря често викаше. В това време дохожда нейна леля, баба Чуличка, която тогава минаваше за баба, но и майсторка беше да прави аборти със смъртни случаи, както дойде. Щом влезе лелята, дума: „Какво сте се уплашили, мари! Като види човек лошо, да не се плаши, и добро – да не се зарадва много.” Съветът на баба Чуличка беше много добър, обаче като излезе отвън в кухнята, старовремешна къща с камина, където майката на родилката топлела вода на огъня, рекла: „Твоята дъщеря не ще я биде.” Майката от страх пада в огъня и кърпата от главата ѝ почнала да гори. Тъкмо в това време влиза докторът, вижда майката в това състояние, свестява я. А ний с родилката във вътрешната стая не знаем за тая случка. На втория

ден лекарите д-р Вапцов и д-р Иванов решиха да ускорят раждането. Най-сетне всичко стана благополучно, а детето беше много заморено – момче, едно едро и хубаво дете. След това тампонирахме, за да се върне шийката на мястото си. Внимавахме шийката да не се показва, вкарахме я навътре. Температурата почна да се повишава. Лекарите и аз се стараехме сутрин и вечер да се борим с това голямо зло. И в края на краищата с добър резултат се свърши този много интересен случай. Колко душевни страдания ни стори на всички наоколо тази родилка, не могат се описа. Само ние, които ги изживяхме, си знаеме. Мъжът на тази госпожа беше разбран и умен, разбираше нашите страдания и големи жертви, които положихме, също и самата родилка. Лекарите ѝ казаха да си направи операция и втори път да се избягва забременяване. След години през лятото са си дохождали в Габрово на гости, съм ги срещала случайно майката и детето. Майката винаги внимателна към мене, дума на момченцето: „Целуни ръка на тази госпожа, тя те е донесла”. Разбира се, в такива моменти сърцето ми се изпълва с радост, още повече като си припомня случая, гледам ги живи и двамата. Синът – едро и красиво момче. То трябва да има към 16 години.

В моята практика съм имала случаи, каквито не сме учили в училището. Практиката не е ли училище? Имала съм всички лоши положения при ражданията, повечето с добър край, много рядко смъртни случаи.

След войната в общината се предвидя втора градска акушерка. В 1921 година ме назначиха градска, и по-рано съм била около 8 години. Помислих: може би ще мога изкара за пенсия, ще поработя доколкото сили имам. Посъветвах се с д-р Недевски, той ми каза: „Опитай, поработи, ако видиш, че можеш, защо да не работиш”. Въпреки че често съм боледувала много сериозно, често пъти се чудя как издържам на нашата трудна работа понякога. Градски лекар преди и след войната беше нашият съгражданин г-н д-р Вапцов, акушер. Живели сме добре в работата си. Някъде съветите му с благодарност съм приемала.

По-нататък, в 1932 година, станаха нови наредби, за градските акушерки се предвидеха други заплати, годишно 1800 лева. Аз бях достигнала до 2700 лева месечно. По-рано общините ги определяха, а по-после – от Санитарната инспекция. В това време за градски лекар назначиха д-р Попвуцов, също от Габрово. Той нареди дежурство в лечебницата, по негово разбиране. Назначиха още една градска, станахме три градски. Дежурството според нареждането на градския лекар бе тъй: всяка акушерка градска ще дежури по една седмица от 8 часа сутрин до 12 на обяд и след обяд от 2 до 4 часа да прави промивки, каквито докторът я накара, без право да ходи из града да акушира, само когато не са дежурни, те ще извършват акушмани. Моите другарки акушерки градски и на частна практика почнаха явно да ми говорят – докога ще бъда градска, стига да съм яла градски пари, да оставя и те да похапнат такива. Отговарям им: „Според закона имам право още да работя като градска.” В лечебницата се почнаха интриги. Прислугата си присвояваше големи права, породиха се своеволия, несправедливости, които рано-късно излязоха на бял ден. Завидяха ми.

Слугинята рекламираше повече една от колегите ми, а аз съм била горделива. Младият (градският) лекар, защо не съм го викала на раждане, почна да ме гони, допускам под влиянието на моите другарки. Един път в дежурството ме извикаха на раждане, въпреки нареждането на лекаря аз отидох, като смятах, че ще успея да се завърна в лечебницата и да си продължа дежурството си. Обаче раждането закъсня. Пратих бележка да бъде заменена от друга колежка, тя не отишла. На сутринта отивам в лечебницата, слугинята ми съобщава, че докторът ще ме гълчи. Вика ме в неговата стая, пита ме защо не съм изпълнила неговата заповед, заплашва ме, че ще ме уволни. Изслушах присъдата му. Отговорих му: „Не можах да им откажа на хората за раждането, смятах ще се завърна по-рано, но раждането се забави. Най-сетне виждам, че ми завиждате, сметнахте много пари печеля и ако желаете да ме освободите, свободни сте, ще ми направите с това едно добро. Аз съм към края на общинската си длъжност, остава каквото желаете.“ Един наш бивш фелдшер и сват при това, там беше, идва после при мене: „Святя, знаеш ли, че ако не бях аз, докторът щеше да те уволни.“ „Благодаря ти, свато, но няма от какво да се плаша. Аз зная, че и ти се радваш в случай че ме уволнят.“ Слугинята “всяко гърне и мерудия” ме гледа изпитателно.

...

Болките вървяха силни, понеже трудно и може би невъзможно да стане естествено раждане, помислих в краен случай да пратим родилката в Търново или Габрово. Потърсиха лекар. Един бил в село, върнал се уморен, не можел да дойде; другият бил нанякъде по работа. Мъжа на жената вечерта води друг лекар, който дошъл от София на гости на бабалъка си. Този лекар каза, че ще я акушира. През нощта болките не престават, сутринта пак го повикаха, той доведе със себе си един млад лекар от Трявна, току завършил, който чакал назначение. Прегледаха след това родилката, решиха след обяд да почнем работа. Потърсиха в градската амбулатория някои форцепси, намериха, но много малко имаше. Първо направиха перфорация на детската глава и после ще извадят останалото. Добре, но много мъчно стана всичко. Д-р Михайлов, както работеше, псуваше детето на майка. Ако знаел, нямало да се ангажира в тая работа. Това се повтори няколко пъти, като му помагахме с младото докторче – неволно ще погледнем родилката и тя, и ние се позасмивахме на псувните на лекаря. Като нямаше с какво да се издърпат ръцете, трупът и краката на детето, накара младия лекар да отиде при някой ковач да привият едно желязо като кука в единия край, за да хване детето. Направиха куката, обгорихме я и продължи с нея. Най-сетне както можеше извади детето на парчета. Цели три часа трая това. С ръкавици и направо без тях, защото се скъсаха. Плацентата излезе лесно, хеморагия нямаше. Благодарение на селския организъм, който издържа всичко. Сетне останахме с младото лекарче да наглеждаме всеки ден родилката. Яви се малка температура, но не се случи усложнение. Тая работничка сега работи в град Габрово, често я срещам и си спомням псувните на лекаря. За пръв път в практиката срещнах лекар да псува.

През 1935 година през пролетта се завърнах в Габрово, не им било прият-

но, че се завръщам. В моята практика съм имала раждания с три деца: едното, най-първото, с добра конструкция, можеше да живее, другите – по-малки. Друг случай – близначета, едното по-рано с един месец, другото след месец се роди – и двете бяха живи. На две места съм имала случай с монстрър, обезформени, родиха се мъртви. На друг бяхме с г-н д-р Иванов, роди се без похлупак костен, на половината глава се виждаше мозъкът, а другата към малкия мозък имаше череп. Детето живя два дена. Друго се роди без анус, за голяма нужда през устата му излизаха матерните – и то живя 2-3 дена. Друг случай: детето се роди с 2-3 зъба, но те бяха меки. В друг случай детето с по шест пръста на ръцете и краката. Така бил бащата на детето. При друг случай на детето на една ръка средният пръст до средата на една фаланга по-късичко. Викаха лекар, смятаха с някаква операция да се продължи, докторът със заобиколки им каза: „Не може.“ Разпита майката, тя ми разправи: през бременността все си мислила дали детето ѝ не ще се роди като един неин роднина, единият пръст на ръката му бил по-къс. „Много съм се чудила“ – каза тя. При друг случай детето се роди с изкълчена ръчица, в този случай превързвахме ръчичката и подпиряхме с книжни картони, така няколко дена се държа без да се движи, ръчичката се оправи. На друг след раждането (акушмана, извършен от лекар) на другия ден забелязах дясната ръчичка на детето увиснала и подута от лакътя до пръстите. Щом забеляза това (майката ме следи с голямо външение) пратихме за лекаря. Той успокоява майката, но тя ни гледа с недоверие. Лекарят направи компрес на цялата ръка. Всеки ден правихме компреси сутрин и вечер, но подуването ставаше по-голямо. По искането на лекаря детето бе прегледано на рентгенов апарат. Оказа се, че няма навехнато, нито счупено. Родилката ме гледаше с въпросителен поглед и със страх дали детето не ще остане с дефект. Как нейното майчино внимание като остър нож се забиваше в мойто сърце, но се преструвах, че нищо не разбирам. Най-сетне ръчичката почна да отива на подобрение, почна само да я движи. Каква радост за домашните, разбира се, и ние не сме желали лошото. Причината за тая случка е била – детето в майката е лежало повече на тая страна и се е притискало повече. Сега детето е на 6 години, играе, никаква следа няма от оная страшна ръчичка.

При друг случай детето се роди на едното краче с обърнато навътре ходило. Повикаха лекар, той препоръча да се направи една коричка за държане правилно на крачето, обаче от това нищо не се постигна. Повикаха друг лекар, той ги упъти да занесат детето в София при ортопедист лекар. Там му направили операция, намират, че кокалчетата на въпросното краче не били нормално наредени. Поправят ги и гипсират крачето, след известно време в София му правят обувка, да се носи известно време. Като махнаха обувката, крачето е съвсем изправено. Родителите му голямо безпокойство прекараха и в края на краищата как благославят лекаря от София за направената му операция.

Близко три години откак се завърнах в Трявна и как упражнявам занаятите си, намерих голяма промяна у моите колежки акушерки от по-рано, и новите, и тези новите, по-младите особено, с други разбирания. Не желая да ги хуля, но за съжаление ще кажа не по този начин да се поставяме с гражданст-

вото и работничките. Младите колежки бързат да се пипнат до клиента, без да правят подбор и начин на рекламата си. А това бие зле в очите на хората по-образовани, които знаят и разбират, че акушерството не трябва да си служи с низости, сама насилствено да си предлага труда. А най-главното: да подценява другарките си, които са заслужили с достойнство, с големи борби са се борили с предразсъдъците и са правили много жертви само и само да поставят акушерката на подобаващо положение. Те се намерват на трасирано шосе, по което се движат в работата си. Не знаят тези, които бяха преди тях, какъв труд и упоритост са имали, за да им приготвят сегашното, в което се намират. Младите забравиха да уважават по-старите си колеги и не знаят да ги ценят. Това е обща вълна на всички младежи. Те казват, че старото си е изживяло своето. Днес рекламират за по-добро и по-бързо извършване на акушманите. Чувам даже мнения: „Този лекар е стар, викайте младите, те по-разбират“. Много бързо дават преценката си, тъй всяват между обществото често пъти неправилно, без основание това, което не трябва да се казва. Не по този път се живее колегиално, не трябва да ставаме присмех и подигравка на обществото, в което сме длъжни да работим. Не трябва надпреварване за бързо забогатяване и да се злоупотребява с работничеството.

Въпреки моята дългогодишна практика, аз срещам толкова много дивотии у простолюдието, това, което сам виждала и чувала някога като предразсъдъци и ред други вярвания. Те сравняват акушерката със селската баба, те обезценяват труда ѝ, а в също време крачат, бързат към гражданския живот, с облекло само външно, за чистота представата им е слаба.

Кино – редовно се посещава, червило по устните, лицето – на първо място. Не отказвам, на младите им се харесва модерното. Някъде критикуват акушерките, обаче правото, разумното, полезното къде е?! Криворазбрана цивилизация, ако мога да се изразя. Разправя им се как да се държат чистичко родилката и детето как да се кърми. „Хе, ами чак толкоз, какво сме видели от нашите майки.“ Даже и да имат възможност, не искат, детето им в парцали груби обвиват. С други думи – прогресиране или регресиране? Повечето сме още далече да възприемем за здравето, което е нужно. В нашето гражданство има хора, на които не съм забравила добрата им обноска – ценили са ми труда и безпокойствата ми и аз също ги ценя. Често пъти срещам дечурлига, на които майките им са разказвали, че съм ги акуширала, с усмивка ме поздравяват, целуват ми ръка. Аз имам вече женени и на тях съм акуширала по две-три деца.

В заключение ще кажа: аз изпълних моя дълг като акушерка и човек спрямо гражданството в Габрово и спрямо човечеството.

The Autobiography of the First Professional Midwife in the City of Gabrovo – a “Male” Writing

Petar Vodenicharov and Anastasija Pashova

In the framework of R. Scollon and S. Scollon’ “Intercultural Communication” outlining the basic pragmatic differences between the male and female communication we analyzed the autobiography of Maria Patruncheva (1874-1964). Long before the organizing of women and the feminist discourse to come into existence a woman from the city of Gabrovo affirmed herself as professional midwife and wrote her autobiography defending “male” values and using a “male” style. But analyzing the autobiography in the context of her personal archive reveals hidden feminine dimensions of her Self and her style of writing.

„...Социалната работа, която избрах за професия на моя живот...”¹

Райна Петкова (1895 – 1957) в огледалото на своето служебно досие

Кристина Попова

Подготовката за професионална социална работа започва в гражданския сектор, най-често в червенокръстки, религиозни и женски организации. Методите на социалната работа са разработени в края на XIX и началото на XX век от видни деятелки на женското движение и радетелки на женските права – Джейн Адамс (1860–1935), Мери Ричмънд (1861–1928), Алис Саломон (1872–1948), Сиди Вронски (1883–1947), в условията на международния обмен на женското движение. Този свободен трансфер, обмяната на идеи, практики, публикации-те и преводите, статиите и фотографиите в женската периодика са важно условие за развитието в отделните страни.² В този обмен участват и първооснователките на социалната работа в източноевропейските страни като Хелена Радлинска (1879 – 1954) в Полша, Алис Масарикова (1879 – 1956) в Чехословакия и много други. Благодарение на международните контакти на Българския женски съюз възможност да следва в Академията на Алис Саломон през 1929 г. получава и българката Райна Петкова, която след това преподава методите на социална работа в откритата от БЖС през 1932/1933 Висша социална школа за жени в София.

Първите стъпки на професионалната социална работа и жизненият път на нейните първооснователки, както и писмените свидетелства, които те са оставили, дават възможността да се изучат техните мотиви, да се насочат към едно ново обществено и професионално поприще и да останат (или не) в него. Това дава възможност да се видят контактите им с женското движение и неговата значимост за професионалното им утвърждаване.

Настоящата статия е написана преди всичко въз основа на служебните документи на Райна Петкова. Тя има за цел да покаже образа, който създава служебното досие на една от първооснователките на социалната работа в България.

През 1929 г. делегация на Българския женски съюз посещава Берлин и се запознава и с дейността на Социалната школа за жени и Немската академия за социална и педагогическа работа на жените, ръководени от Алис Саломон.

Навярно тогава се поражда и идеята да се проучи германския в женското образование в областта на социалната работа. След това посещение по инициатива на Димитрана Иванова (1881 – 1960) в Академията в Берлин Българският женски съюз изпраща младата юристка Райна Петкова.³

В молбата си за постъпване в академията тя пише:

„След завършването на следването (в 1922 г. – б.м. Кр. П.) си постъпих на държавна служба (във финансовото министерство) и заемах този пост до зами-

наването си за Германия. Тъй като възнамерявах да се посветя по-късно на социалната работа в моята родина, се отправих към Германия, за да се запозная с практиката и организацията на германските социални грижи и научните изследвания в областта на общественото подпомагане. Най-горещо моля да бъде приета в немската академия за социална и педагогическа работа на жените, чийто едногодишен курс бих желала да завърша с голям интерес.”⁴

Райна Петкова се завръща в 1932 г. и изнася пред жените-юристски реферат за принципите и организацията на социалната работа в Германия.⁵ Рефератът е публикуван в 1933 г.

В следващите месеци Райна Петкова публикува в различни издания статии и авторизирани преводи на немски автори (статии на Алис Саломон и други автори), за да популяризира методите на социалната работа. Една от първите ѝ статии след завръщането ѝ от Германия е „Към социална работа”, поместена в сп. „Сестра”.⁶ (списание на Сестринското дружество) и с малки изменения в изданието на Българския женски съюз „Женски глас”. Това паралелно публикуване в двете периодични издания отразява съществени взаимовръзки в рамките на женското движение, както и в полето на обществените грижи.⁷

В тази своя първа статия за социалната работа Райна Петкова запознава читателките на „Женски глас” и „Сестра” с организацията на социалната работа в Германия, посочва системата на теоретична и практическа подготовка за социална работа. Още тук, в тези нейни първи публикации, се очертават нейните възгледи за социалната работа преди всичко като организация, като „планово подпомагане за удовлетворяване на тези потреби на търсещите помощ, които отделните групи или лица не могат да удовлетворят чрез своето стопанство, а държавата със своите общи наредби не ги засяга. Тази дейност е наречена **социална работа**.”⁸ Рисувайки социалните проблеми тя не дава картини на мизерия, бедност, болест или социални пропасти, а по-скоро скицира и групира основните проблеми – голяма смъртност, социални болести, опасност от морална поквара: „материалното положение на народа ни е влошено, здравето отслабва, нравствеността клони към упадък”⁹ и пр. Интересно е това, че патосът на социалната работа като борба за по-добро общество или за обществена справедливост отстъпва пред стремежа да „се запазят и развият народните сили”. Задачата ѝ е „да се подпомогне индивида да стане способен сам да изкарва прехраната си.”¹⁰ Задачите на социалната работа се простират върху запазване здравето, духовния и нравствен живот, усвояване културните идеи, тяхното издигане и усъвършенстване. Това се постига чрез грижа за здравето, възпитанието и образованието. Целта на социалната работа е „да помогне за най-добро развитие на отделната личност, а оттам за най-високо издигане на народните сили.”¹¹

В този смисъл тя смята, че сестрите-посетителки са едно начало на социална дейност, но се застъпва за създаването на едно отделение за социални грижи.¹²

В тази статия е загатнат и главният професионален интерес на Райна Петкова, който я ръководи в работата ѝ до края на живота ѝ – това са грижите

за безнадзорните деца и застрашените от пропадане момичета, както и подготовката на специална „женска полиция“ за работа с тях. В тази посока е работата ѝ в Дирекция на полицията, в БЖС и в различни благотворителни дружества.

През 1932 г. БЖС открива тримесечен курс за жени, където Райна Петкова преподава методи на социалната работа, а през 1933 г. този курс се превръща в двугодишна Висша социална школа за жени към БЖС. В следващите години Райна Петкова работи в Дирекцията на полицията към МВРНЗ като подначалник на службата за борба със социалните злини, като заедно с това преподава във Висшата социална школа на БЖС и пише статии главно за социалната работа в Германия и борбата срещу проституцията. В първите години след завръщането си тя не прекъсва връзките си с Академията в Берлин, докато съществуването на академията в предишния ѝ вид става невъзможно в условията на Хитлеровия режим, а Алис Саломон и други преподаватели са принудени да търсят в чужбина спасение от преследванията.

За живота на Райна Петкова извън участието ѝ в различните институции и множеството ѝ публикации има много малко следи. Животът ѝ се реконструира в голяма степен благодарение на документите в архива на Академията на Алис Саломон в Берлин,¹³ както и на служебното ѝ досие в архива на МВР. Забележителната ѝ професионална и обществена дейност е преминала почти без запазени документални следи и това е показателно за бързото разпиляване на паметта за обществената дейност на жените. С това са загубени ценни отправни точки за първите стъпки на социалната работа в България.

Днес не се знае къде е архивът на Българския женски съюз, изчезнал по времето, когато е арестувана след 9 септември 1944 г. неговата председателка Димитрана Иванова. Заедно с него е загубена и документацията на Висшата социална школа за жени. В Архива на МВР не е запазена документацията за отделните случаи на Службата за борба със социалните злини, по които е работила Райна Петкова, така че да могат да се видят по-ясно методите и стъпките на нейната работа, а по-късно и на работата на първите жени полицайки под нейно ръководство. Има документи само за два случая от 1940 г., останали в досието на Райна Петкова – запазени, защото са станали повод за критика към работата ѝ. Това са единствените случаи на критика при иначе безупречните ѝ характеристики от началството в Дирекцията на полицията. В тези два случая тя застава на страната на две слагинчета, изгонени от своите работодателки и останали без подслон и се застъпва за техните интереси.

Самата Райна Петкова няма свое семейство и никога не получава възможност да придобие собствено жилище въпреки относително високия пост, който заема в Дирекцията на полицията.¹⁴ След завръщането си от Берлин в София, тя живее под наем, като често сменя жилищата си.¹⁵ Така нейният личен архив се разпилява и загубва, а за живота ѝ остават да свидетелстват почти само служебни документи.

Кариерата на Райна Петкова достига връхната си точка в 1942 година, когато тя е назначена за ръководителка на група жени – полицайки за проучване на безнадзорните деца в София. В тази година се провежда и първият курс за женска полиция в България, с което се осъществява една дългогодишна мечта на Райна Петкова – да се създаде женска полиция като част от системата на обществени грижи. В полицейския курс за жени Райна Петкова преподава методите на общественото подпомагане. Заедно с младите полицайки са издирени 600 бездомни деца в София до 16 години, които се преценяват като „застрашени от морално пропадане”.¹⁷

В същата тази година тя получава държавно отличие за работата си заедно с други активисти на общественото подпомагане като социалният педагог проф. Христо Негенцов, директорът на дома за борба с детската престъпност Кирил Петков, директорът на Съюза за закрила на децата Георги Драгоев и други.¹⁸ Въпреки че дългогодишните ѝ усилия за организиране на женска полиция вече дават резултат, все пак Райна Петкова смята, че женската полиция има бъдеще преди всичко в системата на социалните грижи. Тя смята, че женската полиция не трябва да остава в полицейското устройство, а да намери място в организацията на социалните грижи, където тя вижда сътрудничеството между гражданските организации и службите на социалните грижи. В свой реферат, посветен на женската полиция, тя прави обстоен преглед върху възникването и организацията на женската полиция в отделните страни от първите опити в Ню Йорк (1845) и Чикаго (1893) в САЩ, в Щутгарт (1903), Лондон (1905), Берлин и Кьолн (1923).

Тя пише: „...Развилите се обществени грижи в края на XIX и началото на XX векове, повикът да се спаси честта и достойнството на жената, убеждението, че полицията не трябва да бъде притеснител, а приятел, помощник и пазител на правата на своите сънародници, създадоха почва за женската полиция.”¹⁹

И продължава:

„Организацията и техниката на женската полиция е различна; обикновено тя е бюро, ръководено от жена или пък жените полицайки са разпределени в различни отделения на мъжката полиция. Първата форма – под ръководството на жена, преобладава. В САЩ съществуват и две други форми на организация – полицията възлага на доброволки или възлага задачи на жени, които са на частна служба.

По отношение на правото на жената полицайка да задържа и арестува, практиката е различна, обаче стремежът е тя да има и това право. Носенето на оръжие е рядкост: тя си служи със сигнална свирка. Униформата е въведена в много държави, но като изхождат от предназначението на женската полиция да предотвратява пропадането на своя обект, много страни я намират за неудобна.

Взаимното сътрудничество между полиция и граждани ще донесе изяснение на нуждите и желанията на населението и полицията ще може да изясни

Подписно име *Миткова*
Брачно име *Петкова*
Собствено име *Райна*
Восне № *Л.К. 234* год.
Дата на *настаня* *А 98/1.5.1934 год.*
6.12.412 Л.К. 5131

Бележки

1. Нос. Б. А 98/1.5.1934. изв. и. з. С. 1. 1. 1934.
 2. Нос. Б. А 9/13.1.1936. по издигане.
 3. Нос. Б. А 10/15.1.1936. по Б. 1. 1. 1936.
- Пол. зав. служба против
социални - С. 1. 1. 1936.
Католически - група С. 1. 1. 1936.
режис. служба С. 1. 1. 1936.

своята задача – да услужва на гражданите”.²⁰

В изложение до министъра на социалната политика за необходимостта от женска полиция Райна Петкова подчертава, че началото на женска полиция в България вече е сложено от 11. 1. 1942 г. Тези жени – настоява тя – вършат по-скоро социална работа, те са социални работнички, съветнички, но не полицейки. Те изучават безнадзорните деца, създават контакти с родителите, които не могат да се справят с възпитанието на децата си. Това ръководство и наблюдение е задача на женската полиция. Затова тя се застъпва за преместване на тази служба в системата на социалните грижи.²¹

В 1942 г. Райна Петкова е повишена в разузнавач Първа степен²². По същото време нейното здраве се влошава: тя страда от анемия и от „пълно душевно и телесно изтощение”. През лятото на 1942 г. лекарите установяват, че е болна от Базедова болест. Тя отдава заболяването си на тежката си служба в отделението: „Уреждах споровете между работодатели и домашна прислуга, издирвах, залавах, разпитвах и подпомагах обектите на службата” ... „Заболяването ми е последица от из-

пълнение на служебния ми дълг”.²³ Това се потвърждава от лекарската комисия: „Комисията намира, че службата, която е изпълнявала, особено уреждането на споровете между работодатели и домашни прислужнички е от такъв характер, че е влизала много често в пререкания със същите, особено като се има предвид, че това уреждане не е почивало на закон, а е било по-скоро една посредническа мярка”.²⁴

Становището на лекарската комисия за натовареността на Райна Петкова и собствените ѝ обяснения за разклатеното ѝ здраве се потвърждават от двата случая с домашните прислужници, споменати по-горе. Често пъти Райна Петкова посреднички не само между момичетата и работодателите, но между прислужници, работодатели и други служби. Обвиняват я, че тя не за първи път се занимава с оплакванията на домашната прислуга, което не влиза в служебните ѝ задължения.²⁵ По повод обвиненията срещу нея тя пише:

„...На 16 август понеделник дойде при мене в службата домашната прислужница Цана Тодорова Колева от с. Корменско, Севлиево, която се оплака, че като напуснала... отишла в Дома за домашна прислуга при г-жа Георгиева, за да ѝ уреди сметката с работодателката, но г-жа Георгиева като приятелка на г-жа Панова, разрешила спора в нейна полза, а на Цана казала, че ще я интернира. Домашната прислужница прекарала двата дни (събота и неделя) по улиците гладна и спала при чужди хора.” Тогава докладвах случая... „Аз убедих работодателката, че момичето не бива да остава без храна и на улицата, затова трябва да му се даде пари от заплатата поне за храна и за път. На прислужницата казах, да отиде да си вземе дрехите и да си замине за село. В момента аз няхах основание да я лишавам от свобода и да я интернирам.”²⁶

При другия случай тя намира работно място за момиче, „застрашено от морално пропадане”: „Тинка Йорданова Пенкова ми е позната като момиче, което има нужда от упътване и надзор. През м. май тя беше доведена в службата. Тогава аз я освободих под условие, че ще работи в семейство, което трябва да познавам. Посочих ѝ семейството на г-н главния секретар на министерския съвет г. Серафимов. Там работи един и половина месеци. Г-жа Серафимова беше много доволна от нейното поведение и работа. Смятах, че Тинка е подходяща и за семейството на г-жа Панова.”²⁷

Така всъщност нейната работа може да се реконструира само от документите на дисциплинарните процедури в нейната служба.

Извън тези инциденти, в службата ѝ във Вътрешно министерство, работата на Райна Петкова се цени високо. Както и другите жени в тази мъжка институция, тя трябва да се доказва и защитава мястото си с постоянство и усърдие. Понякога тя остава да работи след работно време, за което ѝ се издава при случай специален пропуск.²⁸

Служебните ѝ характеристики са изключително позитивни: „Здрава и издръжлива. Не е боледувала. Познава службата си много добре и има амбицията да я постави на модерни начала. Честна, изпълнителна и дисциплинирана. Много начетена и достатъчно интелигентна. Полезна е за службата.”²⁹

Документите от служебното досие на Райна Паткова от времето 1934 –

1944 г. могат да се съпоставят с нейните публикации от същото време. Те потвърждават и допълват образа, който статиите ѝ очертават. Макар да наблягат предимно на нейната изпълнителност и дисциплина, тя не е само предана служителка: за нея борбата срещу детската престъпност и проституцията е кауза. Достойният живот на жените, запазването на „женското достойнство“, възможностите за придобиване на занаят, професия, самостоятелност са най-важните ѝ ценности.

Заедно с това времето на нейното издигане в службата, най-интензивната ѝ работа, както и на най-активното ѝ писане съвпада с годините, когато официалната политика на България все повече се ориентира към Германия, докато през 1941 г. България влиза и в Тристранния пакт. Чиновниците като нея водят несигурно съществуване, жените юристки – също. Райна Петкова доказва своя професионализъм, държи се аполитично, но се съобразява с политическите тенденции. Господстващите в Германия идеи за все по-силен социален контрол се отразяват и на нейните възгледи, още повече, че тя е немска възпитаничка. Тя продължава да превежда статии от немски и да информира с публикациите си за организацията на общественото подпомагане в Германия. Тя си дава сметка за промените след идването на Хитлер на власт, но както и по време на следването ѝ, практиката в Германия представлява за нея образец на модерни социални грижи. От статиите ѝ се вижда как тя оправдава и подкрепя мерките за по-силен социален контрол.

По-голямата част от публикациите на Райна Петкова се отнасят за дейността на нейната служба, а ако се изказва по по-широки обществени проблеми, то това са въпроси като положението на домашните прислужнички, проституцията и безнадзорните деца. В този смисъл тя искрено вярва в своята аполитичност. Занимавайки се със професионална социална работа, тя не взема отношение към политическите събития.

В документите на тайните служби 1944 – 1950

Условията за социална работа радикално се изменят след 9. 9. 1944 г. и изобщо във времето на социализма. Общественото подпомагане става част от държавно-административната система. В годините 1944 – 1948 гражданският сектор е силно стеснен, а в края на периода благотворителните дружества са окончателно разпуснати. Закрити са и формите за подготовка за благотворителна или професионална социална работа. Социалната дейност на вътрешното министерство е преобразувана. Райна Петкова, както и други служителки са уволнени през ноември 1944 г. Малко по-късно по молба на Райна Петкова, за уволнението ѝ от Дирекцията е издадена нова заповед, която е мотивирана със здравословното ѝ състояние.³⁰

На 2 ноември 1944 г. тя пише заявление до Вътрешно министерство. В него тя описва работата си с безнадзорни деца и юноши в предишните години.³¹ Пред новата власт тя описва постиженията си в тази област: още в 1932 г. открива приют за млади момичета, изследва личните досиета на проститутки и

установява, че голяма част от тях са бивши домашни прислужници, затова разработва за тях „Общ правилник“ в 1939 г., който да защити правата им и регламентира работата. В 1938 г. тя организира Дома за безнадзорни деца с 40 места. Тя моли ръководството на Министерството да запази отделението, както и за възможността да продължи работата си с безнадзорните деца. Тя не се опитва да се хареса на новата власт, в молбата си не ласкае политиката на ОФ, никъде не си служи с думи, лозунги или мотиви, съобразени с отечественофронтовската фразеология и новите началници. На молбата ѝ е поставена резолюция „Не“. Но все пак ѝ се издава удостоверение, че не се е занимавала с политическа дейност, както и че няма фашистки прояви.³²

Това е трудно време за петдесетгодишната жена с разклатено здраве. Както за много обществено активни жени от предишните десетилетия, най-съществените обществени рамки на живота им се разпадат. Без семейство и без жилище, сега тя остава и без работа. Материалното ѝ положение е тежко и тя отново се обръща с молба към Министерството, да ѝ се отпусне помощ от Фонда за взаимно подпомагане.³³ Ангажирана в ръководството на няколко благотворителни дружества в миналото, сега самата тя има нужда от помощ. С разпускането на благотворителните дружества и на Българския женски съюз, социалните ѝ контакти също се стесняват, макар че неформалните ѝ връзки, наследени от женското движение продължават да играят важна роля в живота ѝ.

Повечето списания, където тя пише в предишните години, също са спрени. Постепенно спират и дискусиите по социалните проблеми. Срещу „безделниците“, „празноскитащите“ и проститутките и други, нежелани от властта групи, сега властта на Отечествения фронт взема най-радикалните мерки за „превъзпитание“: те са въдворявани в Трудово-възпитателни общежития (ТВО), а през 1947 г. е гласуван и закон за тяхната принудителна трудова мобилизация.

Заедно с това властта запазва системата от социални домове за деца и за възрастни хора, макар да измества голяма част от тях в по-малки селища и планински села, преименува ги и ги одържавява изцяло.

Най-големите трудности за Райна Петкова сега идват от това, че всеки бивш служител на полицията е подозиран, че е бил сътрудник на „фашистката власт“. И докато тя губи работата си във Вътрешно министерство, самото министерство не я изпуска от очи в следващите десет години. В досието ѝ са запазени документи за няколко проучвания на нейното поведение от страна на тайните служби.

Когато тя най-сетне през януари 1948 г. е назначена от Министерството на социална политика като учителка в Дома за морално застрашени деца в Банкя, милицията организира нейното проучване. Със „Задача № 1324 – 5.3.1948 г.“ е наредено „...да се проучи основно лицето Р. П. Минчева Венелин 16, досие 32154.

- политическа принадлежност
- отношение към властта
- сред какви среди се движи

- какво работи и къде
- поддържа ли връзки с бивши колеги, имена, конкретни дейност
- семейно положение
- с какво име се ползва в квартала, слабости и наклонности.”³⁴.

След извършеното проучване на Райна Петкова, агентът докладва на 12. 4. 1948 г.

В неговия рапорт се казва:

„РПМ, ул. Венелин 16, Л.К. 61844, 21.1.1941.

Телесно е доста слаба. От м. януари т.г. е назначена за детска учителка в училището на Министерството на социалната политика в с. Банкя.”

„Знае се, че е много интелигентна и почтена жена. Посетила е няколко жилищни събрания, но не се е изказвала. Живее в сем. Ванкови, същото семейство е буржоазно.” „Обекта не е забелязан да се движи с никого, нито пък да й ходят на гости. Отдала се е силно на специалността си да възпитава морално застрашени деца.” „Морално запазена. Материално не е добре. Получава пенсия. Заплатата й като учителка е от около 9 000 лв. Притежава удостоверение, че не й е възлагана политическа работа докато е била в Дирекция на полицията.”³⁵

Забележително е, че това донесение отчасти преповтаря добрите служебни отзиви за Райна Петкова от работата й в полицията в предишните години. Въпреки това две години по-късно тя е уволнена от училището в Банкя. Все пак отново не остава без работа. В тези първи години на пълното одържавяване на общественото подпомагане, социалното министерство изпитва остър недостиг

Надгробната плоча на Райна Петкова

на кадри за социалните домове, който се запазва през целия период на социализма. Така социалното министерство (вече министерство на труда и социалните грижи) я назначава в друга социална институция - за ръководителка на Дома на сляпата жена към съюза на слепите в София.³⁶

Дали в архива на Съюза на слепите има някакви следи за то-

ва назначение? Каква е била нейната работа тук, последната ѝ служба?³⁷ Във времето на установяването на тотален политически и идеологически контрол върху обществените организации в началото на петдесетте години, ръководството на Съюза на слепите не остава настрана от задължението на всички организации да проявяват политическа бдителност и да не допуснат промъкването на противници на властта сред своите членове.

Информацията, че назначената от министерството управителка е бивша служителка на Дирекцията на полицията не остава без резултат. Съюзът на слепите не е доволен от нейното назначение. В доклад на управителния съвет на Съюза от февруари 1951 г. се подчертава необходимостта от политическа бдителност. Управителният съвет предупреждава съюза да не се допускат „врагове“. Няма място и за „аполитични хора“.³⁸ Съветът не одобрява назначението на тази ръководителка, тъй като това ще се отрази негативно на „политическото възпитание на питомците“. Той протестира, че от министерството е изпратена „жена, която по-рано е работила в полицията“.³⁹

На 25. 2. 1950 г. Райна Петкова се обръща за последен път към отдел „Личен състав“ на МВР с молба да ѝ се издаде удостоверение, че не се е занимавала с политическа дейност. За пореден и последен път тя описва своята дейност в миналото:

„Работих от 1 май 1934 г. до 1 ноември 1944 г. при Дирекция на полицията и Дирекция на народната милиция в отделението за борба със социалните злини, административен отдел. Службата ми беше изключително грижа за безпризорната младеж – деца, момчета и момичета. Никакви други задачи не ми са възлагани. Моля да ми се издаде удостоверение, че не ми е възлагана работа от политически характер, и че не съм била в услуга на фашистката власт, което ми е необходимо за да добия право на пенсия“.⁴⁰

Сега отново е разпоредено да се събере информация за нея. Новият доклад преповтаря старите факти: не е членувала в политически организации. Не е известно отношението ѝ към ОФ.⁴¹

Това са последните писмени редове, останали от и за Райна Петкова. Тук свършва нейното досие. Според документите, то е използвано още четири пъти в следващите няколко години, но нови документи не са добавени. До края на живота си в 1957 г. тя продължава да живее при „буржоазното семейство“ Ванкови на ул. Юрий Венелин.⁴² Погребана е на Централните софийски гробища, където днес името ѝ почти изцяло се е изличило от надгробната плоча.

Заклучение

Въпреки своята оскъдност, документите останали от Райна Петкова дават рядката възможност да се реконструират важните за една жена, живяла в първата половина на XX век, моменти в нейната работа и професия. Още повече, че тя е от първите представителки на едно ново професионално поприще, която до края на живота си живее само от тази своя работа. Животът ѝ обхваща времето „преди и след“ – времето на радикални политически промени. Дъще-

ря на дребен занаятчия от малко балканско селище, Райна Петкова успява да получи високо образование и да си извоюва признание в работата си в среда, която трудно допуска участието на жените. Все пак нейната работа в полицията съвпада с развитието на новото поприще на обществените грижи и интереса на обществото към борбата срещу детската безнадзорност, детска и юношеска престъпност и проституция.

Главно място в живота на Райна Петкова заема преди всичко работата ѝ с безнадзорните деца, създаването на служби и процедури за работа с тях, инициативата и създаването на женска полиция, регулирането на трудовите взаимоотношения на домашните прислужници. Постоянната ѝ връзка с женското движение е важно насърчение в нейната работа. Основните идеи, които я мотивират са свързани с женското движение. Тя публикува статии в женския печат и участва в работата на конгресите на БЖС. Всичко това ѝ осигурява обществено признание и извън професионалните среди.

Материалните притеснения, разклатеното здраве, политическото слеждане и уволненията са част от жизнения път на Райна Петкова. Те вгорчават и последните ѝ години. В това отношение тя споделя общите условия и съдбата на своята учителка Алис Саломон, принудена да напусне Германия в условията на Хитлеровия режим, на председателката на БЖС Димитрана Иванова, която дори е арестувана след 9 септември 1944 г. и много други деятелки на женското движение. Тези несгоди са също част от колективната биография на това поколение.

Когато Райна Петкова умира през 1957 г., никоя институция не реагира на това, че си отива една от първооснователките на социалната работа, че името и делото ѝ заслужават почит, а личният ѝ архив трябва да бъде запазен.

Но въпреки тази дългогодишна забрава, Райна Петкова оставя своите публикации и дейността ѝ също не отминава без следа. Запазената документация оставя впечатлението по-скоро за успешна женска кариера, отколкото за жертва на обстоятелствата. Във време на радикални политически промени и на деинституционализиране на социалната работа, тя намира на два пъти работа по своята специалност и запазва (поне според свидетелствата на тайните служби) своето професионално име. Вероятно и в Министерството на социалната политика (по-късно Министерство на труда и социалните грижи) през тези години остават хора, които помнят работата ѝ, ценят нейните качества и ѝ помагат, така че тя да не остане дълго време без работа, а и след това без пенсия. Така и в първите години на социализма се поддържат изтънелите нишки на стари лични и професионални контакти, които за оцеляването на много хора имат решаващо значение и които помагат за запазването на професионализма в новите условия.

Във време на най-остро политическо противопоставяне и политически преследвания, на Райна Петкова ѝ се удава неколkokратно да получи потвърждение на своята политическа неутралност.

Така тя успява в нещо много важно – след завършването на своята специализация в Женската социална академия в Берлин, тя остава до края на поп-

рицето на професионалния си път в сферата на избраната и обичана от нея социална работа, получавайки винаги висока оценка за тази своя служба. Чрез нейния случай на първооснователка на социалната работа в България, тази професия се доказва като поприще за цял живот, въпреки всички трудности.

Бележки:

¹ Писмо на Райна Петкова до Алис Саломон, Alice-Salomon –Archiv/ASFH (Alice Salomon Fachhochschule Berlin), F.A. 5.2. Petkova

² Вж. например Vesna Leskø, Researching the History of Social Work from a Gender Perspective, in: Shulamit Ramon and Darja Zaviršek, Critical Edge Issues in Social Work and Social Policy. Comparative Research Perspectives, Faculty of Social Work, University of Ljubljana, 2009, p. 59-78.

³ По-подробно за жизнения път на Райна Петкова и нейното следване в Берлин вж. Кристина Попова, Преводачка, юристка, полицайка, феминистка? Райна Петкова и развитието на женската професионална социална работа през 30-те години на XX век - В: Обществено подпомагане и социална работа в България, Благоевград, 2005, с. 132-149.

⁴ Alice-Salomon –Archiv/ASFH (Alice Salomon Fachhochschule Berlin), F.A. 5.2. Petkova.

⁵ Р. Петкова, Социалната работа в Германия,

⁶ Р. Петкова, Към социална работа, сп. Сестра, г. 6, кн.10 юни 1932 г., с. 4-8.

⁷ Сестринското дружество, създадено в 1924 г. членува в Българския женски съюз и работи в тесен контакт с него. Авторитетът на сестринската професия след Първата световна война се издига. Сестринската служба е проникната от социален патос. Особено това се отнася за един от нейните клонове – т. нар. Сестропосетителство (visiting nurses, public health nurses). Още от 1923 г., когато училището за милосърдни сестри е оглавено от американките Рейчъл Торанс и Хелън Скот Хей, започват усилията и в България да се подготвят допълнително дипломирани милосърдни сестри за сестри-посетителки, които да работят в здравно-съвещателните станции (първата от тях е открита в 1924 г.), да посещават домовете в крайните градски квартали, да разпространяват знания по хигиена, да учат младите майки как да се грижат за децата си. Откритият през 1926 г. курс за сестри-посетителки към училището за милосърдни сестри в София утвърждава една професия, която макар и в структурата на общественото здраве по това време е много близка до социалната работа. При липсата на професионална подготовка на социална работа, сестрите – посетителки са единствените, които се подготвят за работа в бедните квартали, изучават социалните проблеми, общуват с бедни семейства, практикуват метода на домашното посещение, водят документация за посетенияте и подпомогнати семейства, подготвят се да оценяват условията на живот и т.н. През 1923 г. в България от обучението си в Лондон се завръща Бояна Христова – първа българска сестра – посетителка, която започва работа в откритата през 1924 г. първа здравно-съвещателна станция за майки и деца в София. През 1928 г. тя взема участие в конгреса по социална работа в Париж като участничка в българска-

та делегация. Когато се създава в 1934 г. службата на т. Нар. Социални съветнички към Софийска община, първите социални съветнички са сестри-посетителки, които по това време се считат като най-подходящи за социални работнички.

⁸ Р. Петкова, Към социална работа...

⁹ Пак там.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Пак там.

¹² Пак там.

¹³ Вж. Alice-Salomon –Archiv/ASFH (Alice Salomon Fachhochschule Berlin), F.A. 5.1, FA 5.2, F.4.2 (общо 61 листа)

¹⁴ От кореспонденцията ѝ с Димитрана Иванова, както и от някои нейни служебни документи става ясно, че тя построява малка вила в Юндола, където по това време са били раздавани места на държавни служители и учители. Вж. БИА, ф. 584, а.е.193, л.1 –картичка от Райна Петкова от 8. 8. 1929 г. до Димитрана Иванова от Юндола, в която ѝ съобщава, че се надява следващата година да я покани в „своя барака”.

¹⁵ В много случаи Райна Петкова намира стая под наем с помощта на свои приятелки от Българския женски съюз. Последните няколко години тя живее при семейството на своя близка, деятелка на Българския женски съюз - Мария Ванкова, по професия химичка. Благодаря на Жоржета Назърска за указанието за участието на Мария Ванкова в женското движение, както и на проф. Иван Ванков (син на Мария Ванкова), който ми разказа своите спомени за последните години на Райна Петкова.

¹⁶ Служебното досие на Райна Петкова Минчева в архива на МВР обхваща 138 листа и съдържа служебни характеристики, биографични данни и други свидетелства за награди и повишения, нейни молби за служебен отпуск и отпуск по болест и нейни изложения за създаването на женска полиция, за закрила на безнадзорните деца и пр. Вж. Архив на МВР, Ф.5, оп.2, а.е. 492.

¹⁷ АМВР, Ф. 5, оп.2, а.е.492, л. 50.

¹⁸ АМВР, Ф. 5, оп.2, а.е.492, л. 90-93.

¹⁹ Реферат на Райна Петкова за женската полиция: Архив на МВР, Ф.5, оп.2, а.е.492, л. 45-50

²⁰ Пак там .

²¹ Пак там.

²² АМВР, Ф.5, оп.2, а.е. 492, л.88. Райна Петкова е повишена заедно с ръководителката на курса за жени – полицайки Веса Кутева и Мара Михайлова Георгиева.

²³ АМВР, Ф.5, оп.2, а.е. 492, л. 89.

²⁴ АМВР, Ф. 5, оп.2, а.е.492, л. 87.

²⁵ АМВР, Ф. 5, оп.2, а.е.492, л. 40.

²⁶ АМВР, Ф. 5, оп.2, а.е.492, л., 43.

²⁷ АМВР, Ф. 5, оп.2, а.е.492, л., 40.

²⁸ АМВР, Ф. 5, оп.7, а.е.143, л. 3

²⁹ АМВР, Ф. 5, оп.2, а.е.492, л. 5.

³⁰ АМВР, Ф. 5, оп.2, а.е.492, л., 135

³¹ АМВР, Ф. 5, оп.2, а.е.492, л., 108 -109.

³² АМВР, Ф. 5, оп.2, а.е.492, л. 128. Удостоверението, че няма фашистки прояви е подписано от майор Д. Младенов и полк. В. Андреев.

³³ АМВР, Ф. 5, оп.2, а.е.492, л. 117.

³⁴ АМВР, Ф. 5, оп.2, а.е.492, л. 127.

³⁵ АМВР, Ф. 5, оп.2, а.е.492, л. 126.

³⁶ АМВР, Ф. 5, оп.2, а.е.492, л. 134.

³⁷ Това не беше никак лесно да се установи, тъй като в документите на Съюза на слепите не се споменава нейното име, а се говори за „жена, която по-рано е работила в полицията”.

³⁸ ЦДА, Ф. 153 (Архив на Съюза на слепите в България), оп. 4, а.е.1, л. 58.

³⁹ ЦДА, Ф. 153 (Архив на Съюза на слепите), оп.4, а.е. 1, л. 154.

⁴⁰ АМВР, Ф. 5, оп.2, а.е.492, л. 134.

⁴¹ АМВР, Ф. 5, оп.2, а.е.492, л., 137.

⁴² По сведения на проф. Иван Ванков.

“....The Social Work Which I Choose as a Profession for my Whole Life ...”

Rayna Petkova (1895 – 1957) in the Mirror of Her Dossier

Kristina Popova

Rayna Petkova was an activist of the Bulgarian Women's Union and one of the first Bulgarian professional social worker. In the early 30-es she was a student at the Alice Salomon Women's Social Academy in Berlin. Coming back to Sofia she gave lectures in methods of social work in the High Social School for Women opened by the Bulgarian Women's Union. She worked also in the Department for struggle against moral decline in the Police (1932 – 1944). The article presents her life, her professional views and values as social worker as well as the conditions of social isolation, persecution and police surveillance she lived in after September 1944. It is reconstructed on the base of the documents in Rayna Petkova's personal dossier in the Police department.

“Свои(?) в големия дом”

За (не-)решените проблеми на домовете “Майка и дете” в социалистическа България¹

Анелия Касабова

“Успех е, че няма починало нормално, физиологично дете. Всички са увредени. Насрециния план е изпълнен.”²

Би било едностранчиво и определено невярно, ако вижданията и усилията на хората, работили в домовете “Майка и дете” през социалистическия период бъдат сведени до това мнение, изказано с гордост в годишен отчет на столичен ДМД. Въпреки това избрах този според мен драматичен цитат, за да насоча вниманието към структурните проблеми, залегнали в основата на разделянето на децата на “нормални” и “ненормални” и довели до загубване на чувствителността към категоризираните като “увредени” деца.

Началото

Социалистическата държава заварва широко изградена мрежа от обществени заведения за грижи за “националното дете”³. През първите непосредствено следвоенни години все още има известен плурализъм, системата се реорганизира цялостно в началото на 1950-те години – благотворителните организации са ликвидирани или обявени за “саморазтурили се”.⁴ Наследената инфраструктурна мрежа за благотворителна дейност се поставя под ръководството на държавата – израз на засилената и дори доминираща вяра в необходимостта от водеща роля на държавата в цялата социална сфера. Тенденциите към по-голяма централизация и намеса на държавата в тази област са заложени в междувоенния период и намират израз в Закона за обществено подпомагане от 1934 г.⁵

Краят на 1940-те – началото на 1950-те години е период на институционална нестабилност и структурни промени на министерско ниво – министерствата не само се преименуват периодично, но често от едно към друго се прехвърлят звена, ресори и отговорности. Разпокъсването – характерно за цялата социална дейност – е видимо и в организацията на социалните грижи за деца. Децата от 0–3 години се настаняват в ясли, които са към Министерството на народното здраве, педагозите, които работят в тях – към Министерството на народната просвета/образованието. През юни 1946 г. всички ясли са одържавени (софийските стават държавни през 1942 г.), като се променя името им на “Домове на майката и детето”.

Децата от 3 до 7 години се настаняват в детски градини/пансиони или общежития за сираци, които се определят като социални институции и са под ведомството на Министерството на социалната политика (от 1947 г. Министерство на труда и социалните грижи), а през 1951 г. при поредното реструктуриране преминават към Министерството на Народното здраве и социалните грижи. Общежитията за деца 7-18 г. минават към Министерството на образованието. Това задава основата на редица институционални проблеми за бъдещето. Разногласията между различните министерства, започват още от самото начало (свързани и с борбата за имотите на благотворителните дружества) и продължават през целия социалистически период по въпросите за строеж, кадри, обзавеждане, издръжка на домовете.

“Държавна закрила на майчинството и детството”

Приоритетът в социалната политика на новата власт се поставя върху “държавната закрила на майчинството и детството”. Към Министерството на народното здраве се създава специален отдел “Майчинство и детство”, разширява се заварената система от институции, отговорни за управлението на репродуктивното поведение – нови родилни домове, гинекологични отделения, здравни и съвещателни станции, социални институции за деца се изграждат бързо в градове и села из цялата страна. Целта е чрез изграждането на гъста мрежа от лечебно-профилактични заведения да се обхванат всички бременни и малки деца. Яслите за деца от 0-3 години от 7 в периода до 1944 г. с общо 284 легла⁶, нарастват на 23 през 1961 с 1440 легла⁷, през 1965 са 30 с 2088 легла⁸.

В рамките на представянето на цялата социална политика като достижение на народнодемократичната власт, напълно различни от “туй, което представляваше общественото подпомагане някога”⁹, и ДМД се разглеждат в основополагащи изследвания от социалистическия период като нови постижения на социалистическата държава. Идеологията на коренно различния (прогресивен, революционен) характер на новия строй обуславя липсата на документална приемственост с предходния период.¹⁰ Скрит – поне на пръв поглед – остава континуитетът в организационно, структурно, на места и в пространствено и персонално отношение с детските ясли, открити от благотворителни дружества, от Съюза за закрила на децата на България и на общинска издръжка¹¹.

Приемствеността в структурно-организационно отношение на ДМД с детските ясли е почти пълна. Според Правилник за детските ясли от 1935 г. чл. 1: “В яслите се приемат деца без разлика на вяра и народност. [...] Деца, заедно с майките си, когато са незаконно родени или бащата е умрял, или в затвора, или изобщо не е в състояние да се грижи за семейството си. Забележка: Майките на тези деца служат като дойки в яслите като се задължават да стоят най-малко 6 месеца, след излизането им, децата им се оставят за отглеждане в яслите, срещу известно заплащане според материалното положение на родителите.”¹²

Сходни са категориите деца от 0-3 години, приемани за отглеждане и

възпитание в домовете на майката и детето – подхвърлени и извънбрачни, както и деца на болни или социално слаби родители или чиито родители са в чужбина.¹³

“Рискова група” – извънбрачно бременни жени

Специална група жени – обособявани в нормативните документи – са извънбрачно бременните и родили жени. В отношението към тази “рискова група” въпреки революционното законодателство се наблюдава приемственост с предходния период.

В конференциите и публикациите, посветени на детската смъртност през 1930-те г.¹⁴ като най-рискове деца се посочват “незаконнородените”. Процентът на официално регистрираните извънбрачни (тогава определяни като незаконни) раждания според статистиките до 9.09.1940 г. е относително нисък, макар и с нарастваща тенденция – от 0,43% през 1901 до 2,9% за периода 1936–1940 с лек спад на 2,65% за периода 1941–1945.¹⁵ “Ако смъртността сред децата изобщо е около 150/1000, сред родените извън брака тя е около 200/1000, т.е. шансовете им са значително по-малки, отколкото при родените в семейства деца.”¹⁶

“Причините за високата детска смъртност при незаконнородените деца са много лесно обясними. Майката не желае да отглежда детето си, то се поставя на изкуствено хранене, често при лоши хигиенични условия, без достатъчно средства за неговото отглеждане, отхранване.”¹⁷

През 1927 г. главният лекар на софийските ясли – д-р Симеон Гунчев, отправя предложение към Настоятелството на дружество “Евдокия” да се “назначи към яслите една сестра-посетителка, която

а) да посещава и изучава семейното, наследственото, морално, здравно и социално положение на незаконно забременялата или родилка.

б) да посредничи за настаняването на тези жени, заедно с децата им в частни домове или в яслите, за да се избегне с това подхвърлянето или малтретирането на новороденото”¹⁸

Загрижеността за децата води до повишено внимание към “незаконните майки” и техните проблеми, включително социални. Предложението е показателно и за широко разпространените по това време нагласи към такива жени като потенциално наследствено и морално обременени и като заплаха за децата си. Същевременно, в края на 1920-те – началото на 1930те години в дискусиите около Проектозакона за извънбрачните деца и за осиновяването, председателки на женски благотворителни дружества, лекар(к)и и юрист(к)и, поставят въпросите за необходимостта от промяна в юридическото положение на “незаконно роденото дете”, за отговорността на бащата, за дълга на държавата и общините и към нуждаещите се майки. Характерна е промяната в обозначенията – вместо “незаконнородени деца” се въвежда “извънбрачни деца”, правят се опити да се замени в общественото пространство стигматизиращото определение “незаконно забременяла/незаконна майка” с правно неутралните “май-

ка на извънбрачно дете”, “неомъжени майки”, “майка без съпруг”.¹⁹ През 1940 г. се приема “Закона за извънбрачните деца и за осиновяването”²⁰ – правното обозначение “незаконородени”, валидно според “Закона за припознаването на незаконородените лица, за узаконението им и за осиновяването”, утвърден 1889 г.²¹, се замества официално с “извънбрачни”. Законът отменя пълната забрана за издирване на бащата по съдебен път, запазват се обаче редица ограничения в тази насока²², въпреки призивите на просветени жени – лекарки и юристки да не се оставят “такива несправедливости в нашето законодателство”.²³ Правните дискусии около законите до 1944 показват сложното взаимодействие между културни и юридически норми – независимо, че извънбрачните раждания са обусловени от комплексни социално-икономически причини, обект и на научни изследвания, “законодателите-мъже ги представят основно като резултат от сексуален промискуитет на жените, който застрашава официалния конструкт на българско национално семейство”²⁴. Извънбрачна бременност и майчинство остават стигматизирани като социално девиантно поведение на жените-майки.²⁵

Безспорно социалистическото законодателство от втората половина на 40-те и 50-те години има революционен характер, неизменно изтъкван при противопоставянето на системите. Запазва се обозначението извънбрачни деца вместо незаконородени, макар и да не се отбелязва, че тази промяна е направена по-рано. Непосредствено след завземането на властта през 1945 г. се приема Наредба-Закон за брака, в която се прокламира пълното изравняване правата на брачни и извънбрачни деца. Това изравняване се утвърждава по-късно и с т.нар. Димитровска конституция от 1947 г. (чл. 76) и се повтаря и в Конституцията от 1971 г. (чл.38, ал. 4). С обратна сила, считано от 16.10.1944 г., Законът за наследството (в сила от 29.4.1949) признава равни права на извънбрачните деца с брачните при наследяването. Правното изравняване на децата, родени в или извън брак върви успоредно с премахването на забраната за съдебно търсене на бащата, изравняват се еднократните парични помощи и месечни надбавки за раждането на дете, независимо от това, дали майката е в или без брак.

Въпреки декларираната официално “коренна промяна” и въпреки законодателните промени, лесно проследим е континуитетът в отношението към извънбрачни майки. Основната причина е в репродуктивната политика на социалистическата държава, целяща “насърдчение браковете, раждаемостта и многодетството”²⁶. Тази политика отговаря и не поставя под въпрос водещи културни нагласи в българското общество от това време. Дори напротив, официалната политика и идеология цели насърчаване на висока раждаемост, която може и трябва да се реализира основно в брака.²⁷ Опитът за научно управление на генеративното поведение е свързан с налагането на идеала за “новото социалистическо семейство” с високо чувство за отговорност. Макар да се отричат нормите на традиционното патриархално семейство, се използват и утвърждават традиционни представи за срам/чест/достойнство, като на тези социални категории се придава “природен характер”. В нормата за морал и отго-

ворност към обществото и държавата половият живот се разглежда като “правилен” (обосновано медицински) единствено ако се реализира в брака или ориентирано към брак, а в него – към многодетство.²⁸ Това води до табуизиране на проблемите на извънбрачната раждаемост в обществения дискурс от 50-те и 60-те години.

Стигматизирането е и директно: В законите, изравняващи правата на децата, родени в брак или извън него, се приема оценъчно неутралният термин “извънбрачни жени”. Успоредно и в официални документи се налага обозначението “самотни” майки.²⁹ Това понятие е отрицателно натоварено, носи корена и идеята за самота, изоставеност, непринадлежност и изключеност от общността. В медицинската литература самотата се свързва с психическа нестабилност, склонност към нервни заболявания и суицидни опити.³⁰

Бременни без брак жени демонстрират нарушаването на основни социалистически норми. Това ги превръща в потенциална опасност и лош пример – след като са нарушили тези основни морални норми, те биха могли да престъпят и други.

*“...Освен това нека не забравяме (тук вече става дума само за някои бащи и майки), че граждани, които веднъж са се отказали от една голяма социална отговорност, които са захвърлили една върховна ценност, които са се принудили или са се постарали да се освободят от една голяма радост, тези граждани може утре да покажат и други морално-етични норми. От всичко изложено, струва ми се, може да следва изводът - без да преставаме да водим борба за преодоляване на предрасъдъците по отношение на извънбрачните раждания, разумно е да положим усилия за тяхното ограничаване.”*³¹

Заклеймяването на извънбрачно бременни жени като незрели, безотговорни и лекомислени, егоистични (доколкото не са проникнати от интересите на социалистическото общество), психически лабилни и външно грозни е индиректно и директно. Стигмата е форма на социален контрол.

Контролът и мерките срещу нарушаването на нормите на социалистическия морал са разнопосочни. Социалната стигма на извънбрачно бременните като нарушаващи основополагащи норми на социалистическото общество засяга и семействата по произход.³²

“Скриване” като основна стратегия

“Самотната майка”

Превенция на извънбрачната раждаемост чрез “скриване” и табуизиране е основната стратегия на държавата спрямо извънбрачно бременни жени и майки. Домовете “Майка и дете” се оказват подходящата форма за решаване на противоречието между необходимостта от децата – родени в брак или извън брак – и отрицателното отношение към нарушилите социалистическия морал. Израз на опита за “социално инженерство”³³ на социалистическата държава,

Домовете “Майка и дете” като институция имат функциите да “създават” легитимност:

- Институционализирането на грижите за децата носи идеята за “правилното” им възпитание като граждани на социалистическата държава.³⁴
- Семейства без деца получават възможност за осиновяване.
- Извънбрачно бременни могат да “скрият петното си” и да останат скрити за обществото.³⁵

Стремежът е от две негативно оценявани от гледна точка на държавните интереси ситуации – извънбрачно раждане и бездетство – да възникне “положителна трета – ‘нормално’ семейство с дете. Така се осигурява не само раждане на здраво дете при съвременни медицински грижи, но и неговото семейно отглеждане и възпитание в духа на социалистическите идеали.”³⁶

Според Правилниците за ДМД от 1953 г. и от 1964 г. извънбрачни майки получават право да бъдат приети в дом “Майка и дете” за доизносване на бременността от 6 лунарен месец нататък и за раждане и трябва да бъдат приемани безотказно. Извънбрачно бременни се хоспитализират и в районни и АГ-болници според възможностите на легловия фонд.

Престоят им след раждането е ограничен на 6 месеца, като с нотариално заверена декларация могат да оставят детето си за осиновяване или за временно отглеждане в дома. По този начин “самотната” майка може да остане “скрита” от обществото – доколкото не е добър пример. Същевременно тя (и родителите ѝ) имат възможност да “скрият петното” – в повечето случаи бременността се доизносва и детето се ражда в родилен дом или ДМД далеч от родното място. Оставяйки детето за осиновяване, жената би могла да започне “на чисто” “нов живот”. Реинтеграцията в случая протича чрез възстановяване на социалните позиции преди забременяването – скриването на факта на бременността дава възможност да се сключи по-безпроблемно брак. По този начин държавата би могла да използва по-пълно фертилността на жената.³⁷

Табуизирането и “укриването” на извънбрачната раждаемост, характерни за 1940те и 1950те години, през 1960те години се преутвърждават с промяната в законодателството по отношение на осиновяването и налагането на принципа на пълното осиновяване (1961)³⁸.

Принципът на тайна се представя като “защита” на правата на “самотните майки”: *“За защита правата на самотните майки и техните деца социално-правните кабинети извършват следното:...б) съдействат за настаняване на извънбрачно бременните в подходящи здравни заведения за запазване тайната на раждането и приучване на майката в отглеждане на детето.”*³⁹

Хоспитализирането става чрез извеждане на болнични листове с фиктивна/ фалшива диагноза (т.нар. официална фалшификация) с оглед опазване тайната на бременността. По същата причина, бременните жени се приемат в здравни заведения не по местоживеене, а в отдалечени окръзи.

Принципът на тайна определя и начина на водене и достъпа до документалната база – *“Персоналът на дома на майката и детето е длъжен да пази пълна тайна за семейното и общественото положение на майките и деца-*

та, които постъпват в дома, както и за децата, дадени за осиновяване. За нарушаване тайната на бременността и семейното положение на провинените служители се налагат най-строги наказания.”⁴⁰

Документите могат да се съхраняват и в кабинетите за социално-правна помощ.⁴¹

В достъпните за обществено и научно ползване архиви извънбрачно бременни и майки фигурират само като обща група или като статистически данни – прием, изписани. Не са архивирани задължителните книги за жалби и предложения/респ. похвали и оплаквания Няма публично достъпни данни за етнически и социален произход. Условиата на живот, проблемите на майките, отношенията персонал-майки са дадени пределно общо и схематично. Ограниченият изворов материал – основно отчети, протоколи от събрания, планове дават възможност да се направят някои изводи:

ДМД, създадени като здравни заведения за отглеждани на малки деца, имат и възпитателни функции спрямо приеманите извънбрачни майки. В плановите от 50те години са заложени мероприятия за обучение на майките – здравна просвета, включване в курсовете на детегледачките, курс по майчинство и детство, редовни политически беседи. (Старото) отношение към тях личи от подбор на изразни средства: Беседите (ежеседмични или ежемесечни) целят *“културното, моралното, хигиенното и политическото превъзпитание на майките”*⁴².

“Самотните майки” фигурират колективно, като рискова група – както за децата си, така и за непосредственото си обкръжение и цялото общество. Един пример: В доклад от 1948 г. за общезитие за деца-сираци от предучилищна до 16 годишна възраст в гр. Сливен, инспекторите (мъж и жена) предлагат отделяне по възрастови групи и отбелязват като основен проблем: *“Зданието е двуетажно, обаче най-хубавият етаж – втория, е зает от яслите, в които се приемат незаконни деца с майките им дойки, които влияят зле върху възпитанието на по-големите питомки. Налага се веднага да се направят постъпки за освобождаване на етажа...”*⁴³

“Скриване” на (проблемите на) Домовете за деца

Всички ясли от периода до 1944 г. са на обществено “видими” места, в центъра на градове.⁴⁴ Независимо, че в столицата и в големите градове се запазват и откриват и нови ДМД, ясна тенденция е институциите за деца – и ДМД, основно обаче Домовете за деца с телесни и душевни недъзи, както и Домовете за деца и юноши (ДДЮ), да се изолират в малки градове и най-вече в села. Разкриването на ДМД в села⁴⁵ е в противоречие с нормативната уредба: *“Домът на майката и детето е на подчинение на ОСН, респ. отдел “Народно здраве” и “Социални грижи” и обслужва населението от територията на окръга. Той се открива в градски център, за да бъде осигурен с високо квалифициран медицински персонал. Поради особеностите в семейното и общественото положение на контингента, при наличие на места в него се приемат деца и извънбрачно бременни жени от други окръзи.”*⁴⁶

Това е един от множеството примери за заобикаляне на официални държавни регламенти от държавни институции – разкриването на ДМД е ставало със съответните разрешителни, със знанието и съгласието на МНЗ⁴⁷.

Домовете “Майка и дете” се изграждат по единен модел като затворени институции – отделени с ограда от околния свят. Затварянето и изолирането на тези “рискови групи” е израз на отношенията на властимащите към онова, което те признават или не признават в поведението на индивидите. Затварянето в институции – част от социалната политика – се представя, а и несъмнено е мярка за социално подпомагане, като става мярка от медицински характер. Същевременно то има и ролята на санкция и на морален контрол.

В рамките на отделените и изолирани институции извънбрачно бременни и майки се отделят и допълнително пространствено. За условията, при които са живеели майките, сведенията в архивните материали са крайно оскъдни. От интервюта и посещения на ДМД става ясно, че майките в редица случаи са били настанявани в приземни помещения или в мазетата при парните котли или при кухненските боксове, помещения *“влажни, тъмни, студени и неудобни.”*⁴⁸

“Стаите за майките и в двете сгради са недостатъчни, което не позволява отделянето на майките със заболяли деца от тези със здрави такива.”⁴⁹

В годишен план на столичен дом “Майка и дете” от 1972 г. е отбелязано като задача: *“Да се създадат за майките по-уютни условия за живот”*⁵⁰.

От началото на 1980те в градския ДМД спира приемът на майки: *“В градския ДМД се отглеждат само деца с решение на МНЗ от няколко години. Майки не се приемат, тъй като няма достатъчно добри условия за тях.”*⁵¹

Отрицателното отношение и стигматизиращите нагласи към извънбрачната бременност са споделяли и голяма част от персонала в институциите, персонал, който е трябвало да осъществява патронажната дейност. На места са загатнати проблемите между персонал и майки – в план от 1953 г. се призовава да се преодолее “бездушното отношение към децата и майките” – за Павловско отношение⁵², а в Правилника за вътрешния ред на ДМД Аспарух 9 от 1963 г. се отбелязва: *“Да не влиза в лични пререкания персонала помежду си и с майките”*⁵³. И през 1973 г. Министерството на народното здраве със специална Заповед определя *“най-строги наказания за здравни работници, отнесли се бездушно към извънбрачно бременните жени”*⁵⁴.

Всекидневие, рядко отбелязвано в документите, е (пре-)възпитанието чрез труд: Бременните и майките са работили във всички звена на ДМД – в кухня, в перално помещение, в грижите около децата. Това докъм средата на 60те години, а на места и до по-късно е ръчен труд – пране на ръка, гладене, миене. Сведенията в това отношение са откъслечни, по отделни податки се съди за продължителността и характера на полагания труд. Така в Протокол на комисия за проверка на софийски ДМД от 1954 г. се отбелязва като препоръка да се изработи график за работа на майките, като те работят на две смени по 8 часа и се освободят от нощно дежурство, нещо, което явно е било практика.⁵⁵ В същия протокол се изисква за майките да се готви отделно за обяд и вечеря, да не

им се дава една и съща храна два пъти на ден.⁵⁶ Изричното посочване майките да работят “под контрола на персонала” отново насочва към дисциплиниращия характер на институцията, в която извънбрачно бременните/майки са подложени на непрекъснат социален и морален контрол. Престоят в ДМД цели да “внуши” и “възпита” у тях чувства на зависимост, на смиреност, на вина, на признателност. Майките са могли да излизат от Дома само с разрешение на главния лекар, правилниците за вътрешния ред предвиждат санкции, най-тежката от които е разкриването на тайната: *“За неспазване на вътрешния ред, болните и родилките получават дисциплинарно наказание, стигащо до изписване от болницата с последващо уведомяване учреджението, в което работи болната.”*⁵⁷

Индивидуалният патронаж над извънбрачно бременни жени заляга като идея, предвиждат се и безплатни правни консултации и водене на дела за бащинство от страна на майката или детето, както и мерки по трудоустрояването и предлагането на решения за жилищно настаняване на извънбрачно бременни жени. През 1950те години такава подкрепяща майките дейност се извършва и от ДМД, в отчетните форми има отделна рубрика “Настанени на работа” (трудоустроени).⁵⁸

МАЙКИ в нач.на г.	постъпили	напуснали	остават	трудоустр.
1953 ⁵⁹	5	25	21	9
1954 ⁶⁰	9	38	42	5
1955 ⁶¹	5	56	47	14
1956 ⁶²	14	70	70	14
1957 ⁶³	14	52	55	11
				Рубриката липсва

Както се вижда, настанените на работа майки са единични случаи, процентът трудоустроени майки при нарастващ брой постъпващи майки е спадащ (от 8% спрямо постъпилите през 1953 на 4,2%)

От 1957 г. рубриката не фигурира във формулярите. Вероятна причина е прехвърлянето на този вид дейност основно към СПК, които се изграждат към всички окръжни АГ болници в страната. Патронажната дейност по отношение жилищно настаняване и трудоустрояване се разпокъсва и “разхвърля” между различни институции – СПК, АГ болници, ДМД и ЖК към поликлиниките, които и по нормативна уредба имат единствено съвещателни права, мненията им са с препоръчителен характер. Видими стават схемите за административно прехвърляне на отговорността – “насоки” се дават периодично от една към друга институция.⁶⁴ Усилията – нерядко съвсем не малки (образуване на преписки, телефонни разговори, посещения по предприятия, но винаги по иск/молба на заинтересования) – на конкретни юрист-консулти или лекари и акушерки да извършат посредническа работа често остават само на хартия. *“Необходимо е в тази насока да се дадат повече права или да се създадат повече*

*задължения на тези служби към мнението на кабинета, което обикновено е правно обосновано и фактически обусловено – подкрепено от съответна анкета.... Молбите за настаняване жилища не са дали определени резултати с изключение на една, за която е даден апартамент на молителите по молба, изготвена от СПК.”*⁶⁵ “Самотните майки” са принудени да бъдат постоянни “молителки” пред различни служби и остават “самотни” в решаването на социалните проблеми.

Патронажът включва основно “издирването” и регистрирането на извънбрачно бременните, мерки срещу евентуален аборт; издаване на болничен лист с друга диагноза и насочване за прием към АГ стационар или ДМД за укриване на бременността, както и медицинско съпровождане на бременността.⁶⁶ Усилията по отношение на извънбрачно бременни жени са насочени към превенция на аборт и медицинско съпровождане на бременността за раждане на здраво дете.⁶⁷

Медикализиране

Безспорно, изграждането на системата от здравни заведения и новата нормативна база са означавали увеличени шансове както за извънбрачно бременни жени, така и за деца в риск. Системата на Домовете “Майка и дете” се изгражда като смесена – част от техниките/принципите имат характера на социална предпазна мярка, а други – характера на медицинска стратегия.

До 1956 г. абортът по желание е забранен, извършването му се квалифицира като престъпление, санкционирано по Наказателния кодекс. Пропагандирането и разпространението на контрацептивни средства през този период е крайно противоречиво и ограничено.⁶⁸ Тъй като стигмата на извънбрачна бременност не само не се поставя под въпрос, но се и засилва от официалната пропаганда през 1950-1960те години, и засяга и семейството по произход, то контролът от страна на родителите върху сексуалността на девоите се запазва голям. Забременели жени се изправят пред въпроса да информират или не за проблема си, кога, как и в кой момент. При усложнената вътрешносемейна комуникация често се стига до неразбиране и отхвърляне, лишаване от подкрепа от родители на извънбрачно бременни дъщери. Изграждането на системата на социално-правни кабинети, разширяването на мрежата от АГ-болници, ЖК и ДМД, задължаването на АГ-болниците и ДМД на “безотказен прием” на извънбрачно бременни жени, са означавали по-големи възможности за избор и време за размисъл. За по-голямата сигурност, която майките са чувствали в държавните институции, говорят и статистическите данни: спада броят на подхвърлените деца, увеличава се броят на приеманите за укриване на бременността неомъжени жени.

Година	Подхвърлени деца
1953	95
1954	81
1956	48
1957	36
1963	11
1964	2

През следващите години случаите на подхвърляне на новородени остават единични, не надвишават 10 на година.

Използването на майките като “помощен персонал” е не само политически обосновано, но се е налагало поради недостига и голямото текучество на персонал в ДМД. Това безспорно е дисциплинарна мярка, но и целият персонал е бил включван в периодични курсове по квалификация, за извънбрачните майки това е откривало и редица възможности. След изтичане на нормативно установения 6-месечен срок за престой в ДМД, някои от неомъжените майки, получили квалификация чрез различни курсове, са оставали на работа в ДМД като детегледачки. Чрез ДМД те са получавали и възможност за добиване и упражняване на професия – според разкази на директорки на ДМД, някои майки, останали на работа в ДМД са получавали средно специално/полувисше медицинско образование за медицински сестри, което им е осигурявало възможност за по-високо квалифициран професионален труд. По архивни материали, при принципа на конфиденциалност на всички данни, свързани с постъпилите извънбрачно бременни жени, трудно може да се проследи пътят на майките. Писмените данни за това са косвени и в единичните случаи, когато това се отбелязва, то е при провинения и отразява дълго запазеното свързване на извънбрачната бременност “със свободно държание” на жената.⁷⁰ Затварянето на извънбрачно бременни и майки в институции, както и цялото съпътстващо законодателство и практики, имат и функцията да принуждават към мълчание. Така въпреки някои възможности, които са разкривали за извънбрачни майки Домовете, системата преутвърждава установеното “родство” на извънбрачното раждане с морални и социални вини.

Материална база

Условията и на работа, и на живот в ДМД са били трудни. Архивни материали дават представа за тежките материално-битови условия през 1940-50те години на 20 век в домовете “Майка и дете”. Приведените по-долу примери показват развитието на столичните домове “Майка и дете”. Според архивите през пролетта на 1952⁷¹ столичният дом “Майка и дете” се открива в част от сградата на детския комбинат на ул. “Брегалница” (Лев Желязков) с главен лекар д-р Симеонова. В края на годината домът се премества от отдел “Народ-

но Здраве” в сградата на частна клиника на ул. Априлов 6 – неподходящо помещение, без топла вода, децата се мият и къпят в легени. Започва с 30 легла и 15 души пероснал, приемат се 70 деца, като се налага да се настанят по две на легло. До края на годината се разкриват още 30 легла. Няколко месеца по-късно, през март 1953, избухва епидемия от дизентерия. През май същата година се организира филиал на ул. Лев Желязков 48 за 20 подхвърлени деца. Увеличават се на 40. През същата година двата дома се събират в сградата на бившата 1-ва поликлиника на Аспарух 9.⁷²

Снимките са правени през април 2010 г. Днес сградата на Аспарух 9 е Стоматологичен център, направено е известно вътрешно преустройство.

Снимки: Анелия Касабова

Сградата се приспособява, но липсва постоянно течаща топла вода, отоплението е с парни котли на въглища⁷³, затруднения създава близостта на пералня и кухня, липсват помещения за спални, така че болните деца да могат да бъдат отделени, няма тераси.⁷⁴

Лошите битови условия са основен проблем в годишните отчети на дома и през следващите години. През февруари 1956 се разкрива филиал на столичния ДМД в близост до “Аспарух” 9, на ул. Кофарджиев 5 с 80⁷⁵ (100⁷⁶) легла.

Сградата на ул. Кофарджиев (днес В. Априлов 6) – къща на свещеника към Католическата екзархия е била национализирана и приспособена за ДМД. Днес принадлежи на Католическата екзархия, реконструирана и разширена.

Снимки: Анелия Касабова

В отчета за първата година се изтъква, че прането е на ръка, но все пак “има достатъчно място за сгъване и гладене на бельото, набавихме и центрофуга, с което се улесни сушенето. Получените креватчета чрез Снабдително управление от медико-инструменталния завод бяха неудобни както по модел, така и изработката им не беше добра, няколко седмици след като ги монтирахме по-голямата част от тях се разглоби така, че имаше опасност да стане нещастие с някое дете. В продължение на месеци след дълги преговори успяхме да ги поправим така, че да бъдат годни за употреба.”⁷⁷

Проблемите за изваряването на бельото и недостига му, за необходимостта от качествена дезинфекция, която трудно се осигурява само с електрически нагреватели се поставят периодично от ръководството на Дома.⁷⁸ За състоянието на сградния фонд и проблемите със снабдяването говори залегналата в плана за последното тримесечие на 1964 г. задача-намерение “Да се доостъклят всички прозорци и врати, да се донабавят въглища и за двата дома.”⁷⁹

Проверка на дома на Аспарух 9 през 1967 г. от комисия, в която влизат лекари от отдел Народно здраве и социални грижи, Научно изследователски институт по педиатрия /НИИП/, ХЕИ и др. установява: “Тъй като сгра-

дата не е строена за детско заведение, то тя е неправилно разпределена. Стаите за децата са малки, а холовете – големи. Офисите са големи, като в тях едновременно се разпределя храната, изваряват се спринцовки, а при нужда се изолират и деца. Креватчетата са поставени без каквото и да е разстояние между тях. [...] Помещението на пералнята е в лошо състояние – олющени стени, изгнили, негодни сандъци за бельо и скари, трите корита в пералнята не се използват за дезинфекция – същите са с олющен цимент, което пречи за качественото им почистване. Няма блажен цокъл.”⁸⁰ Като препоръка се изказва мнението да се създадат “условия за извеждане навън – тераси, навеси, легла. Да се осигури подходящо облекло. Модернизирание на кухнята”.⁸¹

През 1968 г. главната лекарка на градския ДМД алармира: “Стерилизацията на шишета и спринцовки се извършва по много остарял начин. Липсва подкрепа от ОНЗ и големите болници”.⁸²

През 1968 в сграда, строена за детска ясла, се открива районен ДМД Димитровски р-н /сега Възраждане/ на Л. Кандев 21⁸³ – 100 деца, седем години по-късно (1975) пак в приспособена сграда на детска ясла започва работа районния ДМД Коларовски р-н⁸⁴ /сега община Сердика/ с 70 места.

Градският ДМД от Аспарух 9 и Н. Кофарджиев е преместен през 1985 г. в строена за детски ясли сграда на ул. Мала планина. И до днес там е разположен Дом за медико-социални грижи за деца, лишени от родителски грижи “Св. Иван Рилски Чудотворец”. ДМД – Коларовски район (община Сердика) – Открит през 1975 г. Снимките са от 2010 г.

ДМД са конципирани и изградени като “лечебно-профилактични и възпитателни здравни заведения”.⁸⁵ Това определя медицинския профил на тези заведения, основната част от специалистите по норматив следва да са с медицинско образование и/или квалификация.

Щат/Персонал

По норматив за ДМД се предвижда не малък щат персонал. Така за градския ДМД на Аспарух 9 през 1953 г. при 140 легла по план има 65 щатни бройки персонал – 2 лекари, 22 среден медицински персонал (медицински сестри, акушерки, лаборантки, инструктори по храненето), 25 младши медицински персонал (санитарки), 15 – друг персонал (детегледачки, готвачи, огняри, чистачи), в това число педагог – 1.⁸⁶ През 1964 г. при 230 легла по план, щатните бройки са увеличени на общо 137 – 5 лекари, 49 среден медицински персонал, 51 младши медицински персонал, друг персонал – 32, в това число педагози – 3.⁸⁷ Периодични са квалификационните курсове.

Мобилизирането на много материални и професионални ресурси, medicalизирането на социалните грижи за малките деца е насочено през 1950те години към намаляване на високата пре- и неонатална смъртност. Доразвиват се заложените от предходния период⁸⁸ рационални норми и правила на хранене, хигиена; въвеждат се измерители като количество и качество храна, ръст и тегло на децата, температура на въздуха и т.н. Строги са инспекциите, периодични са вътрешните проверки и ревизиите от Министерството на народното здраве по отношение на тези показатели. През 1950те години се въвеждат задължителни имунизации срещу тежки болести като туберкулоза⁸⁹ (БЦЖ), вариола, дифтерит и коклюш, полиомиелит. Борбата с рахита се води чрез витаминотерапия, кварцови облъчвания, масажи.⁹⁰

ЦДА, албум 43, 65-643-3

Макар и през следващите десетилетия да има и масови заболявания в домовете, те са с променен характер – основно грип, стафилококи, в по-редки случаи дизентерия, пневмонии. През 1960те години смъртността в кърмаческата и ранната детска възраст силно спадат: *“Сравнена през различните го-*

дини смъртността е значително намалена. 1952 г. общата смъртност на дома е 6.66%, кърмаческата 8.10%. За 1960 г. общата смъртност е 0.55%, кърмаческата 0.99%, а за 1961 г. обща 0.70% и кърмаческа 0.80%. Радостен е факта значителното намаляване смъртността. Но и тук си остава задачата – по-добро гледане на децата, намаляване на смъртността и недопускане на нито един смъртен случай.”⁹¹

Основно значение се придава на “правилното и редовно провеждане на режима на децата и калорийното хранене”.⁹²

През 1950-1960те години проблем е недохранването, което води до “редица недоимъчни хранителни увреждания като хипотрофия, хиповитаминоза, анемия и др.”⁹³, изискването е за високо калорична храна. През 1970те години с развитието на педиатрията се обръща внимание не само на белтъчното калорийно хранене, но и на опасностите от прехранване и затлъстяване в най-ранна възраст. Доразвиват се стандартите за балансирано хранене – напр. “13-14% от калорийността на храната да бъдат белтъчини, около 30% мазнини, 55-60% - въглехидрати.”⁹⁴ Изработват се среден дневен набор от продукти за деца 1-3 години, както и принципите за изготвяне на седмичното меню, напр. “при всяко хранене да се включват продукти от животински произход. В безмесните дни обедът да съдържа други източници на белтъчини от яйца, мляко, млечни продукти и др. За седмицата не по-малко от 4-5 пъти да се включва месо или риба. Всеки ден или през детето да получава ю - 1 бр. яйца. Менюто да съдържа колкото може повече и разнообразни зеленчуци, плодове, нектари, сокове и др. Количеството на захарта да се ограничава до минимум.”⁹⁵ Конкретни са указанията за равномерното разпределяне на храната по количество и калорийност през деня и т.н.⁹⁶

За ранната възраст майчиното мляко запазва мястото си на най-важна “незаменима” храна. През 40-60те години няма достатъчно разнообразие на качествени хуманизирани сухи

ЦДА, албум 43, 69-1876-58

Хранене. ЦДА, албум 43, 58-20-8

млека (или те са определен дефицит на пазара). През 1970-те години пазарът се обогатява – освен българските млека Бебе 0 и Бебе 1, се внасят Хумана 0, 1, 2 (ФРГ), Фроминар, Лиолак (Унгария), Малютка (СССР), но те все пак остават сред дефицитните стоки. Вероятно по различни причини – държавна планова икономика, липса на фармацевтични фирми със съответните икономически интереси, противопоставянето на капиталистическия “Запад”⁹⁷, а и развитието на медицината – последователно, без промяна се изтъкват предимствата на майчината кърма, противоифекциозните ѝ имунологични защитни свойства.

Към ДМД София, на Аспарух, и в страната се организират млекосъбирателни пунктове; за да се увеличи майчината кърма се провеждат агитации сред майките в родилните домове и детските кабинети.⁹⁸ *“В интерес на правилното развитие на детето и майката, постъпващите в дома се задължават да остават до навършването на тримесечната му възраст”*⁹⁹ – това е и с цел кърмене, но през 1970те години въпреки запазването на тези нормативни разпоредби, практиката силно се променя (затова – по-нататък).

Безспорно са се полагали усилия за осигуряването на майчино мляко за ранната детска възраст, следяло се е да има първо за хипотрофичните и недоносени деца.

Въпреки разпоредбите и наредбите и при храненето структурните проблеми са много – принципи на организация, дефицити на пазара, техническо оборудване. По нормативни документи ДМД като здравни заведения на пряко подчинение на УНЗСГ при ОНС се ползват с предимство при снабдяването, хранителните и всички други необходими продукти трябва да са първокачествени. Липсва обаче конкретизация – как и от къде да се ползва това предимство. Решаването на този проблем се оставя на инициативата на отделните общини. Макар за София през втората половина на 1970те години ГНС да обмисля създаването на централна база за снабдяване на детските здравни заведения, такава база не се създава и до края на социалистическия период.

До края на 1960те години УНЗСГ отказва дори да осигури кола за пренасяне на храната от Дома на ул. Аспарух до филиала на ул. Кофарджиев.¹⁰⁰

За условията, а оттам и за усилията на персонала на ДМД за организиране на храненето и осигуряването на добра и разнообразна храна, впечатление дава следния цитат от 1967 г. от отчет на ДМД София, Аспарух 9: *“Кухните са примитивно обзаведени с печки с въглища, липсват миксери, сокоизтисквачка, херметически тенджери и парни казанчета и достатъчно хладилни площи, чрез които да се осигури висококачествено приготвяне на храна със запазени биологични свойства.”*¹⁰¹ Три години по-късно се отбелязва: *“Благодарение активността на административния персонал се изпълниха и някои задачи извънпланово – като закупуването на хладилниците, което е голямо събитие и много полезно за децата.”*¹⁰² Тези условия правят разбирами констатации като следната: *“Не винаги менюто е разнообразно и достатъчно калорично....Персоналът от кухнята полага усилия за приготвянето на вкусна храна, но има случай на недобре приготвена такава, което по-често е за вечерите.”*¹⁰³

Трудните условия на работа, ниските разряди и оттам заплащане за помощния персонал водят до постоянно текучество и липса на физически лица. Почти няма отчет, в който да не се поставя този въпрос: *“В кухнята дълго време нямаше майстор-готвач по липса на кандидат.”*¹⁰⁴ *“В кухнята имаше редица затруднения с персонала – липса на диет. сестра, готвач и помощник-готвач. Същото е състоянието на останалия помощен персонал – пералня, огньари, чистачки.”*¹⁰⁵

Немалки са проблемите и пред медицинския персонал. До края на периода претовареността на лекарите остава голяма (по 50, на периоди по 60 деца на лекар). Текучество има и сред тях¹⁰⁶, но има и случаи на лекари (в повечето случаи жени), работили в ДМД по 20 и повече години. Особено голямо е текуството и липсата на кандидатки за медицински сестри и детегледачки. Детегледачките по норматив получават по-ниско заплащане от санитарките, на места ръководството се вижда принудено да *“трансформира длъжността детегледачка в санитар с оглед на по-голямото заплащане.”*¹⁰⁷

Въпреки постоянните курсове за квалификация, *“(н)иското заплащане при голямата интензификация на специфичния медицински труд води до бягство, текучество, неустойчивост, не добро ниво на квалификацията и редица последствия от това.”*¹⁰⁸

Преобладаващата част от работещите в ДМД са жени. Полът е фундаментален за организацията на труда, същевременно работата е централна за социалното конструиране на пола. Големият дял жени в социалната сфера общо, доминирането им в здравните, социални и образователни институции за деца е израз на общественото, политическо насочвано свързване на грижите за други, особено на отглеждането и възпитанието на деца, с жените. Този вид дейности се разглеждат като продължение на женската домашна работа, и се представят като изискващи “специфични женски качества”. Принципно и тук важи правилото – колкото по-ниско платен е трудът в дадена област – толкова по-голям е процентът на жени, работещи в нея. В Домовете “Майка и дете” се запазват известни скрити полови йерархии – нерядко главните лекари са мъже, останалия медицински персонал – жени.¹⁰⁹

Комплексни фактори – ниско заплащане, тежки условия на труд, спадащ обществен престиж – водят до почти пълното феминизиране на персонала в ДМД. Проблемът със заетостта на щатните места се превръща в повсеместен и хроничен: *“Изтеклото 3-месечие протече при голямо напрежение на работата поради липсата на 8 мед-сестри и излезли други 5 сест-*

ЦДА, албум 43, 54-1140-9,10

ри по майчинство. Една от сестрите, работила над 10 години в ДМД, пост-рада от трамвайна злополука, отивайки си преуморена от взето съвмести-телство.”¹¹⁰ *“Щатът е намален с 1 бройка мед. сестра. Тревожно е положе-нието с мед. сестри, тъй като няма кандидати. В края на 1968 – 2 длъжнос-ти мед. сестри са незаети и 6 отсъстват по майчинство и болест.”*¹¹¹ Така на места се назначават лица без необходимата квалификация, разчита се на допълнителни курсове и обучение.

Сходни примери могат да бъдат приведени за всички ДМД.

Не само текучество, но и липсата на достатъчна мотивация са последици от структурните проблеми на ДМД: Като основна задача за 1954 г. се изтъква “необходимостта от затагане на трудовата дисциплина”.¹¹² Видът и характерът на нарушенията и “недостатъците” се променят през годините и отразяват проб-лемите на конкретното време и дефицитите на пазара. Така като проблем за 1954 се определя: *“все още не напълно изкоренени недостатъци – ползване на банята през време на смяната, неуплътняване на работното време, при инвентаризацията – големи липси на бельо, станали кражби в дома.”*¹¹³ Го-дишен отчет за 1955 г. дава представа за какъв вид и какъв размер кражби става въпрос по това време и насочват към екзистенциални проблеми: Наказа-ние се налага на домакина за предаване на по-малко хранителни продукти – *“предал 1 кг. картофи по-малко, 350 гр. масло...”*, наказания на служители се налагат затова, *“че част от персонала е опитвал храната на децата без да има право на това...”*¹¹⁴

Стол за служителите на столичния дом се организира няколко години по-късно, през 1959 г. се отбелязва: *“За служителите има стол. Необходимо е да се подобри качеството на храната.”*¹¹⁵ Но проблемите за качеството, а и количеството полагаема се безплатна храна за дежурния персонал остават са-мо частично решени: *“Другарю Началник”* – обръща се главната лекарка на ДМД “Аспарух” 9 към началника на управление “Народно здраве и социални грижи” през 1983 г. – *“С Наредба 0-52 от 30.11.1979 г. за реда на ползване правото на безплатна храна от работещите в здравните и за социални гри-жи заведения, са определени размерите на безплатната храна. До сега не-колкократно се завишават окладите на децата, а този на дежурния персо-нал, детегледачките и кухненския персонал са останали същите. Молим да се има предвид корекцията на цените и се промени оклада на горния пер-сонал.”*¹¹⁶

Социализмът запазва до края характера си на общество на дефицита. При тези институционални проблеми и хроничен недостиг на стоки от първа необходимост, се запазват и проблемите с кражбите, макар да се изменя конк-ретния им вид. В план за 1978 е записано: *“Да се правят внезапни проверки от ст. сестра и деж. лекар на чантите на персонала, който си отива.”*¹¹⁷ През този период се “присвояват лекарства и храна”.¹¹⁸

Същевременно от същия този персонал се очаква, а и се полага голям безвъзмезден труд.

Само няколко примера: При разкриването на ДМД на ул. Кофарджиев

през 1956 г. *“украсата и оформянето са направени от персонала със собствен труд. Боядисването е извършено със собствен труд. Спестените средства са дадени за играчки”*.¹¹⁹

В отчет за 1958 г. е отбелязано: *“Боядисването на пейки, играшки, столчета, вътрешно и външно, направа на ограда за разпределение на двора по групи – извънреден труд на назначените огньари. Така са реализирани икономии.”*¹²⁰

През 1964: *“Огньарът [...] винаги и с готовност се включваше в поправката на барабаните и центрофугата. Прояви самоинициатива и рационализация като направи подобрене на скарата, с което направи икономия от ремонти, а така също я пригоди и за по-некачествени въглища.”*¹²¹

Макар за облеклото на децата да се отпускат материали и щатът да предвижда шивач(к)и, и тук се разчита на допълнителен безплатен труд, а и на собствени средства и материали.¹²²

За допълнителната работа, за отказ от почивни дни служителите в някои случаи получават похвали¹²³, но не и допълнително възнаграждение.

Изцяло на безвъзмезден труд е изградена системата на т.нар. личен патронаж, която се въвежда през втората половина на 1950те години. Служителки поемат под своя грижа в дома, взимат въщи за празници, през почивните си дни или в извънработно време по 1 или повече деца. Патронажът трябва да е под контрола на възпитатели, взимането въщи на децата става с писмен документ от главния лекар. Вероятно тази практика възниква спонтанно “отдолу”, по инициатива на отделни служител(к)и – липсват еднозначни документи и архивни материали. Бързо обаче системата се институционализира. Тъй като се отчита голямото значение на личния патронаж за нервно-психическото и физическо развитие на децата, а и по този начин се спестяват средства на Дома, той заляга като основна задача в годишните планове, в края на 1970те години се разрешава (или въвежда) взимане с преспиване.¹²⁴ Плановото задължение за “разпределяне на всички деца под патронаж” поставя под въпрос доколко се е спазвал единствено принципа на доброволност. Именно поради това, че се поставя като вид “майчини грижи”, при патронажа се изискват “любов и всеотдайност”, “безкористност”. Затова този труд трябва да бъде безвъзмезден и остава неплатен.

Политика на икономии

Още в края на 1950те години, при така и така трудните условия в ДМД, “отгоре” се поставя като изискване “реализирането на икономии”. През 1960те години икономииите стават един от основните показатели в “социалистическото съревнование”. Въвежда се починът за даване на (плани) лични и колективни, бригадни обещания. В протокол/отчет от 1964 г. се изтъква: *“По въпроса за икономииите все още незадоволителни са резултатите. [...] Обещания за икономии се дават от всички, но резултатите са малки. Не се стопанисват и опазват добре барабаните, хладилници, центрофуги, кварцови лампи...”*¹²⁵

Лични обещания се приемат за 200-те Ленински дни, в чест на 10-ия конгрес и т.н., като те се отчитат периодично (понякога ежесечно).¹²⁶

Проблемите с инвентара се обясняват основно с лошото стопанисване и опазване от страна на персонала – проблем, който вероятно е съществувал, като се има предвид липсата на опит от страна на невинаги квалифицирания персонал за работа с такава – нова за времето си – техника. Безспорни обаче са и немалкото “обективни” трудности – некачествени въглища, които развалят парните котли; недостатъчна в качествено и количествено отношение техника, прекомерно интензивно използване и претоварване на хладилници, перални и т.н., оттам и по-бързото им амортизиране. Бързото износване на бельото и детските дрешки, отдавано предимно на “недостатъчно пазене” е обяснимо с хроничния недостиг, качеството на материите, пране с електрически нагреватели и т.н.

Често се среща проблемът със “съвършено неправилното отношение към играчките”.¹²⁷ *“Отношението към играчките не винаги е правилно. Трудно е дълго време да се задържат играчки. Вярно е, че те са много слаби, малко и еднообразни, но и недостатъчно се пазят от децата и персонала.”*¹²⁸

“Пазенето/Икономииите” на играчките стига до там, те да се “пазят в шкафа заключени без да имат достъп децата до тях,” а “пазенето” на дрешките – “когато децата излизат извън дома са много добре облечени.”¹²⁹

Така в отчет през 1979 г. изрично се подчертава: “За отбелязване е, че тази година децата са по-често облечени в хубави дрехи.”¹³⁰

Икономии се реализират и от неизплащане на заплати, поради липса на персонал¹³¹ или като “не се изразходвани всички отпускати средства”.¹³²

Проблемът за “високата издръжка” на децата в домовете “Майка и дете”, за това колко “скъпо струват те на държавата” се поставя с особена острота през 1970-1980те години.

Промените през 1970-1980те години

Към края на 1960те години се засилват редица демографски проблеми: спадащ процент на брачност, увеличаващо се безбрачие, рязко намаляване на раждаемостта, процент на абортите, който надхвърля процента на живородени деца, при това със засилваща се тенденция, увеличаване вместо желаното намаляване на извънбрачната раждаемост. Доколкото тези проблеми са от съществено значение за държавата, то се отделят значими средства и усилия за научното им проучване. Така през 1970те и 1980те години процесите на трансформация на семейството се разглеждат в трудно обозримо в количествено отношение психологически, медицински, социологически, демографски, стопански и етнографски изследвания. Целта е да се намерят, определят и използват резервите за увеличаване на раждаемостта.¹³³

Това съвпада с икономическите проблеми и осъзнаването на невъзможността на държавата да изгради адекватна в количествено и качествено отношение социална система. Грижата за всички “зависими” нуждаещи се катего-

рии хора се “върща” обратно в семейството, като се разчита на безплатния, основно женски, труд.

“Резервите” за решаване на очертаващите се демографски проблеми се откриват в промяна на политиката по отношение на извънбрачните раждания и “самотното” майчинство, в засилване на борбата против абортите чрез въвеждане на рестриктивни законодателни мерки¹³⁴, в засилване на натиска върху бездетните – както несклучилите граждански брак, така и върху бездетни семейства. Успоредно се осигуряват по-широки възможности за осиновявания чрез *“пренасочване към един нов контингент деца. Децата от многобройните домове постепенно заемат мястото на преобладаващите дотогава кръвнородствени деца.”*¹³⁵

На тази цел служи промяната през 1960те години в правната регулация на институцията осиновяване – възприема се принципът на пълното осиновяване.¹³⁶

“Моделът на пълното осиновяване, чиито конструктивен елемент е тайната включително и “гаранциите” на закона за опазването ѝ, се очаква да станат примамливият начин за увеличаване на осиновяванията.”¹³⁷

Целта е да се намали до минимум броят на отглежданите трайно в държавни институции деца.

За решаването на този проблем социалистическата държава вижда два основни лоста – паралелно на промяната в правната регулация на осиновяването се променя и политиката по отношение на “самотното майчинство”.

Детабуизиране на проблемите Героиране на “самотната майка”

Появяват се много нови изследвания, посветени специално на извънбрачната раждаемост – от медико-демографска гледна точка извънбрачно бременни жени продължават да са т.нар. “група на риска” – както по отношение на тяхното здраве, така и по отношение на здравното състояние на родените от тях деца.¹³⁸ Усилията се насочват към това, извънбрачните майки да отглеждат сами децата си и да се стимулира осиновяването. В това отношение се приемат комплексни административни, материални, социални и възпитателни мерки. На самотните майки (осиновителки), които сами се грижат за издръжката на децата си, се изплащат месечни добавки за първо, второ, трето, четвърто и всяко следващо дете два пъти по-големи от тези при раждане на деца в пълно семейство. Самотни майки (осиновителки), които не работят и не са осигурени, получават право на месечна помощ в размер на минималната месечна заплата, установена в страната до навършването на двегодишна възраст на детето, респ. три години при близнаци – второ или трето дете. Самотната майка се ползва с правото да настани в детски заведения (ясли, градини) детето си с предимство и на пълна държавна издръжка.¹³⁹

Тази политика, както и общата промяна в положението на жените (образование, възможности за професионална реализация, общо повдигане на жиз-

нения стандарт през 1960–1970те години) дават определени резултати. Тенденцията за увеличаване на броя на извънбрачните раждания продължава, но се увеличава и броят на майките, които се решават да отглеждат сами децата си.¹⁴⁰

Опитът за пълен контрол над генеративното поведение се запазва – основна дейност на СПК остава “издирването” на извънбрачно бременни жени. *“Често посещенията на една с.м. е свързано с големи затруднения по издирване, установяване на личен контакт, контакт с близките или чрез близките ѝ, довеждането ѝ в кабинета. Тук се поставя и въпроса за опазване на тяхната тайна. Кабинетът полага особени грижи в тази своя дейност касателно опазването на тайната.”*¹⁴¹ Запазва се и директната намеса в личните отношения, което през този период в някои случаи е или се представя като желанието на самите жени. *“Кабинетът при желание на бременните пише писма на приятелите им, разговаря с тях. В отразените случаи се е стигнало до сключване на брак.”*¹⁴²

През 1970те години в масмедията започват да се обсъждат проблемите на “самотното майчинство”. Детабуизирането на темата за извънбрачната бременност/раждаемост води до дискусии по въпросите за значението на (социалното) бащинство, за властовите отношения между партньорите. Поставят се и остри социални проблеми на неомъжените майки – трудности при назначаване на работа или ниско заплатена работа, жилищни проблеми. *“Ако не ги приемат родителите или приятелите им, те няма къде да живеят – квартири се дават трудно. На работа ги приемат трудно. Остава – свободен наем, упреци и грозни погледи.”*¹⁴³

Критиката се насочва срещу майки, оставящи извънбрачните си деца за осиновяване или отглеждане в държавните институции. Като стигма тя пада върху интелектуалки, които като група показват най-ниски проценти и низходяща тенденция на раждаемост. Те се заклеймяват като егоистични еснафи, които имат материалната обезпеченост, но в търсене на охолан и безгрижен живот, следвайки западни образци, загубват душевността си. Медицински се аргументира, че правилното физическо и психическо развитие и на майката, и на детето, изисква грижи от родната майка. Майка, отглеждаща сама детето си (по-рядко – децата си) се стилизира като “героиня”, осъзнала своя основен дълг на майка. *“Самотната майка като всяка майка заслужава почитта и уважението на всички, защото и тя “откъсва от сърцето си” едно човешко същество, за да го даде на обществото.”*¹⁴⁴

*“Каквато и да е една жена, стане ли майка – тя е светица.”*¹⁴⁵

Въпреки запазеното, макар и по-прикрито стигматизиране на извънбрачно бременна жена¹⁴⁶, безспорни са промените в нагласите както на обществено, така и на индивидуално-личностно ниво.

Израз на нараснало самочувствие и на познаване на възможностите, които дава системата, е засиленото обръщане на извънбрачни бременни и майки към СПК за социално-правни и административно-правни услуги. Така в отчет на СПК към 2. Градска АГ болница през 1982 г. се отбелязва: *“Нарастваща*

популярност на СПК. Очевидно съществувало в миналото мнение за не-качествено обслужване по правни и др. въпроси, когато същите са безплатни, е преодоляно.”¹⁴⁷ Основните проблеми, с които извънбрачно бременни се обръщат към държавните институции са в случаите, когато са принудени да минат през съответната комисия, за да получат право на аборт¹⁴⁸, за издаване на болничен лист с фиктивна/фалшива диагноза за укриване и износване на бременността.¹⁴⁹

Броят на водените от юрист-консулта към СПК дела за бащинство, често съчетани с дела за издръжка, не е много висок, известно нарастване има през 1970те години. В следващото десетилетие се отбелязва обратна спадаща тенденция: *“Наблюдаваната тенденция за спад бройката на делата за бащинство продължава, дори клони към минимум. Главна причина за това е самостоятелното решаване на въпросите на самотната майка, еманципирането на същата, общественото мнение /по-благосклонно към нея/, нежеланието да се ангажира с бащата. Дори склонна да приема бъдещи рискове от липсата на баща на детето си. Тази тенденция като че ли е всеобща.”*¹⁵⁰ През 1990 в отчета е отбелязано: *“Не са водени дела за бащинство – поради липса на желаещи да доказват бащинството по съдебен път.”*¹⁵¹

“ДМД започва да променя задачите и облика си”

Тенденцията към отглеждане на извънбрачни деца от майките им, води до промяна на социалния облик на децата в ДМД. Така в отчет за 1968 г. се отбелязва: *“ДМД започва да променя задачите и облика си. Вместо да се приемат предимно деца на самотни майки, хипотрофични, недоносени и при възможност социални индикации и студентски, сега е точно обратно. Предимно са родителски деца и от тях най-много са по социални индикации и студентски.”*¹⁵²

“Недостиг” на деца за осиновяване

Двете тенденции – нарастващ брой безбрачни майки, които не желаят да оставят детето си в ДМД, успоредно на политиката за насърчаване на бездетни семейства към осиновяване от държавна институция – водят до “недостиг” на деца за осиновяване.

*“От година на година даваните деца за осиновяване намаляват. Намаляват защото тези деца са давани от родилните заведения, а в ДМД идват само недоносените, ненормалните и с обременена наследственост. Някои от самотните майки си ги гледат и не ги дават за осиновяване.”*¹⁵³

ДМД “Аспарух” 9

Година	Постъпили деца	Взети за осиновяване
1953	214	38
1954	209	76
1955	272	127
1956	360	138
1957	288	128
1963	315	85
1964	414	122
1965	347	56
1966	350	61
1967	389	69
1973	262	64
1974	190	76
1975	181	44
1976	141	47
1977	174	36
1978	131	36
1980	131	26
1981	89	21
1982	148	20

Таблицата за осиновените през годината деца от ДМД “Аспарух” 9 сама по себе си и на пръв поглед не доказва твърдението, че *“даваните деца за осиновяване намаляват”*. Разбира се, необходимо е да се отчита, че от постъпилите деца далеч не всички са с декларации за отказ от родителите. Въпреки това – ясно изразен е спад в средата на 1960те години и тенденция към намаляване на броя на осиновените деца от средата на 1970те години. Противоречието между оценката на главните лекари и съпоставянето на числата, може да бъде обяснено от една страна с увеличаването на броя на ДМД и СПК към АГ болниците – кандидат-осиновителите се “разпределят” между тях. *“Не че няма извънбрачни деца за ДМД, но тези които са за ДМД се дават от родилните заведения и болници за осиновяване.”*¹⁵⁴ В редица случаи кандидат-осиновителите се записват в СПК/ДМД в по-отдалечени спрямо местоживеенето области.

Но и отчетите от СПК звучат аналогично: *“Намаляване на децата, предоставени за осиновяване. В същото време - увеличение бройката на осиновителите.”*¹⁵⁵ *“Намаляване броя на оставените деца за осиновяване.”*¹⁵⁶ *“Известно спадане броя на делата за осиновяване. Това се дължи на една като че ли упорита тенденция самотните майки да си взимат децата, да си ги гледат сами като гледат дела за произход.”*¹⁵⁷

СПК към АГ болници по нормативна уредба координират цялата дейност около извънбрачната бременност – от “издирване” през извеждане на болнични листове и уреждане на документацията за настаняване в АГ стационар или

ДМД за доизносване и раждане, до оформяне на документацията (съпровождане до нотариус при подписване на декларация за оставяне на детето за осиновяване). Основно СПК осъществява цялостната дейност при осиновяване на децата – оказва практическа помощ по оформяне документацията, регистрира всички желаещи осиновяване на дете (събиране на документацията за семейното и имотно състояние на кандидат-осиновителите, данни за съдимост, за подходящо жилище, характеристики и медицински удостоверения), води осиновителните дела.

Извънбрачна раждаемост – осиновявания – СПК 2. АГ болница¹⁵⁸

Година	Родили извънбрачно	Взели дсцата си	Родили извънбрачно от други окръзи	За осиновяване	Кандидати за осиновяване
1984	72	22	24	50	29
1986	54	22	16	32	63
1988	69	23	23	32	87
1989	173	124	22	20	66
1990	90	55	16	35	106

Доколкото СПК са с координиращи функции, и са към АГ-болници, в които се извършват ражданията, при тях по-ясно е изразено преобладаването на кандидатите за осиновявания и намаляването на оставените за осиновявания деца.

Но и тук цифрите се нуждаят от допълнително “разчитане”.

Още по-изявена е диспропорцията деца за осиновяване – кандидат-осиновители в на СПК към 1-ва АГ “Тина Киркова”

СПК – 1-ва АГ “Тина Киркова”¹⁵⁹

Година	Родили извънбрачно	Оставили за осиновяване	Записани семейства за осиновяване	Дела за осиновяване
1988	304	30	121 (1987 – 200)	71
1989	301	33	191	72
1990	324	52	163	

В коментара-анализ на отчета се подчертава, че спрямо минали години се забелязва спад на бройката на кандидат-осиновителите. Обяснението е: “Намалението е защото срокът става все по-голям поради намаления брой на децата, годни за осиновяване и кандидат осиновителите са отказвали да ги запишем поради това.”¹⁶⁰

“Годни” за осиновяване деца

Правният режим на пълно осиновяване приравнява осиновяването на раждането на биологично дете, чрез издаването на съответните документи на осиновено дете се дава нова идентичност като на дете, родено в съответното осиновително семейство.¹⁶¹

*“Създаването от социалистическото право парадигма на (пълното) осиновяването постепенно се оказва напълно разбираема за всекидневната култура. Вмествайки се в нейната философия, тя формира комплекс от поведенчески стереотипи на осиновяващите семейства, който варира като брой и вид на елементите, но като философия на поведението остава без съществени изменения до днес. Негово ядро става изборът на малко дете – бебе, на дни или в първите месеци след раждането, българче, здраво – т.е. без отличителни белези,, а и изгубило своята идентичност – биологична майка и предишна своя история, което да бъде инкорпорирано като родено в новото семейство дете.”*¹⁶²

През 1940-те години, макар и епизодично, се срещат официални мнения, свързващи психически проблеми и девиантно социално поведение с извънбрачен произход, като ги определят като наследствено детерминирани: *“Повечето деца са незаконородени, а някои и с обременена наследственост. Някои са умствено закъснели, други упорити, едно морално застрашено – краде и лъже.”*¹⁶³

Запазената стигма над извънбрачно бременни жени се прехвърля лесно върху извънбрачните деца. При почти пълната липса на обществена видимост и обсъждане на проблемите на извънбрачната раждаемост докъм края на 1960те години, а и до по-късно, макар не на официално ниво, се запазват в “масовото съзнание” възгледи за “вродена аморалност.”¹⁶⁴

Променената държавна политика през 1970–1980те години извежда като основен контингент деца за осиновяване извънбрачните, особено “наши”, а като най-желани – “студентски наши”.

Независимо, че деца от тази категория стават най-търсени за осиновяване, латентно се запазва една широко разпространена резервираност, стигаща дори до разграничаването “нормални” – “ненормални”: “А.Г. – лекарка: *“По-някога идват при мен хора и се съветват могат ли да осиновят дете. И споделят, че биха искали детето да е правилно развито, майка му да е здрава, нормална. А аз им казвам: “Коя нормална жена ще си остави детето. Истинските майки са поели кръста си и го носят.”*”¹⁶⁵

Максимално се улеснява отказът от родителство. В това отношение през годините се наблюдава една показателна промяна в практиката. По нормативни документи извънбрачни майки имат право да решат до 6 месец след раждането дали да задържат детето си, да го дадат за временно отглеждане в ДМД или да го оставят с нотариално заверена декларация за осиновяване. До влизането в сила на осиновяването, майката има право да оттегли декларацията си. Според архивните документи от 1950те години, майките, приемани за “укрива-

не” в ДМД са могли да използват пълно този определен от закона срок. Годишните планове включват като изисквания към Главния лекар: *“Своевременно да се подготвят майките по отношение излизането им и къде и как ще уст-ройват своя живот, ще вземат децата си или ще ги оставят за осиновяване. Отг. Гл. Лекар*

*Ако майките не вземат децата си при излизането да подпишат дек-ларация, че ги оставят за осиновяване. Отг. Гл. Лекар.”*¹⁶⁶

През 1970 те години практиката е променена, което намира израз и в промяна в нормативната уредба. Така в Правилника за ДМД от 1980 г. е запи-сано пожелателно: *“ДМД дава деца за осиновяване при условията на чл. 54 от СК (по възможност след навършване на 4-5 месечна възраст)”*.¹⁶⁷

В разговор акушерка, работила в ДМД Пловдив през 1960те отбелязва, че в ДМД през този период са се приемали майки, “само ако ще си го вземат детето”. На другите майки, тези, които ще оставят детето си за осиновяване, не им се дава бебето дори за кърмене, не им се позволява изобщо контакт с дете-то, “защото се привързват”. *”Виждала съм такива трагедии с майките! Под-писват, но като минат няколко месеца почват да обикалят. Искат да си ги взимат. Но това не става така – трябва по съдебен път. Виждала съм май-ки да спят по оградата. Там на бетона, на цимента по цели нощи са стояли! Откаже ли се майката – вече не може да бъде в ДМД. ... Майки по улиците ме познават, молили са ме “само да ми го покажеш”. А това ни беше забра-нено.”*¹⁶⁸

Независимо, че самотната майка, отглеждаща сама детето си, се герои-зира, поради засиленото търсене на “зdrави българчета”, натискът върху майки на такива деца да подпишат декларация за отказ започва още от родилното отделение.

*“Даже има случаи, когато осиновители могат да си харесат майка преди раждането. Но майката не знае. Чрез комисията за извънбрачни – имаше такива. След като роди – не го кърми, защото това много променя, тя се привързва. Веднага след раждането подписва декларация.”*¹⁶⁹

*“Акушерката поддържаше връзката между родилна зала и родилното отделение и домовете “Майка и дете” и до 16-тия ден ако нямаше медицин-ски противопоказания, и ако майката не си вземе детето, тя подписваше в родилния дом декларация, че е съгласна....Тук ставаха разни, в общините, дете се записваха децата, дете се издаваха актовете за раждане, там беше едното звено за корупция, между другото.”*¹⁷⁰

Корупцията трудно може да бъде доказана по архивни материали. Дори по архивни материали обаче може да се види практиката да се търсят “връз-ки”, да се нарушават “отгоре” нормативните изисквания. По настояване на Началник на УНЗСГ се показват деца за “подбор” при осиновяване, дори дете без декларация за отказ.

“По Ваше искане в кабинета Ви бяха доведени няколко деца, за да ги видят Ваши познати – едното от тях, Миша, беше без декларация за от-каз от родителите. Доведохме го защото майката не се интересуваше въ-

общо за него и смятах, че ще я издириш. За това знаехте и Вие и Вашите познати. Те много бързаха и нямаха време да чакат, за да издириш родителите. Харесаха друго дете и го взеха. Като главен лекар направих нарушение, че дадох детето преди да има решение на съда.” Другарят началник обаче изпраща и следваща другарка – очевидно специално за същото дете: “Когато изпратихте втората другарка при мен за дете, за Миша още нямах декларация за отказ. Не знаех и кога ще се уреди и затова не я показах. Спазих закона, не направих изключение....”¹⁷¹

Следват проверката “Защо децата не говорят” и финансова ревизия.¹⁷²

Случаите, разбира се, са много и различни, различни са човешките съдби. “Има случаи – ражда детето като извънбрачно, тогава незаконно се води това дете, до 5-6 месеца максимално трябва да реши. Тя се надяваше, че мъжът ще промени решението си, но той не – тя го остави детето. Тази Румяна толкова го преживя.”¹⁷³

Субектите в осиновяването (лекари, осиновители) имат своите обяснения, в голяма част от случаите аргументирани с “най-доброто за детето” и “майка, която не се интересува изобщо.” Механизмът на приемане на готови решения, на оценки от позицията на предварително знание, е един от ярките изрази и на запазена стигма към извънбрачната раждаемост. Поведението за избягване на стигмата чрез укриване на бременността усилва стигматизиращите характеристики. Същевременно стигмата се използва като средство за натиск върху майките, за да оставят детето си за осиновяване.

По това време и в масмедията се появяват материали, показващи, че рядко върху майките е бил упражняван значителен натиск от страна на социално-правните кабинети и/или директори на ДМД да оставят децата си за осиновяване: “... поради натиска на кандидатите за осиновяване се оказва силно давление върху майките да предоставят час по-скоро децата си за осиновяване. Често съгласието за това се изтръгва, преди да е изтекъл предвиденият от правилника задължителен петмесечен срок.”¹⁷⁴

Правилникът за функциониране на ДМД определя: “при наличие на повече кандидат-осиновители за едно дете главният лекар действа в интерес на детето и подбира семейството с най-добро обществено поведение, морал и битово-социални условия”¹⁷⁵. В Правилника за ДМД от 1980 г. едноличните медицински експертизи /преценки на Главния лекар и на завеждащия СПК са изведени като основополагащи: “Главният лекар дава преценка за евентуални медицински противопоказания за осиновяване на детето, както по отношение на него, така и по отношение на родителите. Окончателната преценка по осиновяването, както и процедурата по него се извършва от завеждащия кабинета за социално-правна помощ.”¹⁷⁶

“Горе долу се съобразявах пак с интелигентността, с професията на осиновителите, все пак и моето желание беше едно дете с по-добър биологичен произход да си отиде в осиновители също с по-добър така статус социален да го кажем...Това е било критерият, не толкоз майката дали е бедна или богата, отколкото детето как е умствено и физически....Ако ня-

ма нещо, аз като ги видя тях и като знам наличните деца, нали, аз въобще не съм показвал...те си подават телефоните нали. Щом не им се обаждам, значи, че все още няма подходящо дете.”¹⁷⁷ “Гледам първо произхода на детето малко да се съчетае с нивото на семейството, нали... Ами сега може ли на едно професорско семейство например, на някакво такова добро и в здравословно, интелектуално и професионално отношение да дадеш едно дете много.... макар че гаранция няма никога.”¹⁷⁸

Подобни нагласи се оценяват от щастливи осиновители като “Директорките си ги бива “за орисници”. Явно добре преценяват кое дете за кого е.”¹⁷⁹

От друга страна, такива възгледи онагледяват успехите на държавата чрез различни лостове и механизми (социални институции, законодателство, масмедии и др.) да прокара политиката на “социално инженерство”, да “внед-ри” йерархизиращо, разделящо хората в категории мислене и поведение.

Политиката на държавата конкретно чрез социалната политика и наложения чрез законодателството модел на пълното осиновяване разделя децата на “годни” и негодни” за осиновяване, търсят се “деца с добър биологичен произход” за “добрите семейства”, а “негодните” деца се затварят и изолират в една институционална система, чрез която до голяма степен се “изхвърлят” от “здравото” общество. Анализът на принципите на организация и практиките в Домовете “Майка и дете” позволяват да се разкрият механизмите за създаване на позитивни и негативни оценностоявания, за формите на приемане и отхвърляне.

Негодните деца

Етнически “(не)годни”

В ДМД се приемат деца от всички квалифицирани като “нуждаещи се” категории, без да се прави разлика по вероизповедание и народност. В (прегледаните до момента) архивни материали от 1950те и 1960те години не се срещат обозначения, рубрики или каквото и да е насочване и споменаване на етническа и/или религиозна принадлежност на родителите и/или децата. До началото на 1960те години след извънбрачните деца преобладават децата на туберкулозно болни родители, следвани от категориите сърдечно болни и душевно/психично и нервно болни родители.¹⁸⁰ През 1960те години се появява категорията “на студенти” – първоначално това са единични бройки деца, като се отбелязва – “предимно чужденци”.¹⁸¹ В средата на 1960те студентските деца се разделят на “студентски наши” и “чужди студенти”¹⁸², в края на 1960те години “студентските наши” преобладават и са втората категория деца след или заедно с деца по социални индикации.¹⁸³ През 1970те и 1980те години водещи стават категориите деца:

1. “По социални индикации”
2. “недоносени/хипотрофични”, “с вродени дефекти/увредени”, на “душевно и нервно болни майки”.¹⁸⁴

В групата “по социални индикации” децата са основно от “малцинството”, под което се разбира ромското/циганското, експлицитно изразено от 1970г. нататък¹⁸⁵. Правният режим и зададеният модел на пълното осиновяване, засилват традиционните нагласи към отграничаване, на разделяне и отделяне спрямо “другите”.

Доколкото на осиновяването е посветена задълбочена публикация, в случая ще приведа още един резултат от това ново изследване: *“Желанията на кандидат-осиновителите за основните характеристики на бъдещото им дете се концентрират около неговия произход и здравословно състояние, възраст и външен вид, пол. Те подсказват стремежа за максимално приближение, доколкото това е възможно, към уподобяване на биологичен произход, в градацията на желанията наред с произхода, се откроява и възрастта.”*¹⁸⁶

*“Българите искат да е малко, искат да е българче, искат да е хубаво, искат да е здраво....Да има приятно излъчване детето, да не е, някое грозничко...”*¹⁸⁷ *“Българите са много странни. Те искат детето да е колкото може, бошинството искат по-малки деца. Искат от родилния дом да го вземат и затова се дават там деца, защото предпочитанията на българските семейства да вземат бебе, да си го възпитават, да си го учат, ако може никой нищо да не научи и т.н.”*¹⁸⁸

Представите през 1970те години за майки, които оставят децата си в Домове, като «не-нормални жени» и тежест за обществото¹⁸⁹ се насочват с особена сила срещу циганите, които като група се стигматизират като «обществено бреме». Стигматизиращите нагласи към циганското население – по-скрити през социалистическия период, открити и ярки през “прехода” – обуславя търсенето на “българчета” и нежеланието за осиновяване на деца от ромски произход и от страна на други малцинствени групи, а и от самите роми.

*“При осиновяващите семейства от турски или цигански произход в скалата на желания първото място се заема от произхода.”*¹⁹⁰ *“Турци, значи по принцип, искат български произход. Пишат: български, смесен, турски. При тях варира откъм произход. Докато български семейства си държат, по принцип си държат на български произход.”*¹⁹¹ *“Даже и турски семейства са искали да осиновят българчета. Викам - то за българите няма българчета, а за вашите семейства ще си чакате турчета.”*¹⁹² *“И цигани са осиновявали...Искат, те искат българчета да вземат, не щат циганчета. Моля Ви се, ако може така по-беличко да бъде.”*¹⁹³

Разбира се, такива мнения се изказват свободно днес, в архивните материали на ДМД и СПК тези проблеми са по-скоро загатвани, а не експлицитно изразявани. Доколкото деца от малцинствен произход (на първо място роми) трудно се осиновяват от осиновители и от мнозинството, и от малцинствата, стремежът през този период е приемът им да бъде ограничаван. Още в края на 1960те години в отчети се търси обосновка затова: *“Приетите по социални индикации деца са твърде голям брой и въпреки много лошите условия, при които живеят, те създават претрупаност в дома и влошават и без това*

недостатъчно благоприятните условия за отглеждане на децата.”¹⁹⁴

*“В момента няма чакащи деца за приемане. Може би не всички рискови деца са издирени. Детските консултации трябва да бъдат по-прецизни в преценката си за рисковите деца. Също и СПК и микрорепедиатрите от родилните заведения.”*¹⁹⁵

При проверка от страна на Комитета на българските жени през 1978 г. са “издирени 9846 деца, които имат нужда да бъдат настанени по социални индикации в ДМД. От тях 78% са до една годишна възраст.”¹⁹⁶

Рискови деца по социални индикации са основно от ромското малцинство. Може би затова не винаги “прецизно се издирват”. От друга страна, има податки, че по социални индикации са отнемани родителски права и на майки-българки (макар и вероятно не като масова практика) – по този начин са били принуждавани да се откажат от детето си. Този проблем обаче не би могъл да бъде изяснен, доколкото всички дела около осиновяването са конфиденциални според Закона за защита на личните данни.

През 1980те години в рубриките на формулярите на СПК на места се разделят категориите: “Деца за осиновяване”. “От тях българи.”¹⁹⁷

През социалистическия период проблемите на малцинствата в публичното пространство са почти изцяло табуизирани. Негативното оценностояване на циганите/ромите има своите по-дълбоки корени, в случая е важно да се подчертае, че социалистическата власт принуждава това малцинство към мълчание. Отделяйки – макар и прикрито – децата в ДМД по етнически произход, социалистическата власт въпреки постулираната надетничност, преструктурира социалното пространство като пре-утвърждава етническите граници. Като един от скритите лостове на политиката на засилване на невидимите “граници в главите” може да се разглежда и моделът на пълното осиновяване.

Резултатите от тази политика избухват открито след 1989 г., когато се засилва социалното напрежение в ситуация на икономическа и политическа трансформация, силно социално разслояване, при отдръпване на държавата от патерналистичната ѝ позиция и загуба на сигурност в много области.

Юристка, завеждала СПК “Шейново” в периода 2000-2003 г. към АГ болница в София споделя през 2005г.: “Има огромен брой бездетни двойки - по едно изследване за страната са над 30 000.... Функциите на СПК бяха само да оформят документите за осиновяване и за превеждане в Дом. Това сега се прехвърля към отделите за закрила на детето. И слава богу. Това беше много тежка работа - отправяхме запитване до ДМД дали имат място. Те веднага отговаряха с въпрос: “От ромски произход ли е детето” и ако отговорът беше “да”, веднага намираха вътрешна инфекция, за да откажат приема. За “белите” деца, както ги наричаме, разбира се, няма проблеми.”¹⁹⁸

Директор на ДМД си спомня:

“Трябва да ви кажа, че аз когато отидох /като директор на дом - 80-те години - б. А. Кирилова/, болшинството са циганчета, да кажа 90% и повече сигурно... Дават ги в дом «Майка и дете» направо от родилния дом... Не се интересуват и като навършат три години изведнъж се появяват... Вземат в общината разни социални помощи и после връщат децата. И понеже ня-

202

кой път не ги искаме, те ги подхвърлят на пейката, в двора, на площади, на гари и т.н. и полицията с протокол ги настаняваше обратно..... Три години станат ли, дойдат, вземат ги и в Драгалевци.... в домовете до предучилищнаТогава отиваха направо ученици.”¹⁹⁹

Този цитат отразява взаимосвързаните дълбоки социални проблеми и големи социални дистанции спрямо циганите. Поради принципа на съхраняване на тайната на извънбрачната раждаемост и осиновяванията, институциите са имали централизирана йерархична структура. Главните лекари и завеждащите СПК са носили висока лична отговорност, но и са имали големи еднолични правомощия. Това определя необходимостта да се отчитат възможностите за големи различия в практиката на Домовете в зависимост от личността на главния лекар. Разлики в това отношение вероятно биха се очертали при детайлно сравнение на архиви от ДМД в столицата, големи градове и села в различни етнически и религиозно отношение райони.

Всекидневните нагласи и познания, опитът на всички субекти в сложните отношения извънбрачна раждаемост – институции за деца – осиновители, са резултат от водещия обществен дискурс, от комплексните взаимоотношения официална политика – законодателство – институции – медии. От своя страна те оказват и обратно влияние и въздействат върху обществената действителност.

«Неприеманите», «негодните» за осиновяване са не само различните по етнически произход, но и различните в психическо и физическо отношение деца. Режимът разширява и засилва границите и неприемането на «различие-то».

Физически и психически «(не)годни»

Плановете на ДМД предвиждат още през 1950те години като основни задачи “създаване условия за правилно умствено и физическо развитие на децата.”²⁰⁰ Усилията през това десетилетие са насочени първостепенно към намаляване на смъртността и овладяване на тежките масови/инфекциозни болести. Успоредно се развиват и програми за “възпитаване чрез радост”, отчита се значението на емоционалния тонус за нервно-психическото развитие на децата.²⁰¹

ЦДА, албум 43, 58-19-7

ЦДА, албум 43, 58-19-10

За софийския ДМД Аспарух 9 до преместването му в специално строена за нуждите на ДМД сграда през 1985 г. се запазва проблема с материалната база: *“Не е осигурена достатъчна аерация и външни въздействия за поддържане емоционалния тонус и т.н., поради което и резултатите в някои случаи не са напълно удовлетворителни.”*²⁰²

Големи са усилията на персонала да се организират тържества – през 1954 г. се отбелязва радостта на децата от подготвената новогодишна елха и програма и активното им участие в празника на детето 1. юни. На тези тържества и на официалните държавни празници (9.9., 1.5.) се канят родители и гости, така че да се отвори и разшири затвореното принципно пространство на Дома.²⁰³ Отбелязването на такива събития в отчетите показва техния епизодичен характер.²⁰⁴ Независимо, че от самото начало заляга системата на шефства и идеята за връзки с различни институции, ОФ-организациите по места, младежката и женска организации, контактите са институционализирани и формализирани. Пространството на домовете се мисли като “недостъпно” за външни хора. Контактите на децата както с връстници от други детски заведения, така и с други хора от “външния свят”, са крайно ограничени. Изолирането е не само в пространственото отделяне и ограждане на домовете, то характеризира и практиките вътре в тях. Животът в ДМД е организиран почти изцяло в рамките на дома. Като

ЦДА, албум 43, 72-182-10

ЦДА, албум 43, 72-175-2, ДМД-Бургас

голямо внимание - *“липсата на опора води до изоставане и в нервно-психическото им (на децата) развитие.”*²⁰⁶ Проблемите са свързани от една страна с материалните условия. Дори когато ДМД са в специално строени за целта сгради с тераси и дворове, голяма част от тези проблеми остават. До 1965 г. са открити 30 ДМД в големите градове или в села, в близост до тях. Този брой остава почти непроменен до края на социалистическия период (32) ДМД, същевременно броят на приеманите за отглеждане деца нараства от 2088 през 1965 на 6140 през 1985 г.

радостни изключения се споменават извеждането на децата на театър, кино, разходка, екскурзии: *“За пръв път ги заведохме тази година в Младежкия театър да гледат детски театър. Те бяха първите най-малки организирани туристи през зимата на 1961 на Златните мостове. Но такива екскурзии си позволяваме рядко, тъй като нямаме превозно средство.”*²⁰⁵ Макар и в тези случаи да няма промяна в групата деца и възрастни/персонал, разнообразяването и обогатяването на впечатленията са от огромно значение за развитието на децата.

На *“активното бодърстване”*, на двигателната активност се отделят

ЦДА, албум 43, 72-4533-2, ДМД-Бургас

ЦДА, албум 43, 72-4532-9, ДМД-Бургас

ЦДА, албум 43, 72-4532-11, ДМД-Бургас ЦДА, албум 43, 72-173-11, ДМД-Добриница

Коментар: През 1970те години в някои градове се изграждат специални модерни сгради за Домове “Майка и дете”. Такъв е ДМД в Бургас, за който има и доста снимков материал. Ограничен обаче остава снимковият материал за повечето ДМД, особено за такива в села

Липсата на достатъчно пространство, недостигът на манежи, на разнообразни играчки, на мебелировка – столчета, маси, сервизни помещения и др., съобразени с ръста на децата, на дворове с разнообразни и подходящи за възрастта играшки обуславят постоянните проблеми и хиподинамиката.²⁰⁷

И през 1980те години в информации от столичните ДМД до Министерството на Народното здраве продължават да се поставят “нерешените проблеми”: *“Не са решени проблемите по функционалната мебел и обзавеждането на детските битови стои, съобразени с хигиенни норми за ръста на децата – маси, столчета, дивани, игрови пособия.”*²⁰⁸

Изооставане се отчита и по отношение на говора. И тук един от основните проблеми е недостигът на персонал – и като щат и физически лица, но и като профил и квалификация. ДМД са определят като лечебно-профилактични, но педиатри-невролози по щат няма, педагозите /възпитателите са приблизително 1 на 70-80 деца, детски психолози също не се предвиждат по щат. Тези проблеми се отчитат и поставят постоянно: *“Във възпитателната работа е включен целия персонал по отделения. Само две възпитателки са недостатъчни и останалия персонал не е добре обучен в това отношение.”*²⁰⁹ В отчета за следващата, 1960 година отново се поставя проблемът: *“През годината имаме известни постижения в говора, но все още говора е проблем за нас. В сравнение с движенията, по-значително е изоставането в говора. По щат имаме двама педагози, които са недостатъчни. Новият щат предвижда още един, който предстои да бъде утвърден от Здравния отдел.”*²¹⁰

През 1961 година главната лекарка на столичния ДМД отбелязва: “В под-

готовката към активен говор се отбелязват известни успехи. Но все още малко се говори на децата. Напоследък големи успехи имаме в развитието на говора, но все още има много да се желае. Това се дължи на редовното извеждане на децата и говорните занимания, за което заслужава похвала колектива от 1-отд. Кофарджиев.”²¹¹ Стимулирането – основно с похвали – на служители и колективи – показва от една страна усилията на ръководството да се направи максимално възможното за правилното развитие на децата. От друга страна, то изразява и една тенденция вината да се “индивидуализира”, структурни проблеми се представят като резултат от “добро” или “недобро гледане на децата от персонала”. “В обещанието си в чест на 10. Конгрес на БКП сме обещали с 20% да намалим изоставащите деца....Това полугодие процента на изоставащите деца е много увеличен. Не може с нищо друго да се обясни освен с недостатъчната работа от страна на персонала с децата.”²¹²

“По отношение на говора все още изоставаме, въпреки че има известни посещения. Изостава се в разбиране на говора. Персоналът говори на децата, но не още така целенасочено и не изчаква реакциите. В нервно-психичното си развитие голяма част от децата изостават, особено след боледуване.”²¹³ Почти няма отчет, в който проблемите за нервно-психическото развитие и за говора да не се поставят: “По отношение на говора определено може да се каже, че нашите деца изостават в сравнение с домашните.”²¹⁴

Ръководствата на Домовете търсят различни възможности – на места се канят външни консултанти от АГ-болниците, но междуинституционалната бюрокрация по-скоро спъва отколкото подпомага такива инициативи,²¹⁵ въвеждат се периодични/ежемесечни педагогически съвещания²¹⁶, засилва се системата на индивидуален патронаж над децата.

Институционалните проблеми обаче остават: “Педагогичната работа на дома бе занижена. Това от една страна се дължи на отсъстващите много дълго 2-ма педагози на Кофарджиев, а от друга и по причина на 15-те вакантни бройки медицински сестри.”²¹⁷

Необходимо е да се отчита, че градският ДМД (Аспарух 9 и Кофарджиев) през 1960те години е последователно база на НИИП, база за обучение към МНЗСГ, в който на обучение идват “не само ученички и студенти, но и лекари, сестри и педагози от провинцията”.²¹⁸ През 1978 г. домът е определен за база за обучение на медицински кадри.²¹⁹

Доколкото ДМД са към Общинските народни съвети (ОНС), решаването на проблемите зависи в голяма степен от конкретните субекти в сложните отношения централна власт – местна власт – ръководства на ДМД.

Въпреки медицинския модел, за столичните ДМД не се стига до решаване на проблемите дори с медицинския щат – необходимостта от разширяване на щата на ДМД с педиатри-невролози се поставя и през 1970-80те години.²²⁰ Усилията на отделни директор(к)и на ДМД в голяма част от случаите потъват в преписки, доклади, обяснения, пояснения със “другарите началници” на Управление “Народно здраве и социални грижи” при Софийския народен съвет.

Архивните материали показват не само една тромава бюрократична сис-

тема. Макар да не разкриват пълно, те загатват за йерархична система, в която проверки се правят и като средство за натиск не с цел спазването, а заради отказ от нарушаване на регламентиран от закона ред. Показателни са писма-обяснения с обща изходяща дата от Главния лекар на градския ДМД до Началника на Управление Народно здраве и социални грижи при СНС. След отказ на Главния лекар да покаже на кандидат-осиновителка, изпратена лично от Началника УНЗСГ, дете без декларация за отказ от родителите, следва финансова ревизия и официално запитване/ проверка на Дома под рубриката *“Защо децата от дома не говорят?”*²²¹

Доколкото материалите се съхраняват в ДМСГД “Мала планина” и са трудно достъпни за научно ползване ще приведа по-голям цитат от Обяснението: *“Др. Началник, на Вашия въпрос – “Защо децата от дома не говорят?” и по Ваше искане давам следните обяснения:*

“Вярно е, че децата, отглеждани в Дом “Майка и дете” изостават в говора в сравнение с децата от домашни обстановки. Изостават и децата от седмичните детски ясли, но по-малко от тези на дома [...]”

По норматив на 15 нормални деца се полагат двама души, а в къщи едно дете се гледа минимум от двама души.

Домът страда от липса на физически лица. В момента вакантни длъжности за мед. сестри са 3 и в дългосрочен отпуск по майчинство са 9 или общо липсват 12 души. По чл. 64 от КТ са назначени само 5 мед. сестри, остават 7 да липсват. От детегледачките вакантни длъжности са 7 и 5 в дългосрочен отпуск или общо 12. Няма и кандидати за чл. 64 от КТ. Фактически от общо 95 мед. сестри и детегледачки липсват физически лица 19, което е 20% от този персонал. По щат в дома са само трима педагози-възпитатели. Съгласно заповед 1000 полага се още един педагог. Досега тази длъжност не е дадена. Хубаво би било всяко отделение да има по един възпитател, но това не е решаващо. В дома има десет отделения. Ще се подобри работата, но няма докрай да се реши. В дом “Майка и дете” възпитателят е методичен ръководител и организатор на педагогическата работа. ...”

Обяснението отразява хроничния проблем с щата и квалификацията, с тежестта и постоянните вакантни длъжности. Същевременно то показва или поне загатва, че през този период основните усилия се насочват към “нормалните” деца.

“Норма” и “патология”

Категоризацията и йерархизацията на децата на “нормални” и такива с “психически и телесни недъзи/увреждания/дефекти” следва медицинския модел от довоенния период. Възникнал през 19. век в резултат на развитието на медицината, и до средата на 20. век този модел е водещ в повечето европейски държави, както и в Северна Америка. Физическите и психически различия между хората се разглеждат с термините на патологичните отклонения и увреждания.²²² Категоризирани като “не-нормални” хора се отделят в мрежа

от специализирани медицински и социални заведения – приюти и общежития за слепи, глухонеми деца, за деца с телесни или душевни недостатъци/за бавноразвиващи се, за морално застрашени и др.²²³ Тъй като индивидите се определят като непригодни за работа в “обичайното” общество, за тях се създават специализирани предприятия – т.нар. трудово-медицински модел.²²⁴

След Втората световна война първо в САЩ този модел се модифицира в т.нар. рехабилитационен модел, целящ да върне болния към “нормата” чрез медицинско лечение, психологическа терапия и специални държавни мерки за навлизане в трудовата дейност (напр. квотен принцип в предприятията).²²⁵ И при този модел не се поставя въпроса за необходима промяна на обществото, и той е насочен към адаптация на инвалида към социума, но все пак новата цел е интеграция.

Успоредно на развитието на възгледите за инвалидността в САЩ, Великобритания, последвани от редица европейски държави, започват изследвания, поставящи принципните проблеми на институционализма. Старата сегрегационна политика – отделяне в специализирани институции – започва постепенно да се преосмисля, разчупва се модела на затворени институции за деца/хора с увреждания.

От края на 1960те години в редица европейски държави социалната политика постепенно се променя в посока стимулиране на основани на (разширен) семеен принцип модели за отглеждане на деца, лишени от родителска грижа – осиновяване и приемни семейства.²²⁶ С развитието на медицината се доказва, че редица болести, считани – особено от евгенична перспектива – за наследствени, са ако не изцяло, то поне частично резултат от въздействието на околната среда.

Постепенно се развива интеграционен модел социална политика и съответното законодателство. Започва изграждането на съответната инфраструктура, променя се системата на социалните плащания. Променя се и общественият дискурс, хора с “специфични нужди” стават постепенно “обществено видими”, макар и до 1980те години, на места и до по-късно, да се запазва старото отношение към тях като към обекти на социалната политика, нуждаещи се от закрила и помощ, зависими от държавата и обществото, а не като към активни субекти. Постепенно (по-изявено едва през новото хилядолетие) започва тематизирането на значимостта на “различието” – за всеки поотделно и за развитието на обществото като цяло. Това заляга в основата на нов социален модел политика – “основните проблеми се припознават в социалната среда и във възможностите за социално включване и независим живот, които предоставя тази среда. С други думи, основните проблеми се припознават в самата организация на обществото, а инвалидността се разглежда като социален конструкт.”²²⁷

България през този период остава до голяма степен изолирана от международните дебати. Водещ и единствен в социалистическите държави е трудово-медицинският модел, свързан с отделяне на съответните категории деца и възрастни хора в специализирани институции.

Същевременно не се развиват теории и концепции за отглеждане и въз-

питаване на деца в институциите, закриват се местата на публични дебати.²²⁸ Едва през 1970те години започват изследвания по принципите на институционалното възпитание, но и те остават “затворени” в тясно медицински среди. Начало на по-широка обществена дискусия по социалната политика и дейност за деца започва плахо през 1980те години, засилва се след 1989 г. в немалка степен и под “външен” натиск, но в голяма степен все още предстои.

Проблемите на ДМД, и като институции, и като персонал и работа, и като развитие на децата остават в голяма степен “скрити” от общественото внимание. “Скрити” и нерешени остават множеството проблеми, свързани с отглеждането и възпитанието на деца с увреждания. Немалка част от контингента деца в ДМД са недоносените и хипотрофични деца.

“По-голямата част от приетите деца бяха с тегло под 3 кг, през годината бяха приети 15 деца под 2 кг и въпреки непригодните условия за отглеждане на недоносени благодарение на специалните грижи всички се развиваха много добре.”²²⁹ Още от самото начало – в съответствие с водещите медицински възгледи – се поставят проблемите за “нефизиологичните/дефектни” деца: “Срещаме затруднения с нефизиологичните-дефектни деца, които не са малко – 29 /3 уродства, 17 тежка олигофрения, 9 по-леки/. В момента са събрани в 2-ро отд- на Кофарджиев. Крайно време е Отдел народно здраве и МНЗ да вземат мерки за тези деца.”²³⁰

Многократно и в продължение на години се настоява за решаване на проблемите: *“Всеки лекар води средно по 50-60 деца, разпределени в 2 или 3 отделения. Като се има предвид, че по-голямата част от децата са кърмачета до 6-7 мес., някои от тях недоносени и хипотрофични и че голяма част от болелите се лекуват там, трябва да се подчертае, че натовареността на лекарите е доста голяма....”²³¹*

Градският дом “Майка и дете” София, за пръв път в страната през 1960 г.

ЦДА, албум 43, 72-4521-6,8, ДМД-Бургас ЦДА, албум 43, 72-4521-12, ДМД-Бургас

ЦДА, албум 43, 78-1100-9, ДМД-Плевен

Няма снимков материал за отделенията за хипотрофични деца в софийските ДМД. Принципно снимковият материал е ограничен, не се представят проблеми, а основно достиженията и положителните страни от живота в домовете.

създава отделение за увредени деца с 25 легла.²³² Няколко години по-късно се организира хипотрофично отделение и за недоносени.²³³

Допълнителното отделяне в рамките на така и така отделенияте/изолирани институции, е и единственото решение, което се предлага. Така – медицински обосновано – влизат в действие допълнителни “защити” за “нормалните” деца, издигат се допълнителни бариери. Изискванията за намаляване на смъртността, издигането на количествени критерий (смъртност, заболяемост) като основни и водещи, задълбочава проблемите. За да се отчетат по-високи резултати в борбата с болестите и смъртността, главните лекари на ДМД предлагат като решение още от началото на 1960те години “махането” на увредените деца: *“Нашето заведение е лечебно профилактично. Изхождайки от задачите му не би трябвало да говорим за смъртност, но трябва да се има предвид, че доста от децата са нефизиологични и увредени и все още имаме починали деца.[...] В това отношение ще ни се помогне като се махнат от дома нефизиологичните деца, които допринасят за увеличаване на смъртността.”*²³⁴

Не може да се отрича обаче, че *“(У)силията на целия колектив бяха изключително насочени за намаляване до минимум детската смъртност въпреки увредения контингент деца, който идва в ДМД”*.²³⁵

Отчетливото, ясно разграничаване “нормални” – “ненормални” деца се засилва от края на 1960те години, успоредно на засиленото търсене на (здрави) деца за осиновяване.

*“От година на година даваните деца за осиновяване намаляват. Намаляват, защото тези деца са давани от родилните заведения, а в ДМД идват само недоносените, ненормалните и с обременена наследственост.”*²³⁶

“Много от децата за осиновяване са недоносени, някои са увредени и не могат да се дават за осиновяване. От година на година децата за осиновяване

в ДМД намаляват. Една от причините е, че децата се дават за осиновяване предимно от родилните домове. В ДМД идват деца недоносени, увредени и много малко са нормалните такива.”²³⁷

За началния период на 1950-1960те години архивните материали показват едно повишено внимание към изоставящите деца. *“На Аспарух всички деца са под патронаж, а на Кюфарджиев само изоставящите.”*²³⁸ От 1970те години нататък усилията за преодоляване на изоставенето експлицитно се насочват само към “нормалните деца”: *“В обещанието си в чест на 10. Конгрес на БКП сме обещали с 20% да намалим изоставящите деца. [...] Това полугодие процента на изоставящите деца е много увеличен. [...] При изчисленията са изключени децата с увредена нервна система и тежка недоносеност.”*²³⁹

Критериите за оценка на работата на ДМД през 1970-80те години се формализират, въвежда се един вид съревнование между различните домове по показатели като използваемост, оборот на местата/леглата, заболяемост и смъртност, но те се оценяват различно според категориите “нормални” и “увредени” деца. Затова при изчисленията се изключват децата с увреждания или се правят изричните разграничения: *“От починалите 21 деца 17 са увредени и само 4 са нормални.”*²⁴⁰

Така се стига и до цитираното в началото мнение: *“Успех е, че няма починало нормално, физиологично дете. Всички са увредени. Насрещния план е изпълнен.”*²⁴¹

Условията принуждават ръководствата да търсят начини за принципно изключване или поне допълнително изолиране на децата с увреждания. Видима става една “борба” за “годни за осиновяване деца”, и за “освобождаване” от “негодните”: *“През последните години в ДМД се настаняват все по-увредени рискови деца [...] Често у новороденото не личат тези увреждания и то се настанява като здраво при нас. По-късно се изявяват различни отклонения, които са противоположни за осиновяването на детето.”*²⁴²

През 1980 г. главната лекарка на столичния ДМД предлага: *“В дома в момента има 68 увредени деца, от които 13 са с телесни недъзи и 55 с увредена нервна система. Навършили и навършващи до края на тази година 3 годишна възраст са 48. Многократно устно и писмено е правено предложение пред УНЗ за подобряване работата с тези деца. На този етап на развитие на ДМД ръководството смята, че е по-добре те да бъдат изведени от дома. Това ще бъде в интерес на децата. За столицата да се организира специализирано детско заведение със 100 легла и със съответно квалифициран персонал. [...] Друго предложение беше, всички такива деца от трите дома да се съберат в ДМД – II район, тъй като той е по в края на града и няма достатъчно използваемост на леглата. [...] И третото предложение беше 25 от физиологичните легла в нашия дом да се трансформират в легла за увредени деца, което е най-лесно за управлението. Всички тези предложения бяха дадени на УНЗ за последен път писмено с доклад № 346/10.7.1979 г., но до сега няма отговор. [...] Сега отделението за увредени деца е с 35 легла, от които 25 легла за деца с увредена нервна система и 10 легла за деца с*

телесни недъци. На тези 35 легла фактически са 68 деца. Съгласно заповед 1000/14.3.1979 г. персонала за това отделение е под норматива. [...] Тези деца имат нужда не само от лекар-педиатър, но и от специалист – педиатър, невролог, психолог. Със заповед на Управлението за консултант беше определен д-р Амиджин, а след това д-р Ангелова. На практика нервното отделение на I детска специализирана болница не осигурява този консултант. Нуждите абсолютно налагат да има към дома такъв лекар. Молим Ви да разпоредите, да се осигурява този консултант или да се даде длъжност по съвместителство в дома за педиатър-невролог.”²⁴³

Така се задълбочават проблемите с “увредените” деца, задълбочава се проблематичното разграничаване на “нормални” и “увредени/ненормални” деца при общото изоставане на децата в ДМД в нервното-психическо отношение. При това по време, когато и у нас в специализирани медицински издания започват да се обсъждат проблемите за “ролята на генетичните и екзогенните фактори при някои психични заболявания”, да се изтъква “нееднозначната роля и изключителната динамичност на отношението между биологичното и социалното”, особено “при различните олигофрени състояния”. Развитие на биологичните и медицинските науки води до поставянето на въпроса за необходими промени в обема и съдържанието на самите понятия “норма” и “патология”.²⁴⁴

Тези дебати обаче остават основно на равнището на медицината, естествените науки и философията и затворени в тесен кръг експерти. Макар да се тематизира значимостта от “сътрудничеството между философите и представителите на специалните науки (естествени и обществени) – необходимо и много важно условие за всестранното опознаване на човека като биосоциално същество равнище”²⁴⁵, не се поставят проблемите за необходима промяна на социалната практика и политика.

Категоризирания като “увредени”, “дефектни”, “ненормални” деца при тази политика не се считат за “годни” за осиновяване. Натоварени с негативна стойност, те остават и без шанс да бъдат осиновени. При навършване на 3 години тези деца следва да се приведат в специализирани домове/училища за деца с увреждания.²⁴⁶ Проблемите не намират институционално решение, прехвърлят се от МНЗ към УНЗС при СОНС/СНС и обратно, усложняват се допълнително от необходимостта от координация с другите министерства (Министерството на труда и социалната политика и Министерството на народната просвета/образованието).

“Особено затруднено е изписването на децата над 3 години. Не може да се осигури веднага място в детските градини, дом № 7 и Видраре на децата, навършили 3 години. Напрежението на работата е много голямо, особено на Аспарух. Много често явление е децата да бъдат с 10-20 свръх норматива, което личи от използваемостта на леглата.”²⁴⁷

“В дома има много големи деца. Не се взимат навреме от родителите, има много деца над 3 год. Отдел “Просвета” не осигурява навременното им приемане.”²⁴⁸

“Задържането на големите деца в дома особено на тези над 3 години е неблагоприятно, както за самите деца, така и за дома. Децата изостават нервно-психически. Практиката заведенията на просветата да приемат само м. септември за дома е неблагоприятно. Многократно е поставян този въпрос и той трябва да се разреши в интерес на децата и заведенията.”²⁴⁹

“За над 3-годишните деца: Засега домът се обслужва от дома за социални грижи с. Три кладенци, Врачански окръг, но месеци наред децата не се приемат. МНЗ също отказва да настани децата, като заявяват, че София трябва да си реши въпроса. Деца с лека олигофрения се приемат в Дом 1 Бояна към отдел “Просвета” при СНС. Нормалните деца се привеждат в Дом 7 Павлово и дом Драгалевци през септември.”²⁵⁰

В опитите да се разреши проблема се използват различни аргументи, включително такива в съзвучие с официалната “икономическа” логика на официалната държавна политика, разглеждаща индивидите основно от гледна точка на тяхната роля като “производители на материални блага”:

“Всички здрави психически и физически бързо намират семейна среда, осиновяват се. Има много осиновители и търсещи деца за осиновяване. Остават увредените, наследствено обременените, но все пак перспективни, които ще пълнят домовете за деца и юноши и оздравителни училища и интернати – население, което трябва да израстне и да създава материални блага, да не бъде в тежест на обществото, отритнато от всички, озлобено и готово да формира детска престъпност или по-късно поведение на малочислени същества с редица пороци.”²⁵¹

Институционалните проблеми водят до засилващ се формализъм, служебно отношение особено към категоризираните като “негодни за осиновяване” и “увредени” деца.

“Многократно искания за откриване на още едно отделение за увредени деца със съответен щат /само 1 отд- 25 легла/. Пръснати увредените деца между нормалните деца не е в интерес на нормалните.”²⁵²

Същевременно, в немалка част от случаите директор(к)и и служител(к)и са преживявали болезнено невъзможността да променят нещата: “Хронично болни, бъбречно болни и др. такива са нормални и не са обречени. Въпросът е пак за психично увредените деца. Но и те не са обречени. Остават в дома понякога и до 6 год. възраст. [...] Може да се регламентират групи в ДМД за хронично болните с физически дефекти или соматична заболяемост над 3 г. – никъде другаде в интензивните заведения не е осигурена, интегрирани оздравителни за предучилищна възраст няма. Болните, сираци и бездомни над 3 г. няма къде да настаняваме. Те са обречени. Тях никой не осиновява. Излезли от ДМД те са на произвола на съдбата. Ние страдаме за тях.”²⁵³

Разделянето на “годни” и “негодни” за осиновяване е неофициално. Няма официални регламенти и ясни критерии за категоризирането на децата. Стигматизацията на децата с недъзи, както и на тези от малцинствен/ромски произход, ги изважда от кръга на потенциалните “обекти” за осиновяване, предлагайки и на директорите, и на осиновителите готово решение за отхвърляне,

снемайки отговорността от тях.²⁵⁴ Нещо повече – стигмата обуславя родители на деца с увреждания да ги оставят в държавни институции.

“Децата са почти 50% на 50% - циганчета и българчета. Българските семейства оставят детето си най-вече когато е с увреждания.”²⁵⁵

“...Да не говорим за това, че не се говореше по проблема – в много случаи оставянето на детето в семейството беше риск за запазване на семейството. Да не говорим и за това, че всяко семейство, като не е говорено с него, нямаше и литература, и лекарите обикновено, от гледна точка да съхранят семейството – “Ами, може да го оставите в дом”, едно, друго, трето – имаше такива напътствия, без да питат семейството иска ли, или не иска. И са чувствали вина за това, че имат такова дете, понеже вината остава... между майката и бащата, но в много случаи бащите обвиняват единствено майките. [...] Никой никога не им е говорил по проблема. Когато за нещо не се говори, този, който го има проблема и за него не се говори, той се притеснява, това го изолира. Само който не е виждал как се оставя дете, само той може да каже, че са били изоставени тия деца, за мен никога не са изглеждали изоставени от родителите. За мен са изглеждали изоставени от обществото, а не от родителите.”²⁵⁶

Изоставянето е от страна на държавата, която официално поема ангажмента за решаване на социалните проблеми и за грижата за всички категории “нуждаещи се”. Централизирайки и одържавявайки цялата социална работа, “елиминирайки” другите субекти в социалната сфера, прекъсвайки обществената дебат, чрез трудово-медицинския модел социалистическата държава на практика провежда една политика, която може да бъде определена не само като “социално инженерство”, но и като (прикрито?) евгенична²⁵⁷.

Евгенична държавна политика?

Теоретично и официално евгениката се отрича в социалистическа България. Докъм средата на 1960те години водеща е теорията на Лисенко, отричаща изцяло наследствения фактор, генетиката се обявява за “буржоазна псевдонаука”, водещи учени – биолози и медици, свързани с такива изследвания се уволняват и/или подлагат на преследвания. Като определящи и единствени се разглеждат социалните фактори. На преден план в теорията за социалното развитие се извеждат социалното изравняване, премахването на класовите различия, осигуряването на еднакви шансове за живот за всички – принципи, диаметрално противоположни на аргументите на представителите на евгениката, които ги разглеждат като фактори, отразяващи се негативно върху “народното здраве” и ограничаващи прогреса. Това има и своето политическо обяснение – “диктатурата на пролетариата” трябва да изведе начело една социална прослойка, срещу която дотогава – от гледна точка на водещи евгеници – се се предлагали решителни мерки, тъй като поради алкохолизъм, безработица и други фактори тя се е разглеждала като силно застрашена от дегенерация.

След Втората световна война и престъпленията на крайната евгенична политика на расова хигиена на националсоциалистическа Германия, почти всички европейски държави, САЩ и Канада преосмислят практикуваните дотогава навсякъде в една или друга степен евгенични политики. През 1948 г. се приема Декларацията за правата на човека, 1978 г. ЮНЕСКО обявява фундаменталното равенство на всички хора за идеал.

Въпреки това, обаче, в някои западноевропейски държави (Швеция, Финландия, Дания и др.), в някои щати на САЩ и в Канада не само се запазват евгенични идеи и мислене, но и мащабни евгенични програми.²⁵⁸

Проблемите около евгениката и до днес са сред широко дискутираните в световен мащаб във връзка с развитието на гентехнологиите, на изследванията на геномите и на системната биология.

При идеологическото противопоставяне на системите след Втората световна война²⁵⁹, идеолозите на комунизма, обосновават пронаталистичната репродуктивна политика с *“марксистко-ленинското разбиране за населението, което е напълно противоположно на малтусианските теории. При социалистическия принцип на разпределение на богатата не може да има излишък на хора в едно общество.”*²⁶⁰

Именно поради това е важно да се постави въпроса, дали независимо, че няма открито и радикално евгенично законодателство, като закони за принудителна стерилизация при определени болести напр., не се провежда една (скрита?) евгенична политика.

За изясняване на тези проблеми са необходими допълнителни проучвания, доколкото тази политика е много комплексна – необходимо е да се разгледат от тази перспектива репродуктивната политика (напр. аборти по медицински индикации при определени болести), семейната политика (изискванията за медицински свидетелства при сключване на брак, извеждането на болести като основание за забрана за брак поради “поставяне на едно лице под пълно запрещение поради душевна болест или слабоумие и на такива, които представляват сериозна опасност за живота или здравето на поколението”), както и цялостната социална политика на социално изключване и социална изолация на инвалидите и др.

Категоризирането на деца като такива с увреждания не само ги изключва от “годните за осиновяване”, но и ги вкарва в една институционална система, чиято цел е отделяне от “здравото” общество. Институциите за деца с увреждания над 3 години изискват отделно изследване, тук само ще приведа пасаж от публикуваното интервю на Кристина Попова с Герасим Богдански – започнал работа през 1964 г. като счетоводител, след това – директор на Дом за деца с тежки телесни и душевни недъзи, с. Дъбочица: *“Имаше такива указания, не програма, а указания за работа с деца с олигофрения. Това се тиражираше като понятие. Не знам на какви принципи, как беше измислено, децата бяха разделени на олигофрения – умерена и тежка форма на умствена изостаналост, с остатъци и без остатъци от психически възможности. За работещите беше много трудно да приемат това – да отделиш дете и да*

кажеш: това е без остатъци от психически възможности. След това, друго-то страшно деление беше на ходещи и лежащи. И затова има още в заведение-нията, който е ходил, знае, отделение за лежащи деца. Какво значи лежащи деца? Сложено в леглото, един таван разглеждат цял ден и това е. Тези деца не излизаха в дневните.....По онова време нямаше такива уреди (колички за инвалиди), помощни технически средства. Правехме някакви наши си изобретения – да връзваме играчки по леглата, за да може децата да имат нещо пред себе си, не само да гледат тавана. Но това беше, ако всеки сам измисли, не беше вкарано като задължение, изискване с децата да се работи независимо от тяхното физическо и психическо състояние...”²⁶¹

Статусът на дете/човек от специализирана институция засилва реакцията на отхвърляне. Стигматизацията утвърждава социалното обезценяване и сама по себе си влияе допълнително инвалидизиращо. Психиатрични отклонения особено в случаите, когато са свързани с институционализация и хоспитализация в редица култури водят до стигма. В науката е въведено специално обозначение “психиатрична стигма”.²⁶²

През 1970-1980те години се разширяват международните изследвания върху инвалидността (психиатрична). Доказва се, че непосредственото психо-социално обкръжение е сериозен, понякога решаващ източник за сформирането на конкретния облик и тежестта на инвалидността на индивида.²⁶³ В разработването на тази проблематика се включват и български учени-лекари.²⁶⁴ Развива се теорията на рехабилитацията, социалната психология утвърждава възгледа за рехабилитацията като процес на социализация. Изтъква се, че особено значение имат факторите “подпомагане” и “зачитане” на личността, така че чрез поредица от стъпки да се изгради висока самооценка у инвалидизираните лица, осигуряваща успешна рехабилитация и (ре)интеграция.²⁶⁵

Въпреки че и този модел е ограничен и може да се разглежда като модификация на трудово-медицинския,²⁶⁶ в социалистическа България дори и той не се възприема в държавната политика. Не се променя нормативната база, непроменена остава институционалната дискриминация (недостъпно публично строителство, неприспособена транспортна система, специализирано образование и др.)

Не се стига и до по-широко обществено обсъждане, така че да се сенсibiliзира обществото и да се променят доминиращите стигматизиращи нагласи в посока ако не промяна на самото общество (социален модел политика), то поне към интеграция на “различните”.

Дори напротив – държавната политика остава насочена към изолиране, а не към интегриране. “Аз си спомням поне, когато се премествахме в Петрово (1973), едно от условията да предостави общината в Петрово сградата беше – а я заградим с метални огради от ламарина, да не се виждат децата и да не плъзнат по селото...”²⁶⁷

В началото на 1970те години се въвежда специалност “Социална работа” към Института за медицински сестри. Активизират се международните контакти, през 1980те макар да остават по-скоро изключения, има известен обмен

и с “капиталистически” държави. Развиват се социалната психология и педагогика.

В системата започват “пробиви” – резултат не на промяна на системата като цяло, но на промяна и развитие на отделни личности. Директорът на дома в с. Дъбочица – завършил специалността “Социална работа” и висше образование за социални педагози в ЮЗУ Благоевград, продължава разказа си за преместването на дома за деца с тежки телесни и душевни недъзи в Петрово: “...Така и не стана тая ограда, аз обещах, но не го изпълних и после никой не го е поставял като условие, защото разбраха, че децата няма да плъзнат по селото, че и те са деца като всички други деца...”²⁶⁸

Герасим Богдански създава – след нелека “борба с работещите в системата на детските ясли, на здравеопазването” от 1991 до 1993 – първия Дневен център за деца с интелектуални и физически затруднения в центъра на Благоевград.²⁶⁹

“Свои в големия дом”

В края на 1970-те години основно като подготовка и в рамките на международната година на детето (1979) започва публична дискусия по проблемите на ДМД и за Домовете за деца и юноши (ДДЮ). Причините са комплексни – демографските проблеми засилват вниманието и към тези категории деца. Влияние оказват и международни инициативи като международната година на детето, както и безспорно продължаващото следване на съветската политика. Така в предшестващата годината на детето 1978 в Москва се провежда световна конференция, на която се приема документ, посветен на проблемите на децата, останали без семейства, живеещи в условия на медико-социален риск и тези с физически и психически увреждания. Независимо че грижите за тези групи деца се разглеждат преди всичко като дълг на държавата, в документа се подчертава, че масовите организации и движения трябва да подпомагат активно държавата “относно възпитанието, подготовката и връщането на тези деца към живота, способни да внесат своя принос в икономическото, социалното и културното развитие на своите страни.”²⁷⁰

В България “с лице към тези домове се обръща”²⁷¹ Движението на българските жени. През 1978 г. се провежда национална проверка на МНЗ, МНП, Съюза на българските учители и Комитета на движението на българските жени за състоянието и някои проблеми на Домовете. Извършват се проверки, след което проблемите се обсъждат с кметовете и с председателите на местните комитети на ОФ. Резултатите се изнасят и на публична дискусия – основно на страниците на в-к *Труд*, в който се открива рубрика “Свои в големия дом” – целта е да се привлече вниманието и на обществените, административните и стопанските органи и организации по места.

Обхождането на домовете “Майка и дете” и ДДЮ показват съществени разлики между различни домове – не са само по линията град – село, а основно в зависимост от конкретното ръководство и състав възпитатели/педагози/ме-

дицински персонал. Въпреки заложените структурни трудности има и възможности за инициатива на ръководствата на домовете, на места въпреки трудните условия с децата се работи с всеотдайност и се намират “нестандартни” решения “отдолу” за “стандартните” проблеми.

Редица проблеми на ДМД са общи: *“В повечето от сградите няма условия за необходимия санитарно-хигиенен, противоепидемичен и медико-възпитателен режим (от 30-те дома в цялата страна само 6 са в специално постороени, а останалите са в приспособени стари сгради. [...] Липсват подходящи колички за едновременно извеждане на повече деца на разходка, поради което повечето от кърмачетата страдат от хиподинамика. [...] На много места не се спазват указанията за правилното хранене на малките деца, а и не се снабдяват с подходящи продукти. [...] Голямо е текучеството на медицински сестри поради несъответствието между натовареност и отговорност и оценката на труда и формирането на трудовото възнаграждение в сравнение с другите здравни заведения.”*²⁷² “Служебна грижа към ...деца” е заглавието на една от статиите в поредицата “Свои в големия дом” – неизпълнени отдавна взети решения (напр. за създаване на централна база за снабдяване на ДМД с предимство, мудро изпълнение на решения за строителство), трудно поемане на шефства от предприятия над ДМД, защото *“и м е по-изгодно да поемат такова задължение над някоя детска градина или ясли, там ще приемат с предимство децата на работниците и м)”* и т.н.²⁷³

През 1978 г. в духа на социалистическия оптимизъм се изказва убедеността, че ръководните органи, държавата в лицето на МС и всички отговорни министерства (МНЗ, МНП, Министерство на строителството и строителните материали, ИК на ОНС и т.н.) са взели необходимите мерки за решаване на проблемите.²⁷⁴

В Международната година на детето се издават и поредните нормативни документи – за ДМД това е Постановление № 38 от 31 юли 1979 “За по-нататъшно подобряване на детското здравеопазване”, в което се определят допълнителни задължения за административните и обществени органи и организации.

През следващата, 1980 година – международна година на жената – редакцията на в. Труд се връща “На стария адрес: Свои в големия дом” като дава думата първо на заместник-министъра на МНЗ чл. кор. проф. д-р Герасим Митров. Публикуваната статия “Трайно задължение с голям социален смисъл” е изцяло издържана в официалния стил, изтъкващ достиженията на социалистическата държава в сравнение с “миналото”. Заместник-министърът отбелязва значението на количествените показатели: *“Самоотверженият труд на здравните работници от тези заведения имат свои количествени измерители. Един от тях е показателят за леталитет сред отглежданите от тях деца. В миналото той е достигал до 50-80%, а сега е 20 пъти по-малък.”*

Като израз на “значително внимание и грижа от страна на МНЗ” се споменава Постановление № 38 на МС, но – макар и да е изтекла година – прилага-

нето в практиката се вижда отново в бъдеще време, като се изтъква, че всички обществени организации трябва да съдействат за неговото изпълнение. Съществени проблеми не се виждат, статията завършва: *“Децата, отглеждани в домовете “Майка и дете” растат и ще растат все по-здрави и хармонично развити, защото държавата полага все по-големи грижи за тяхната цялостна рехабилитация – медицинска и социална, за все по-пълната им социална реализация.”*²⁷⁵

Показателен е и следващият материал – статията на Йорданка Трополова, по това време първи зам-председател на Комитета на движението на българските жени, *“Наш дълг към човека”*. За разлика от заместник-министъра, зам-председателката признава, че има проблеми, но причините за тях се търсят в *“непреодолени остарели (обществени) представи”*. Общественото мнение се извежда като причина за *“изолацията им (на Домовете) в по-отстранени селища, в по-ограничена социална среда, вместо обратното – да се търси за тях най-подходящо материално и човешко обкръжение.”* Обясняването на проблемите със *“субективна липса на съзнание”* на хората, работещи в Домовете, персонализирането на вина, е ярко изразено: *“Трудности “отвътре” създават някои административни, медицински и педагогически кадри с недостатъчно обществено съзнание и чувство за отговорност, които, улеснени, освободени от заинтересован родителски контрол, не изпълняват с прецизност, любов, с душа и въображение деликатните функции, които обществото им е поверило.”* Разбира се, *“Българската комунистическа партия, държавата и обществото като цяло полагат все по-големи грижи да се компенсира липсата на семейства, на родителско възпитание, топлина и обич за тези деца.”*²⁷⁶

Все пак има и критични към държавните институции материали. При посещение в софийския ДМД Димитровски район на ул. Ламби Кандев 21 със 100 легла журналистката Елка Станчева вижда условията за работа и си позволява да отправи конкретни критики и предложения към държавни институции и организации. За да се решат *“трудностите при снабдяване с хуманизирана храна “Хумана-2” и бананова каша [...] предлагаме Аптечно управление да задоволява с предимство нуждите на тези заведения .[...] Трябва да се увеличи количеството месо, пилета, ранни плодове и зеленчуци от централно снабдяване. ...] Правилно е всички домове да преминат от самостоятелно на централно снабдяване [...] Столичният общински народен съвет, под чието ведомство са всички домове “Майка и дете” в София, би следвало да намери възможност за отпускане на повече средства за играчки и белъо за децата. Но най-остър е проблемът за помещенията. [...] Преди повече от 10 години е изработен проект за построяване на нов дом “Майка и дете”. [...] Би трябвало Министерството на строителството и строителните материали, Държавният комитет за планиране, МНЗ и ИК на СОНС да вземат мерки за изграждането на тези заведения в ускорени срокове, както е посочено в постановление № 38. [...] По норматив една медицинска сестра при дневно дежурство трябва да се грижи за 15 деца, а в нощна смяна – за 30 деца. В*

действителност в повечето случаи за 100 деца денем се грижи една сестра, а една детегледачка – нощем. Истинско геройство е да се работи при такива условия. Адресът за решаването на този въпрос е също СОНС. [...] Много наболял е и въпросът къде да бъдат настанени децата след навършване на 3-годишна възраст...²⁷⁷

Статията със смелото заглавие “Къде са корените на недостатъците”, завършваща с: “Всичко това са въпроси, чието значение е оценено в постановление № 38 на МС, публикувано почти преди година. Не е ли време това да се оцени и на практика от органите на МНЗ в столицата и от ИК на СОНС”, предизвиква силно недоволство и проверки от страна на УНЗСТ-София в конкретния ДМД. Следват проверки и обяснения, главната лекарка е принудена да се оправдава, че “понякога на нощно дежурство остават по една сестра и една детегледачка, но от 1980 осигуряваме по трима души за нощните дежурства” (за 100 деца) и да изтъква (за пореден път), остарелите нормативи, липсата на физическо лица, голямото текучество и т.н.²⁷⁸

В-к Труд публикува и следваща критична към МНП и МНЗ статия за Дом № 1 в София – дом за деца с лека степен на умствена изостаналост, единственият, в който се настаняват деца, определени в тази категория, от столичните ДМД след навършване на 3 години. И тук се поставят институционалните проблеми – доколкото домът се определя като възпитателно заведение, персоналът е основно педагогически. Няма редовен профилиран лекарски контрол, в дома работи 1 медицинска сестра на половин щат. Няма ръководства и специална методика за учителките за работа в помощни детски градини, няма логопед. Дневният оклад за дете – 1,40 лв. едва покрива изхранването, но е крайно недостатъчен за разнообразяване на делника с празници. Не са осигурени коли за снабдяването и транспортирането на храната от кухните-майки, “тук всичко е ръчно. А разстоянията са доста внушителни.” Поради липса на съгласуваност и координация между различни ведомства и организации не е проведен ремонт на “луksозната, но занемарена сграда” и др.²⁷⁹

При поставянето на тези конкретни социални проблеми се привлича и специалист – лекар, завеждащ сектор по проблемите на умственото развитие към Института по неврология, психиатрия и неврохирургия към Медицинска Академия: “Интелектуалната дейност е резултат от взаимодействието на многобройни социални и биологични фактори. И тук, както в много други области, нормата е нещо относително. [...] Ако външните причини не бъдат своевременно отстранени и детето остане лишено от необходимата му психо-социална стимулация в най-активните фази на развитие, особено при съучастие и на други неблагоприятни фактори с дълготрайно действие – като телесни заболявания, сетивни нарушения и др., общопсихичното и умствено развитие може да се забави значително до степен на трайно изоставане. От друга страна, възможностите за благоприятно корекционно и стимулиращо медико-социално въздействие при всички случаи са толкова по-големи, колкото по-рано започне неговото прилагане...” Лекарят изтъква, че изолирането в помощни педагогически заведения е “връщане назад в

развитието им”, но отчита неподготвеността на масовите училища (като персонал и програми) за интегрирано обучение. В случая се поставят на по-широко публично обсъждане само проблемите на “деца с временни задръжки и гранични интелектуални възможности”, тъй като “...при правилна организация на възпитанието и обучението на децата и юношите с лека степен на умствена изостаналост е напълно възможно осигуряването на професионална квалификация, за да влязат в живота подготвени за работа при нормални производствени условия.”²⁸⁰

Оценката на запазената способност за работа – при това за физическа, механична работа “при нормални производствени условия” – е основната разграничителна линия при категоризирането на деца и възрастни със “увреждания”.

Неподлежащите на “корекции” индивиди, непригодни за работа, класифицирани медицински като “не-нормални” остават напълно “невидими” и в тази публична дискусия.

В някои случаи главните лекарки реагират остро на неточности в някои публицистични материали.²⁸¹ Показателно за дълбоко интернализирано мислене в категориите “нормални”/“увредени” – “годни/негодни за осиновяване” е писменото Възражение от трите главни лекарки на софийските ДМД до другаря Началник на УНЗСГ при СОНС по повод излъчено предаване “Пресконференция” на 4.3.1980 г., с водещ Езекиев²⁸²: “Колективите на трите дома в столицата са възмутени от преценката, дадена за работата на домовете “майка и дете” от др. Езекиев. Домовете дават здрави и нормални деца за осиновяване и хората, без да са заставени, с голяма любов взимат деца от тях. В нашите заведения има и увредени деца, но те са такива не от лошо гледане...”²⁸³

Макар през следващите години публичните дискусии да не са толкова широки, те, както и обсъжданията на резултатите от проверките с органите на местната власт и съответните министерства, водят до известно “раздвижване от горе” – издават се ускорено министерски постановления – за строеж с предимство на нови домове, за материално снабдяване, за увеличаване на издръжката на децата. Доколкото проблемите се търсят и откриват в “субективния фактор”, някои директори са уволнени. На места се ускорява строежът на нови сгради или провеждането на ремонти.²⁸⁴

Но в голяма част от случаите постановленията остават на хартия поради общия им характер и липса на конкретизация, вътрешна противоречивост, разпокъсаност по окръзи, липса на координация между различните институции.

В Информация до МНЗ от второто полугодие на 1983 г. главната лекарка на градския ДМД поставя отново старите проблеми – въпреки Постановление № 38 определящо ДМД като стационарни болнични заведения, предвиждащо и двустепенно обслужване, проблемът с нормативите за кадрово осигуряване на ДМД не е решен; при запазения норматив за медицински сестри “не може да се гарантират нито сносни грижи и медицинска помощ за болните и увредените, нико път такива за така наречените “здрави” или физиологични. [...]

Продължава да се счита, че издръжката на едно дете в тези заведения е по-малка и да се планува бюджет на базата на остарели нормативи... Заплащането на труда на медицинския персонал е минимално и не отговаря на обема извършена работа. [...] Постоянното текучество и липса на физически лица довежда съществуването ни до безизходица. Елементарните човешки потребности не могат да бъдат удовлетворени.

Не са решени проблемите по финансовата издръжка. Не се правят своевременно и адекватно промени във финансирането, които да отговарят на промените в цените. [...] Наредбите и заповедите за забрана за закупуване на предмети от фонда на населението също ни затрудняват. Тези деца също са население, граждани. За бездомните и сираците ние сме семейство и дом, а не сме в състояние да осигурием елементарните им потребности [...] Няма къде да се изваждат децата, които навършват 3 години. [...] не се спазва наредбата за прием на децата в детските градини от 1982 г. Тези заведения приемат само през м. септември” и т.н.²⁸⁵

Активизира се системата на шефства от различни организации – предприятия, квартални ОФ, женски и комсомолски и пионерски организации. Така се организират тържества, закупуват се за големи празници играчки, организират се екскурзии за децата. Макар в голяма част от случаите тези отношения да остават сравнително краткотрайни или инициативите на шефстващите предприятия да са епизодични, ръководствата на домовете в информации и писма до районните комитети на БКП или УНЗСГ, МНЗ винаги ги отбелязват като изключително важни.²⁸⁶

През 1980те години се разширява и системата на индивидуално настояничество/патронаж над деца. През този период, при променените характеристики на децата в ДМД, се засилват икономическите аргументи: “Скъпо струва на държавата издръжката на едно дете. Месечната издръжка на едно дете в нашия дом за 1982 е 249,50 (250.00), а за 1981 – 217.00 лв.”²⁸⁷ Това определя търсенето и използването на допълнителни възможности и за икономии: “Много отдавна в дома съществува традиция персоналът да извежда индивидуално децата извън дома – на разходка, в почивните им дни в собствените домове, на екскурзия с техните семейства и т.н., примери има много. [...] От няколко години домът пое почин за извеждането на децата не само от персонала, но и от гражданите. Разбира се, предварително проучени от СПК. [...] Малко са гражданите, които изявяват такова желание. Но има добри хора, които при правилна постановка на въпроса ще взимат деца за събота и неделя. [...] До сега никой не е поставил въпрос за заплащане на разходите.”²⁸⁸

Ръководствата на някои ДМД предлагат други форми в духа на икономическия механизъм. Цитира се опита на “Чехословакия, Полша и някои капиталистически страни – по-ефективни и по-евтини” за отглеждане на децата – напр. домашно отглеждане (днес приемни семейства) срещу заплащане. Тези идеи обаче не се реализират, не се променя правната регламентация. Така, след като цялата отговорност пада върху Главния лекар и няма никакво поемане на разходите, заключението е: “(о)граничиха се излизащите деца, защото

то никъде не е регламентирана тази дейност на Дом “Майка и дете”. А никой не е застрахован от нещастие...”²⁸⁹ Не е експлицитно изяснено за кои деца се търсят тези нови възможности, но – следвайки логиката на модела, наложен и възприет като мислене – вероятно става въпрос за “здравите, нормални” деца.

Така дори за тях въпреки опитите и “наченките” на “отваряне”, ДМД остават “затворени” институции.

Държавната политика поставя в центъра детето, социалистическата държава увеличава шансовете на много деца.

Но и на много ги отнема.

Забравени от държавата остават онези деца, които са категоризирани като такива, които не могат да бъдат “подготвени за работа при нормални производствени условия”. Те остават със стигмата на “ненормални”, затворени и изолирани, разчитайки да “има добри хора”. Проблемите на тези деца стават “видими” едва в края на режима с документалния филм “Дом № 8”. Но като че ли бързо се и забравиха в кризата на прехода. Все още предстои да се (пре)осмисли и изработи съответна кохерентна и зачитаща достойнството на всеки човек държавна политика. Все още предстои всеки един от нас да преосмисли собствените си представи за “нормалност” и пълноценност, за акцептиране и приемане на различието.

Бележки:

¹ Работата по проблемите на извънбрачната раждаемост и Домовете “Майка и дете” започнах подкрепяна от Иваницка Георгиева. Обогастващите дискусии и с колегите от Центъра за Югоизточна Европа към Института за история в Грац в рамките на проекта “Семейството и жените в социалистическа България” (FWF – Р – 14833, 2004/2005) задълбочиха познанията ми и засилиха интереса ми към тематиката. На всички тях – БЛАГОДАРЯ! Сърдечна БЛАГОДАРНОСТ и на колегите от ЮЗУ “Неофит Рилски”, Благоевград – Кристина Попова, Марияна Пискова, Милена Ангелова, Нурие Муратова, Петър Воденичаров, Анастасия Пашова – без иновативните срещи и научни събития, организирани от тях, без тяхната творческа, открита, но и винаги критична подкрепа, тази студия не би била възможна. Такива научни комуникационни мрежи оценявам особено високо – може би, защото стават все по-голяма рядкост! Дълбока благодарност дължа и на директорките на софийските Домове за медико-социални грижи за деца лишени от родителски грижи за пълното съдействие, както и на колегите от Държавния архив за всестранната подкрепа.

² ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 14, 40 – 1981 г.

³ Попова, Кристина: Националното дете. Благотворителната и просветна дейност на Съюза за закрила на децата в България 1925-1944. ЛИК, София 1999.

⁴ Манев, Андрей/Алексиев, Огнян/Николов, Никола (Съст.): Социални грижи в НРБ. Сборник закони, укази, правилници и др. Издание на Министерството на народното здраве и социалните грижи, София 1957, 5-6; Popova, Kristina: Die soziale Fuersorge nach dem 9. September 1944: buerokratische Kontinuitaet, soziale Diskontinuitaet. In:

Brunnbauer, Ulf/Hoepken, Wolfgang (Hg.): Transformationsprobleme Bulgariens im 19. und 20. Jahrhundert. Historische und ethnologische Perspektiven. (Suedosteuropastudien 75), Verlag Otto Sagner, Muenchen 2007, 109-124.

⁵ Подробно – вж. Popova, Kristina: Die soziale Fuersorge ..., 109-124.

⁶ ДА-София, ф. 2330, оп.2, а.е. 16, 2; Савова, Любка: 50 години дом “Майка и дете” Шумен, Шумен, 1968, 4-23; Дойчинова, Адриана: Кратък преглед на възникването и развитието на домовете “Майка и дете”. В: Весела Банова (Съст.): Да растеш без родители, София 1999, 99-102.

⁷ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 16, 2.

⁸ Сп. Здравеопазване. МНЗ. Комитет за единна система за социална информация, София, 1980, 26.

⁹ “... общественото подпомагане някога: дълги редици бедни хора, които чакат, карат се, викат, кълнат, губят цели дни, за да получат нищожна помощ. Груби, изморени чиновници, спорещи с висок глас за всеки отделен случай.” – П.К.: Общественото подпомагане преди и сега. В: Жената днес, 1952, 11, 8.

¹⁰ Улеснено от документалното разделяне на архивните материали и липсата на препратки към предходния период в документалните материали от социалистическия период.

¹¹ За развитието на отношението и политиките към децата до края на Втората световна война – Попова, Кристина: Националното дете..., цит. съч.

¹² ШДОА, ф. 285, оп.1, 4 – цит. по Савова, Любка: 50 години... 14-15.

¹³ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 9, 1; Правилник за дома на майката и детето. – ДВ, 1964, бр. 53.

¹⁴ За историята на изследванията на раждаемостта и детската смъртност – Попова, Кристина: Националното дете..., 44-64.

¹⁵ Жекова, Ветка: Социални норми и традиции в репродуктивното поведение на българите през втората половина на 20. век. София 2002, 69; Белчева, Мария: Извънбрачните раждания в България – личностни и социални проблеми. София 1989, 30.

¹⁶ Попова, Кристина: Националното дете..., 47.

¹⁷ Доклад на русенския околийски лекар д-р Мишаков до областния лекар в Шумен – ШДОА ф. 731, оп.1, а.е. 27, 11 – цит. по Савова, Любка: 50 години...,13.

¹⁸ Гунчев, Симеон (лекар в детските ясли София): “Предложение до настоятелството на дружеството “Евдокия” – 1927 г. – ф. 1к, оп. 4 (4), а.е. 395, 17.

¹⁹ Кутинчева, Ж. Ст.: Големи майчини въпроси. В: Сп. Нашата майка, Списание за всестранна майчина култура. София, XII, 1933, кн. 3, 54-55; Златарева, В.: Майката на извънбрачното дете. В: Сп. Нашата майка, Списание за всестранна майчина култура. София, XII, 1933, кн. 6, 149-152.

²⁰ ДВ, бр. 267, 26 ноември 1940 г, 4-5.

²¹ ДВ, бр. 9/12.01.1890 г.

²² ДВ, бр. 267, 26 ноември 1940 г, 4-5, чл. 11-12.

²³ Златарева, В.: Майката на извънбрачното ..., 152.

²⁴ Baloutzova, Svetla: The Cultural Production of Social Deviance: Legal Debates on Illegitimacy in early-Twentieth-century Bulgaria – Abstract, Women, Gender and the Cultural Production of Knowledge. 8-12 August 2007, Uni of Sofia “St. K. Ohridski”, 5.

²⁵ Необходимо е да се има предвид, че в международен план по това време аналогични възгледи са не само широко разпространени, но в повечето европейски страни – и водещи. Dewar, Diana: *Orphans of the Living*. Hutchinson 1968; Hartley, Shirley Foster: *Illegitimacy*. University of California Press, Berkely/Los Angeles/London, 1975; Elliott, Sue: *Love Child. A memoir of Adoption, Reunion, Loss and Love*. Vermilion, London, 2005; Hering, Sabine: *Makel, Muehsal, Privileg? Eine hundertjaehrige Geschichte des Alleinerziehens*, Frankfurt am Main, 1998; Kiernan, Kathleen/Land, Hilary/Lewis, Jane (Eds.): *Lone Motherhood in Twentieth Century Britain*, Clarendon Press, 1999; Silva, Elisabeth Bortholaia (Ed.): *Good Enough Mothering? Feminist Perspectives on Lone Motherhood*. Poutledge, 1996 и други.

²⁶ Веселинов, Г.: Закона за насърчение браковете, раждаемостта и многодетството. В: *Социални закони* 1948, 5-6, 175.

²⁷ За демографските причини – Касабова-Динчева, Анелия: “Самотната майка в България – между стигматизиране и героизиране. Противоречивата политика на социалистическата държава към извънбрачната раждаемост. В: Попова, Кристина/Ангелова, Милена (Съст.): *Обществено подпомагане и социална работа в България*. История, институции, идеологии, имена. Благоевград: ЮЗУ, 2005, 149-164, тук 149-150.

²⁸ Kassabova-Dintcheva, Anelia: *Neue alte Normen. Die versuchte Normierung der Sexualitaet im sozialistischen Bulgarien*. In: *Ethnologia Balkanica*, 8 (2004), 155-175.

²⁹ Понятието “самотна” по отношение на родилка/майка се среща епизодично от 1920те години нататък, има редица директни съответствия в други езици и обществени дискурси – руското “одинокие”, английското “lonely mother/lone motherhood”.

³⁰ Живков, Л.: *Суицидалитет - разновидности и профилактика*. В: *Актуални проблеми на неврологията и психиатрията*, кн. 4. София Медицина и физкултура. 1980, 202-211; Цафаров, К.: *Суицидността в съвременното общество*. В: *Социална психиатрия*. София, Медицина и физкултура, 1989, 114-120; Митрев, И.: *Самота и суициден опит*. В: *Роглев, М. (Ред.): Диагностика и терапия на неврози и депресии*. Пловдив “Полиграф”, 1993, 71-74.

³¹ Динкова, М.: *Лабиринти на лекомислието и безотговорността*. Проблемът “Ромео” и “Жулиета” и обществото. В: *Жената днес* 1972/7, 6.

³² По-подробно – Касабова-Динчева, Анелия: “Самотната майка...; Kassabova-Dintcheva, Anelia: *Begrenzte Transformation oder Transformation der Begrenztheiten? Politik und uneheliche Geburten im sozialistischen Bulgarien*. In: Brunnbauer, Ulf/Hoepken, Wolfgang (Hg.): *Transformationsprobleme Bulgariens im 19. und 20. Jahrhundert. Historische und ethnologische Perspektiven*. Muenchen& Verlag Otto Sagner, 2007, 125-148.

³³ *Самотната майка...; Николова, Ваня: От “храненик” към “Чл. 67б” (Осиновяването след 1989 г.)* В: Цанева, Еля/Кирилова, Анни/Николова, Ваня: *Осиновяването на дете в българската културна традиция (под печат)*. Благодаря на Еля Цанева, Анни Кирилова и Ваня Николова за възможността да се запозная с труда им. Тъй като уважавам авторското право върху събираните от авторките теренни материали, всички използвани техни архивирани материали са цитирани по публикацията.

³⁴ Касабова, Анелия: “Държавното” дете. Етатизиране на грижите за децата в социалистическа България. В: Еленков, И., Колева Д. (Съст.): *Деството през социализма*.

³⁵ Касабова-Динчева, Анелия: “Самотната майка...”, 157-158.

³⁶ Николова, Ваня: От “храненик”...

³⁷ Съотнасянето на извънбрачната раждаемост с фактора плодовитост показва, че три четвърти от “самотните” майки отглеждат само по едно дете. Още един факт е от значение: възрастовата характеристика на извънбрачните раждания показва, че те са най-често срещани във възрастовата група между 15-19 и 19-24 години – един обезпокояващ факт, който обуславя опита да се използват силите на тези в повечето случаи здрави и в началото или в разцвета на репродуктивните си способности жени.

³⁸ За законодателните промени – Николова, Ваня: От “храненик” към “Чл. 676”

³⁹ Правилник за задачите и дейността на социално-правните кабинети – ДВ, 1967, бр.17, чл. 4.6.

⁴⁰ Правилника за ДМД от 1964, т. 26 – ДВ бр. 53 /1964, чл. 26, 15-16. Същият принцип – Правилник за ДМД от 17. юли 1953 г.

⁴¹ Инструкция № 132 за работата на кабинетите за социално-правна помощ към здравните заведения – ДВ, 1975, бр.18; ДВ, 1980, бр. 92.

⁴² ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 4, 4, 7 – 1955 г., 1957 г. и др.

⁴³ ДА-София, ф. 49, оп. 1, а.е. 428, 39.

⁴⁴ София (дружество “Евдокия” през 1902 – детски ясли за деца на бедни родители, отглеждани от 1908 г. и подхвърлени кърмачета - ул. Пиротска), в Пловдив, Шумен, Сливен (дружество “Майчина длъжност” през 1936), Плевен (1937 на общинска издръжка) и Русе (дружество “Добродетел” през 1939 г.) За принципите на изграждане на заведения за деца на обществено видими места, в центъра на градове –Попова, Кристина: Националното дете...

⁴⁵ ДМД в с. Широка лъка, в с. Добринище, с. Главановци, с. Бобошево, с. Дебелец – Великотърновско, с. Мирково, Софийско, с. Ветрен – Парарджишко, гр. Бузовград.

⁴⁶ Правилник за дома на майката и детето, чл. 2 – ДВ бр. 53/1964, 15; Същата разпоредба се повтаря в Правилник за дома на майката и детето, чл. 2 – ДВ 92, 28.11.1980, ДА-София, ф. 2607, оп.1, а.е. 1, 1.

⁴⁷ Така в Заповед № 1792 от 1973 г. ДМД в села са конкретно изброени, като им се отреждат функциите да приемат “извънбрачно бременни жени от съответните окръзи, бременни, изпратени за настаняване чрез МНЗ” – Служебен бюлетин на МНЗ, год. XXIII, бр. 6, 1973, 31.

⁴⁸ ДА-София, ф. 49, оп.1, а.е. 428, 39.

⁴⁹ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 2, 32 – 1967 г.

⁵⁰ ДА-София, ф. 2330, оп.2, а.е 4, 18.

⁵¹ Писмо-Информация за нерешените проблеми на ДМД “Аспарух” от Главния лекар до МНЗСГ, направление Майчино и детско здравеопазване – изх. N 365, 12.09.1983 – Вedomствен архив ДМСГД “Мала планина”.

⁵² ДА-София, ф. 2330, оп.2, а.е 7, 2 – 1953 г.

⁵³ Правилник за вътрешния ред от 1963 г. – ДА-София, ф. 2330, оп.2, а.е.1, 1.

⁵⁴ Заповед 1792 от 17/4/1973 За подобряване на грижите за извънбрачно бременните жени и за извънбрачно родените деца. В: Служебен бюлетин на Министерство на народното здраве, 1973, бр. 6, 31.

⁵⁵ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 2, 2.

⁵⁶ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 2, 2.

⁵⁷ ДА-София, ф. 2340, оп.3, а.е.3, 7 - Правилник за вътрешния ред на 2-ра АГ болница, т. 4.

⁵⁸ Отчетна форма Б-21, одобрена с 2149-то разпореждане на Министерския съвет от 2.7.1952 г. – примери – ДА ф. 2330, оп. 2, а.е. 19, 1-13.

⁵⁹ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 19, 9.

⁶⁰ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 19, 3.

⁶¹ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 19, 2.

⁶² ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 19, 12.

⁶³ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 19, 13.

⁶⁴ ДА-София, ф. 2340, оп. 3, а.е. 96, 9 – 1975 г.

⁶⁵ ДА-София, ф. 2340, оп. 3, а.е. 96, 11, 14 – отчети на СПК – 2-ра градска АГ, 1976 г.

⁶⁶ Kassabova, Anelia: (Im-) Possibilities for Case Work in Socialist Bulgaria at the Example of Extramarital Motherhood. In: Popova, Kristina/Stancheva-Popkostadinova, Vaska (Eds.): Case Work and Social Control in the 20th Century. Sofia 2010, 39-57.

⁶⁷ Психологическо съпровождане на майките, решили да оставят детето си за временно отглеждане или осиновяване не се предвижда – Kassabova, Anelia: (Im)Possibilities...

⁶⁸ Kassabova-Dintcheva, Anelia: Der Diskurs ueber die Reproduktion im sozialistischen Bulgarien – Eingriff und Realitaetsverleugnung. In: Pasteur, Paul/Niederacher, Sonja/Messner, Maria (Hg.): Sexualitaet, Unterschichtenmilieus und ArbeiterInnenbewegung. Wien: Akademische Verlagsanstalt, 2003, 217-228; Vassilev, Dimitar: Bulagira. In: Henry P. David (Hg.): From Abortion to Contraception. A Recourse to Public Policies and Reproductive Behavior in Central and Eastern Europe from 1917 to the Present. Westport/London: Greenwood Press 1999, 69-89.

⁶⁹ ДА-София, ф. 2330, оп.2, а.е. 19, 9, 6, 3, 2, 12, 13; ф. 2330, оп.2, а.е. 21, 1, 3.

⁷⁰ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е.2, 3: Заключение на анкетна комисия по отношение на поведение на майка 1954 г.: Разследва се майка, представяща се за медицинска сестра, заместваща медицинска сестра в млекоцентралата. “При разпит на млекодарителки от комисия от членове на профкомитета и представители на партийната група: Медицинска сестра дава мнението, че въпросната майка не била мед. сестра, а болногледачка. Същата я познава от преди две години като момиче със свободно държание.....”

⁷¹ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 16, 2.

⁷² ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е 9, 2 гр.

⁷³ ДА-София, ф. 2330, оп.2, а.е 9, 4 – 1954 г.; ДА ф. 2330, оп. 2, а.е. 32, 3 – 1964 г.

⁷⁴ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 16, 2.

⁷⁵ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е 9, 18.

⁷⁶ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 16, 2.

⁷⁷ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е 9, 18.

⁷⁸ ДА-София, ф. 2330, оп.2, а.е 9, 22, 24.

⁷⁹ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е.8, 12.

⁸⁰ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 2, 20, 28, 31- 1967 г.

⁸¹ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 2, 26- 1967 г.

⁸² ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 12, 6 – 1968 г.

⁸³ ДА-София, ф. 2607.

- ⁸⁴ ДА-София, ф. 2594.
- ⁸⁵ Правилник за ДМД чл. 1 – ДВ бр. 53/1964, 15.
- ⁸⁶ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 19, 8.
- ⁸⁷ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 21, 3.
- ⁸⁸ Попова, Кристина: Националното дете...
- ⁸⁹ За борбата срещу туберкулозата – Angelova, Milena: „Gesellschaft für Kampf gegen die Tuberkulose“ (1908-1948). In: Kurt Schilde u. Dagmar Schulte (Hg.): Need and Care – Glimpses into the Beginnings of Eastern Europe's Professional Welfare, Barbara Budrich Publishers, Opladen/Bloomfield Hills 2005,
- ⁹⁰ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 9, 4 – 1954 г.; ф. 2330, оп. 2, а.е. 4, 22 – 1959 г.
- ⁹¹ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 16, 4.
- ⁹² ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 4, 4, 22 – 1959 г.
- ⁹³ ДА-София, ф. 2594, оп. 1, а.е. 4, 18 – Естественото хранене на кърмачето и на децата от 1-3 год. възраст.
- ⁹⁴ Пак там, 20.
- ⁹⁵ Пак там, 21.
- ⁹⁶ Пак там, 20-21.
- ⁹⁷ В редица страни на Западна Европа през 1960те години се развива индустрията за хуманизирани сухи млека, което на места води до силен акцент върху изкуствените млека.
- ⁹⁸ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 9, 6 – 1954 г.
- ⁹⁹ ДА-София, ф. 2607, оп. 1, а.е. 1, 3; Правилник за ДМД – ДВ 92, 28.11.1980.
- ¹⁰⁰ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 12, 6 – 1968 г.
- ¹⁰¹ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 2, 25 – 1967 г.
- ¹⁰² ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 12, 21 – 1970 г.
- ¹⁰³ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 10, 2 – 1959 г.
- ¹⁰⁴ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 11, 27 – 1966 г.
- ¹⁰⁵ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 12, 8 – 1968 г.
- ¹⁰⁶ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 10, 18 гр.
- ¹⁰⁷ Писмо-Информация за нерешените проблеми на ДМД “Аспарух” от Главния лекар до МНЗСГ, направление Майчино и детско здравеопазване – вхд. N 365, 12.09.1983 – Ведомствен архив, ДМСГД “Мала планина”.
- ¹⁰⁸ Писмо-Информация – Ведомствен архив, ДМСГД “Мала планина”.
- ¹⁰⁹ Градският ДМД се ръководи през 1952 от д-р Симеонова; през 1953–1954 от д-р Грасияни; през периода 1954–1959 от д-р Стефанов; 1959–1987 д-р Милошева. Въпреки голямото значение, придавано идеологически на (социалното) майчинството, показателна е липсата на индивидуални архиви за лекарите (вкл. главните лекари), работили в ДМД.
- ¹¹⁰ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 32, 2 – 1964 г.
- ¹¹¹ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 12, 1 – 1968 г.
- ¹¹² ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 9, 7 – 1954 г.
- ¹¹³ Пак там.
- ¹¹⁴ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 9, 10, 11.
- ¹¹⁵ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 10, 3.

- ¹¹⁶ Писмо № 338, 10.08.1983 – Ведомствен архив ДМСГД “Мала планина”.
- ¹¹⁷ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е 5, 3.
- ¹¹⁸ ДА-София, ф. 2607, оп. 2, а.е. 1, 13-14 - Протокол от общо събрание 1991.
- ¹¹⁹ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 9, 18.
- ¹²⁰ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 15, 3.
- ¹²² ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 9, 10 – 1955 г.; ДА ф. 2330, оп. 2, а.е. 10, 25 – 1963 г.
- ¹²³ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 16, 2 – 1953 г.
- ¹²⁴ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 8, 2 гр – в план за 1963 г.: “Да се вземат на личен патронаж от персонала всички деца.”, аналогично 1965: ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 11, 16; “Всички деца да бъдат разпределени под личен патронаж - ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 4, 17 - 1972; ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 4, 25 - План за 1976; ДА-София, ф. 2594, оп. 1, а.е. 10, 6 - 1983 и др.
- ¹²⁵ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 32, 3 – 1964 г.
- ¹²⁶ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 4, 12 – 1970 г.
- ¹²⁷ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 32, 3 – 1964 г.
- ¹²⁸ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 11, 31- 1967 г.
- ¹²⁹ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 12, 4 – 1968 г.
- ¹³⁰ Отчет 1979 г. , 19 – Ведомствен архив ДМСГД “Мала планина”.
- ¹³¹ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 14, 2 – 1978 г.
- ¹³² ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 14, 44 – 1981г.
- ¹³³ Кубадински, Пенчо: За социалистическото семейство. София, 1986, 101-130.
- ¹³⁴ Kassabova, Anelia: Der Diskurs ...; Vassilev, Dimitar: Bulagira. In: Henry P. David (Hg.): From Abortion...
- ¹³⁵ Николова, Ваня: От “храненик”....
- ¹³⁶ Подробно – Николова, Ваня: От “храненик”...; Кирилова, Анни: Осиновяване в социалистическата държава. В: Цанева, Еля/Кирилова, Анни/Николова, Ваня: Осиновяването на дете в българската културна традиция (под печат).
- ¹³⁷ Николова, Ваня: От “храненик”...
- ¹³⁸ Попова, Сашка: Медико-социални аспекти на извънбрачната раждаемост. Дис., София, 1977; Доганов, И./Атанасов, А./Доганов, Н.: Социално-медицинско проучване за самотните майки и извънбрачните деца. В: Втори национален конгрес на акушер-гинеколозите в България, Варна, 1.-5.10.1969, София, Център за научна медицинска информация, част 4, 1969, 732-734; Доганов, И./Атанасов, А./Доганов, Н.: Социално-медицинско проучване на самотните майки и извънбрачните деца. Предварително съобщение. В: Акушерство и гинекология, 1970/2, 123-129 и др.
- ¹³⁹ Сборник материали по насърчаване на раждаемостта, София, 1986, 2-3, 17-18.
- ¹⁴⁰ Белчева, Мария: Извънбрачните раждания в България – личностни и социални проблеми. София, ЦСУ 1989; Белчева, Мария: Състояние, тенденции и проблеми на раждаемостта в Република България. София, НСИ, 2003 г.; Kassabova-Dintcheva, Anelia: Begrenzte...
- ¹⁴¹ ДА-София, ф. 2340, оп. 3, а.е. 96, 5 – 1975 г.
- ¹⁴² ДА-София, ф. 2340, оп. 3, а.е. 96, 6 - 1975 г..
- ¹⁴³ Дърева, Велислава: Деца на любовта. В: Комсомолска искра, бр. 4 (980), 23.1.1978, 8.

¹⁴⁴ Константинов, Д.: Те заслужават уважение. В: Народна младеж, бр. 17, 25.1.1978, 4.

¹⁴⁵ Топалов, Кирил: Защита хуманна и необходима. В: Народна младеж, бр. 27, 8.2.1978, 4.

¹⁴⁶ Касабова, Анелия: “Самотната майка...; Kassabova, Anelia: Begrenzte Transformation....

¹⁴⁷ ДА-София, ф. 2340, оп. 3, а.е. 96, 22.

¹⁴⁸ Kassabova, Anelia: Der Diskurs...; ДА-София, ф. 2340, оп. 3, а.е. 96, 6 – 1975 г.: Разговорите за прекъсване на бременността рядко са довеждали до разубеждаване в решението за аборт, макар да е имало такива случаи. Обикновено тези бременни са категорични, нямат колебания.

¹⁴⁹ И в това отношение има институционални проблеми: ДА-София, ф. 2340, оп. 3, а.е. 96, 10 – 1976 г.: “По-големи трудности имат ЖК по въпросите за издаване на болнични листове с друга диагноза на извънбрачно бременните, когато се за срока предстоящ 45 дневната отпуска по бременност. Няма нормативен акт, уреждащ тази отпуска, до сега повечето бременни са получавали такъв само при настаняване в ДМД. Необходимое нормативно уреждане на материята – друга диагноза за след шестия месец, дори без настаняване в ДМД. Това ще гарантира тайната на бременността им, спокойното износване на същата, без да постъпват в съответно здравно заведение.... “ ДА-София, ф. 2340, оп. 3, а.е. 96, 14 - 1977: “Трудностите с отпуска на извънбрачно бременни продължават.”

¹⁵⁰ ДА-София, ф. 2340, оп. 3, а.е. 96, 33 - 1984 г.

¹⁵¹ ДА-София, ф. 2340, оп. 3, а.е. 96, 38 -1990 г.

¹⁵² ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 12, 2 – 1968 г.

¹⁵³ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 12, 2 – 1968 г.

¹⁵⁴ Пак там.

¹⁵⁵ ДА-София, ф. 2340, оп. 3, а.е. 96, 13 – 1977 г.

¹⁵⁶ ДА-София, ф. 2340, оп. 3, а.е. 96, 17 – 1981г.

¹⁵⁷ ДА-София, ф. 2340, оп. 3, а.е. 96, 21– 1982 г.

¹⁵⁸ ДА-София, ф. 2340, оп. 3, а.е. 96, 24, 26.

¹⁵⁹ ДА-София, ф. 2321, оп. 3, а.е. 56, 1, 3-5.

¹⁶⁰ ДА-София, ф. 2321, оп. 3, а.е. 56, 1.

¹⁶¹ Кирилова, Анни: Осиняването...; Николова, Ваня: От “храненик”...

¹⁶² Николова, Ваня: От “храненик”...

¹⁶³ Доклад от март 1948 г. от инспектор при Дирекция за социални грижи до Директора на Социални грижи за деца-сираци, настанени в семейства, гр. Калофер – ДА-София, ф. 49, оп. 1, а.е. 415, 15-15 гр.

¹⁶⁴ ДА-София, ф. 49, оп. 1, а.е. 4133, 189 гр. – 1949-1950 г. Доклади за общежития за сираци.

¹⁶⁵ Уловени реплики – Народна младеж, бр. 7, 11.01.1978, с. 4.

¹⁶⁶ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 2, 1 гр: Протокол от заседание на комисия 1954.

¹⁶⁷ Правилник за ДМД, раздел IV, чл. 23, ал. 1 – ДВ бр. 92/1980, с. 1149.

¹⁶⁸ Интервю З.П. – работила в родилен дом Пловдив и ДМД-Пловдив през 1960те години.

- ¹⁶⁹ Интервю З.П.
- ¹⁷⁰ АЕИМ 615-III, 30 – цитирано по Кирилова, Анни: Осиноявяването...
- ¹⁷¹ Обяснения от Гл. лекар до Началника на Управление Народно здраве и социални грижи при СНС: Изх. N 300/ 26.07. 1978 – Вedomствен архив ДМСГД “Мала планина”.
- ¹⁷² Обяснения от Гл. лекар до Началника на Управление Народно здраве и социални грижи при СНС: Изх. N 299/ 26.07. 1978; Обяснение от Главен лекар до др. Директор на Дирекция “Държавен финансов контрол” – ведомствeн архив, ДМСГД “Мала планина”.
- ¹⁷³ Интервю З.П.
- ¹⁷⁴ Динкова, М.: Лабиринти на лекомислието и безотговорността. В: Жената днес 1972/7, 7.
- ¹⁷⁵ Правилник за ДМД, чл. 27 – ДВ бр. 53/1964, 16.
- ¹⁷⁶ Правилник за ДМД, чл. 23, ал. 2-3 – ДВ бр.92/1980, 1149.
- ¹⁷⁷ АЕИМ 624-III, 40 – цитирано по Кирилова, Анни: Осиноявяването...
- ¹⁷⁸ АЕИМ 615-III, 38 – цитирано по Кирилова, Анни: Осиноявяването...
- ¹⁷⁹ Интервю П.Д., висше образование, София.
- ¹⁸⁰ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 10, 3, 4; ДА ф. 2330, оп. 2, а.е. 16, 3.
- ¹⁸¹ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 16, 3.
- ¹⁸² ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 11, оп. 1, 16.
- ¹⁸³ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 12, 10, 16, 23; ДА ф. 2330, оп. 2, а.е. 12, 10 и др.
- ¹⁸⁴ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 12, 23, 28.
- ¹⁸⁵ Отчет 1979 г. – Вedomствен архив ДМСГД “Мала планина”.
- ¹⁸⁶ Николова, Ваня: От “храненик”...
- ¹⁸⁷ АЕИМ 615-III, 35 – цитирано по Николова, Ваня: От “храненик”...
- ¹⁸⁸ АЕИМ 615-III, 34 – цитирано по Николова, Ваня: От “храненик”...
- ¹⁸⁹ По-подробно – Kassabova, Anelia: Begrenzte Transformation...
- ¹⁹⁰ Кирилова, Анни: Осиноявяването...
- ¹⁹¹ АЕИМ 624-III, 104 – цитирано по Кирилова, Анни: Осиноявяването...
- ¹⁹² АЕИМ 624-III, 36 – цитирано по Кирилова, Анни: Осиноявяването...
- ¹⁹³ АЕИМ 615-III, 34 – цитирано по Кирилова, Анни: Осиноявяването...
- ¹⁹⁴ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 2, 21-22 – 1967 г.
- ¹⁹⁵ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 14, 39 – 1981г.
- ¹⁹⁶ Спасова, Димитрина: Добро е началото, увенчано с добър край. В: Труд, бр. 251, 19.12.1978 г., 3.
- ¹⁹⁷ ДА ф. 2340, оп. 3, а.е. 96, 24, 26.
- ¹⁹⁸ Интервю с юрист-консулт към АГ “Шейново”, София.
- ¹⁹⁹ АЕИМ 615-III, 32 – цитирано по Кирилова, Анни: Осиноявяването...
- ²⁰⁰ ДА-София, ф. 2330, оп.2, а.е 7, 1 – 1953 г.
- ²⁰¹ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 4, 16.
- ²⁰² ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 2, 24 – 1967 г.
- ²⁰³ ДА-София, ф. 2330, оп.2, а.е. 9, 7 – 1954 г.; ДА ф. 2330, оп. 2, а.е. 12, 4 – 1968 г.
- ²⁰⁴ Показателно е сред снимковия материал няма снимки от тържества. Тази липса изпъква особено при сравнение със снимки от дневни детски градини, голяма част от които са посветени именно на празниците – Нова година, рождени дни.
- ²⁰⁵ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 16, 5 – 1961г.

²⁰⁶ ДА-София, Ф. 2330, оп. 2, а.е. 11, 25 – 1966 г.; ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 10, 23 – 1963 г.

²⁰⁷ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 10, 23 – 1963 г.

²⁰⁸ Писмо-Информация за нерешените проблеми на ДМД – ведомствен архив ДМСГД “Мала планина”.

²⁰⁹ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 10, 2 – 1959 г.

²¹⁰ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 10, 8-9 – 1960 г.

²¹¹ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 16, 5 – 1961 г.

²¹² ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 12, 18 – 1970 г.

²¹³ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 10, 16 – 1961 г.

²¹⁴ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 11, 31 – 1967 г.

²¹⁵ Доклади от Гл. лекар, 1980 – Ведомствен архив ДМСГД “Мала планина”

²¹⁶ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 4, 7.

²¹⁷ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 11, 7 – 1964 г.

²¹⁸ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 11, 19-20 – 1965 г.

²¹⁹ Доклад – Ведомствен архив ДМСГД “Мала планина”.

²²⁰ Пояснителни бележки, Доклади от Гл. лекар – Ведомствен архив ДМСГД “Мала планина”.

²²¹ Обяснение № 299/26.07.1978 и Обяснение № 300/26.07.1978; Обяснение до Др. Директор на Дирекция “Държавен финансов контрол” – Ведомствен архив ДМСГД “Мала планина”.

²²² Pfeiffer, D.A.: Comment on the Social Model(s). Disability Studies Quarterly, 2002, Fall. Vol. 22, N. 4; Oliver, M.& The Politics of Disablement. London: MacMillan, 1990; Фуко, Мишел: Душевна болест и психология. ИК Varius, София, 2006; Ивков, Божидар: За някои основни аспекти на социалната политика към и социалната работа с инвалиди в България в контекста на новия закон за интеграция на хората с увреждания. В: Попова, Кристина / Ангелова, Милена (Съст.): Обществено подпомагане и социална работа в България. История, институции, идеологии, имена. Благоевград: ЮЗУ, 2005, 206-219.

²²³ Попова, Кристина: Националното дете; ДА-София, ф. 49, оп. 1, а.е. 29, 3-7.

²²⁴ Ивков, Божидар: За някои основни ..., 208-209.

²²⁵ Пак там.

²²⁶ Акцентът през 1950те години пада върху значението на майчините грижи, теориите за трайните психологически ефекти от отделянето от майката също са идеологически обосновани – част от политиките за възстановяване на предвоенните семейни модели. От края на 1960те години се използва термина “значима личност” (Bezugsperson).

²²⁷ Ивков, Божидар: За някои основни ..., 206-219.

²²⁸ Popova, Kristina: Die soziale Fuersorge....

²²⁹ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 9, 21 – 1955 г.

²³⁰ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 10, 5 – 1960 г.

²³¹ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 2, 24 – 1967 г.

²³² Доклад, изх. № 168, 22.4.1980, 1 – Ведомствен архив ДМСГД “Мала планина”.

²³³ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 12, 5 – 1968 г.

²³⁴ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 16, 4 – 1962 г. Доклад на главния лекар за юбилейно честване 1. Юни 1962 г.

- ²³⁵ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 10, 22 – 1963 г.
- ²³⁶ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 12, 2 – 1968 г.
- ²³⁷ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 12, 24 – 1971 г.
- ²³⁸ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 10, 5 – 1960 г.
- ²³⁹ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 12, 18-19 – 1970 г.
- ²⁴⁰ Пояснителни бележки, Доклади от гл. Лекар ДМД “Аспарух” 9: Необходимост за решаване проблема с отглеждането на увредените деца – Водомствен архив ДМСГД “Мала планина”.
- ²⁴¹ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 14, 40 – 1981 г.
- ²⁴² ДА-София, ф. 2607, оп. 2, а.е. 11, 23 – 1987 г.
- ²⁴³ Доклад на главния лекар на ДМД “Аспарух” 9 № 168/22.4.1980, 1-2; Водомствен архив ДМСГД “Мала планина”.
- ²⁴⁴ Генчев, Г.: Медико-генетични аспекти на проблема за биологичното и социалното в развитието на човека. В: Съвременна медицина, год. XXXIII, 6, 1982, 347-350, тук 347.
- ²⁴⁵ Пак там, 350.
- ²⁴⁶ Проблемите се поставят и разглеждат в специализирани списания, насочени основно към работещите в тази сфера и предназначени за служебно ползване. Такъв е служебният бюлетин: *Въпроси на специалните училища. Бюлетин на Министерството на народната просвета*, посветен на децата в училищата за слепи, за глухоними, на логопедическите училища и тези за “бавноразвиващи се”.
- ²⁴⁷ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 10, 4 – 1960 г.
- ²⁴⁸ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 12, 24 – 1971 г.
- ²⁴⁹ ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 14, 4 – 1978 г.
- ²⁵⁰ Информация за работата на ДМД по искане на Благоевски РК на БКП, 3 – 1983 г. Водомствен архив ДМСГД “Мала планина”.
- ²⁵¹ Писмо-Информация за нерешените проблеми на ДМД от гл. лекар – Водомствен архив ДМСГД “Мала планина”.
- ²⁵² ДА-София, ф. 2330, оп. 2, а.е. 14, 3 – 1981 г.
- ²⁵³ Пояснителни бележки, 1980 – Водомствен архив ДМСГД “Мала планина”.
- ²⁵⁴ За стигмата – Goffmann, Erwin. *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. New Jersey, Prentice Hall, 1963.
- ²⁵⁵ Интервю със социален работник, ДМСГД “Мала планина”, 2003 г.
- ²⁵⁶ ...Едно от условията да предостави обикнатата сградата беше – да я заградим с метални огради от ламарина, да не се виждат децата...Интервю с Герасим Богдански, ръководител на Дирекция “Социално подпомагане”, област Благоевград. В: Попова, Кристина/Ангелова, Милена (Съст.): *Обществено подпомагане и социална работа в България: история, институции, идеологии, имена*. Благоевград, 2005, 224-240, тук 230-231.
- ²⁵⁷ Евгеника като термин е въведен от Франсиз Галтон Francis Galton през 1883 г., превежда се като “добър произход” – по-подробно: Junker, Thomas/ Paul, Sabine: „Das Eugenik-Argument in der Diskussion um die Humangenetik: eine kritische Analyse.“ In: *Biologie und Ethik*. Hg. von Eve-Marie Engels. Universal-Bibliothek, Nr. 9727. Stuttgart: Philipp Reclam jun., 1999, 161-193.
- ²⁵⁸ Jackson, Emily (2001): *Regulating Reproduction*. Hart, Oxford; Clees, Ernstwalter: *Zwangssterilisationen in Skandinavien: Weitverbreitete Ideologie der Eugenik*. In: *Deutsches*

Aerzteblatt 1997:94 (40) -

<http://www.aerzteblatt.de/v4/archiv/artikel.asp?src=heft&id=7893>; Heilpaedagogik – Geschichte. Zum Forschungsstand& Menschen mit Behinderung in der schwedischen Historiographie - <http://www.sonderpaedagoge.de/geschichte/schweden/nr2.htm>

²⁵⁹ За развитието на евгенични идеи в България до Втората световна война – Promitzer, Christian: Taking Care of the National Body: Eugenic Visions in Interwar Bulgaria 1905–1940. In: Marius Turda/Paul J. Weindling (Eds.): Blood and Homeland: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southern Europe 1900–1940. Budapest, Central European University Press, 2007, pp. 223–247.

²⁶⁰ Стефанов, Иван/Сугарев, Здравко/Наумов, Никола/Христов, Емил/Атанасов, Атанас: Демография на България, София 1974, 80.

²⁶¹ ...Едно от условията да предостави 236–237.

²⁶² Phillips, D.: Commun. Mental Health Journal, 3, 1967, N 2, 262–269.

²⁶³ Wing, J.K./G.W. Brown: Institutionalism and Schizophrenia. London, Cambridge Univ. Press, 1970; Gruenberg, E.M. The Social Breakdown Syndrome and Its Prevention. American Handbook of Psychiatry, New York, Basic Books, 1974; Trower, P./B. Bryant/M. Argyle: Social Skills and Mental Health. London, Methuen and Co., 1978; Watts, F./D. Benett (Eds.): Theory and Practice of Psychiatric Rehabilitation. London, J. Wiley and Sons, 1983.

²⁶⁴ Jablensky, A.: The Nature of Psychiatric Disability, 1986; Т. Томов: Върху природата на психиатричната инвалидност. I. Медицински и социални аспекти на инвалидността. В: Съвременна медицина, год. XXXVII, бр. 9/86, 30–35; ; Томов, Т.: Върху природата на психиатричната инвалидност. II. Вътрешен и външен фактор на инвалидността: изводи по тоношение на обслужването. В: Съвременна медицина, год. XXXVII, бр. 10/86, 28–33 и др.

²⁶⁵ Т. Томов: Върху природата на психиатричната инвалидност. II, 31.

²⁶⁶ Ивков, Божидар: За някои основни аспекти..., 216.

²⁶⁷ ...Едно от условията ..., 228.

²⁶⁸ ...Едно от условията ..., 228.

²⁶⁹ ...Едно от условията..., 231.

²⁷⁰ ДА-София, ф. 2582, оп. 1, а.е. 45, 1.

²⁷¹ ДА-София, ф. 2582, оп. 1, а.е. 45, 2.

²⁷² Спасова, Димитрина: Свой в големия дом. Добро е началото, увенчано с добър край! Констатации, изводи и решения след проверките за състоянието на домовете за деца и юноши и домовете “Майка и дете” – Труд, бр. 251, год. 32, 19.12.1978, 3.

²⁷³ Иванова, Минка: Служебна грижа към ...деца. – Труд, 20.6.1978, 3.

²⁷⁴ Спасова, Димитрина: Свой в големия дом..., 3.

²⁷⁵ Митров, Герасим: Трайно задължение с голям социален смисъл. – Труд, бр. 60, год. 34, 25 март 1980, 3.

²⁷⁶ Трополова, Йорданка: Наш дълг към човека. – Труд, бр. 86, год. 34, 29.4.1980, 3.

²⁷⁷ Станчева, Елка: Къде са корените на недостатъците. Големи и малки тревоги на столичните домове “Майка и дете. Ще се приложи ли в практиката постановление № 38 на Министерския съвет. – Труд, бр. 106, год. 34, 27.5.1980, 3.

²⁷⁸ Писмено обяснение от Главен лекар на ДМД – ДРНС, ул. Ламби Кандев” 21, 1980 – Водомствен архив ДМСГД “Мала планина”.

²⁷⁹ Ташкова, Мила: Не сантиментална приумица, а социална необходимост. – Труд, бр. 146, год. 34, 22.7.1980, 3.

²⁸⁰ Пак там.

²⁸¹ ДА-София, ф. 2594, оп. 1, а.е. 2, 3.

²⁸² Предаването не съм имала възможност да гледам.

²⁸³ Възражение, изх. № 12/ 6.3.1980 – Ведомствен архив ДМСГД “Мала планина”.

²⁸⁴ Планираната сграда за столичен ДМД не се построява, но ДМД “Аспарух” 9 е преместен през септември 1985 в строена за детска ясла сграда на ул. Петър Стефанов (сега “Мала планина”), кв. Лозенец.

²⁸⁵ Информация относно нерешените проблеми на домовете “майка и дете” до МНЗ, Направление “Майчино и детско здравеопазване”, 1983 г. – ведомствен архив в ДМСГД Лозенец.

²⁸⁶ Информация за работата на ДМД Аспарух 9 по искане на Благоевски районен комитет на БКП, 1983 г. – ведомствен архив в ДМСГД Лозенец.

²⁸⁷ Пак там.

²⁸⁸ Пак там.

²⁸⁹ Пак там.

Among our Own People (?) in the Big Home. About the (Un)resolved Problems in the State “Mother and Child” Homes in Socialist Bulgaria

Anelia Kasabova

On the basis of archive documents from Sofia orphanages called “Mother and Child Homes” I followed the development of the policy to the children deprived of parents care in socialist Bulgaria. The institutional problems were considered in wider social context and revealed tendencies to eugenic policy in treating the difference.

AUTHORS

Anastasia Pashova – South-West University “Neophyte Rilsky”, Blagoevgrad,
asia_p@mail.bg

Anelia Kasabova - Institute for Ethnography, Bulgarian Academy of Science,
anelia.kasabova@abv.bg

Claudia Florentina Dobre, Historian, Ph.D. of Laval University, Quйbec, Canada.
Thesis title: *Nous-mкmes comme les autres. Tіmoignages des anciennes
persцcutйes politiques roumaines* (We as the Others. Confessions of Formers Roman-
ian Political Prisoners); Scientific collaborator of Memoria Foundation, Bucharest,
Romania. E-mail: claudiaflorentinadobre@yahoo.com

Kristina Popova – South-West University “Neophyte Rilsky”,
Blagoevgrad, chadoblg@yahoo.com

Mariana Piskova – South-West University “Neophyte Rilsky”, Blagoevgrad,
piskova@gmail.com

Margareth Lanzinger is Research Fellow of the Elise Richter Program (Austrian
Science Fund) in the Department of History at the University of Vienna, Austria. She
is a member of the Junge Kurie at the Austrian Academy of Science. Her recent
publications include a volume on marriage contracts (co-author), “Aushandeln von
Ehe” (negotiating marriage), margareth.lanzinger@univie.ac.at

Nurie Muratova – South-West University “Neophyte Rilsky”, Blagoevgrad,
nmuratova@yahoo.com

Petar Vodenicharov – South-West University “Neophyte Rilsky”, Blagoevgrad,
peter_acad@yahoo.com

Raffaella Sarti is a researcher in Early Modern History at the University of Urbino,
Italy. She has published on the history of domestic service, slavery in the
Mediterranean, marriage and celibacy, the family and material culture, graffiti and wall
writings, gender and the nation, and women’s and gender historiography,
raffaella.sarti@uniurb.it

D o c u m e n t

Book Series: Women and Minorities Archives

WOMEN AND MINORITIES: WAYS OF ARCHIVING

Volume 1

**Kristina Popova, Marijana Piskova, Margareth Lanzinger,
Nikola Langreiter, Petar Vodenicharov (Eds.)**

Vienna-Sofia, 2009

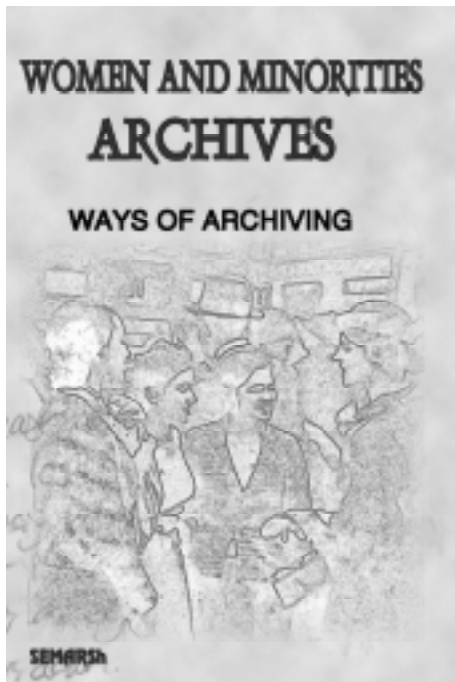
www.history.swu.bg/aso.htm

CASE WORK AND SOCIAL CONTROL IN THE 20TH CENTURY

Volume 2

Kristina Popova, Vaska Stancheva-Popkostadinova (Eds.)

Blagoevgrad, 2010

АРХИВИ НА ЖЕНИ И МАЛЦИНСТВА

3

Кристина Попова и Нурие Муратова (съст.)

Рецензенти:
доц. дин Евгения Иванова
д-р Калинка Анчова

Тираж 300 Формат 70/100/16 Печатни коли 14,9
Пореден номер 66 от Издателския план за 2009 г.

Университетско издателство “Неофит Рилски”
Благоевград 2011